

SAID AHMAD

Qorako'z majnun

TOSHKENT
"O'ZBEKISTON MILLIY ENSIKLOPEDIYASI"
DAVLAT ILMIY NASHRIYOTI
2004

84(59)6-4

84(5)6
C21

Said Ahmad.

C21 **Qorako'z majnun: Xotiralar. Badiyalar. Hikoyalar.** —
T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2004.—160 b.

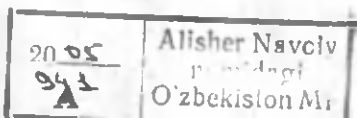
BBK 84(59)6

10 30997
2 91

O'zbekiston Qahramoni ardoqli adibimiz Said Ahmadning ushbu to'plamida uning turli yillarda yaratgan sara asarlari jamlangan. Kitobdan o'rin olgan «Qorako'z majnun», «Sarob», «Azroil o'tgan yo'llarda» hikoyalarida ona va farzand, ota va o'g'lonlar o'rtasidagi keskin munosabatlar ildizi asr fojeasi, mustabid tuzum siyosati, mafkurasi, axloqiy aqidalariga borib tutashadi; fojealar mash'um siyosatning mudhish oqibati tarzida tasvirlangan.

A 4202020204
358 —2004

© "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi"
Davlat ilmiy nashriyoti, 2004.

QORAKO'Z MAJNUN

Saodat aya bomdod namozini o'qib, joynamoz poyida uzoq o'tirib qoldi. Bundan uch yil oldin olamdan o'tgan eri usta Turrobgaga atab Qur'on tilovat qildi. O'ris shaharlarida daydib qolib ketgan o'g'li Bo'rixongaga xudodan insof tiladi. Baxti ochilmay, guldek umri xazon bo'layotgan qizi Qumriga achinib, shu farish-taginaning yo'lini och, deb Allohga iltijo qildi.

Kampir har sahar ichki bir ezginlik bilan shu gaplarni takrorlardi. U qo'l cho'zib, joynamozning bir burchini qayirib o'midan turdi.

Sentyabr oyoqlab, suvlar tiniqqan, ariq tublaridan bola-baqra tashlab yuborgan piyolami, qoshiqmi, choynak qopqog'imi shundoqqina ko'rinib turibdi. Qirg'oqlar zax tortib, ekin-tikin suv so'ramay qo'ygan palla.

Qo'shni hovlilardan maktabga ketayotgan bolalarning injikliklari, xarxashalari, onalarining yalinib-yolvorishlari eshitilib turibdi. Kampir bu tovushlarga bir dam quloq tutib, boshini tebratib, kulib qo'ydi.

Saodat yoshligida juda chiroyli qiz bo'lgandi. Sochlari taqimini o'pard. Taraganda shamshod taroq ushlagan qo'llari sochining uchigacha yetmasdi.

Yarimini qismlab turib, buyog'ini tarardi. Opasi bu sochlarni qirqta qilib o'rganda, yana shunchasi ortib qolardi.

— E, soching qursin! — derdi opasi. — Qo'llarim tolib ketdi, sochingni o'rdirishga odam yollash kerak.

Ko'chada amirkon mahsi-kovushni g'irchillatib, sochlarini selkillatib yurganda qaragan ham qarardi, qaramagan ham. Yosh qizaloqlar orqasidan kelib, sochlarini ko'ziga surtib qochishardi.

Mana, yillar o'tib soch ham oqardi, siyraklashdi-yu, baribir o'sha uzunligicha qoldi. Uchiga biror narsa taqmasa, hurpayib, bo'yni, yelkalarini tutib ketadi. Shuning uchun ham u sochining uchiga o'g'ri tutar sandiqning kalitini osib qo'yadi. Sandiqni ochayotganda kalitni yechib olmaydi. Sochi uzun bo'lganidan tizzalasa kalit bemalol qulfga yetadi. Endi yangi uylarga sandiq urf bo'lmay qoldi. Hamma uyni po'rim javonlar bosib ketdi.

Bundan tashqari, qulfni daranglatib ochadigan kalitlarni yasaydigan ustalar qolmagan.

Kampirning sochlari hamon yoshligidagidek. Faqat yarmidan ko'pi oqarib ketgan. Orqasiga tashlab qo'yadigan, uchi birlashtirilgan ikki o'rim sochining uchiga erining frontdan olib kelgan og'irgina medalini osib qo'ygan. Tayyor ilgagi ham bor, sochni pastga tortib turadi.

Hovlining yarmiga yaqin joyga tangadek oftob tushirmaydigan qari tut barglari sarg'aya boshlagan. Qurigan shoxiga bahorda ilinib qolgan varrakning qamish qovurg'alari skeletdek bo'lib turibdi. Faqat uzun latta dumi shamolda ilondek to'lg'onadi.

Shu tut tagida bir oppoq it supurgi ustida uxlab yotibdi. Kichkinagina, belida belbog'dek ikkita — biri qora, biri jigarrang chizig'i bor. Xuddi kimdir ataylab bo'yab qo'yganga o'xshab ko'rinadi. Tumshug'i bilan ikki ko'zi qop-qora. Bir ko'zining tepasida to'mtoq qoshi ham bor. U kampirning oyoq tovushidan bir ko'zini erinibgina ochdi-yu, chala yarim kerishib, yana uyquga ketdi.

— Ha-a, joningni huzurini bilmay o'l-a! Supurginiyam harom qilding.

— Qo'y, urishma, opasi, Qorako'z hali bola-da!

— Nima deyabsiz, oyijon! Bu it o'lgurga men nega opa bo'larkanman? — dedi Qumrixon nolib.

— Agar Qorako'zni yana supurgi bilan ursang, unga kosov otsang, bilib qo'y, ukalaringnikiga ketib qolaman.

— Voy, oyijon-ey, it o'lsin, odamdan aziz bo'lmay! Shu itni deb bizni tashlab ketmoqchimisiz? Qo'ying-e!

— Shu bilan ovunib yuribman. Qayoqqa borsam, yonimda. Bir qadam nari ketmaydi. Menga ayt-chi, ukalaring, singillaring haftada bir xabar olsa oladi, olmasa yo'q. Kasalxonada yotganimda shu itgina ko'kragini qorga berib hovlida bir oy deraza tagida yotgan. Senlar qo'ni-qo'shnining qistovi bilan bir-ikki xabar oldilaring, xolos.

— Oyijon, qo'ying endi... — dedi Qumri norozi bo'lib.

Itning bir qulog'ida, bo'ynida, oyoqlarida qon qotib qolgandi.

— Ahmoq! — dedi kampir. — Qayoqlarda sanqib yurganding?! Yana marjabozlikka bordingmi? Majnun bo'lmay ketkur! Ahvolingni qara, xotin talashib rosa ta'ziringni yebsan-ku! E o'lmaginga, shilinmagan joying qolmapti... Endi o'zingdan ko'r. Majnun, yaralaringga dori surtaman. Illo, dod demaysan!

Qumrixon itning boynidan bosib turdi, kampir yaralariga yod surta boshladi. It g'ingshiydi, ingillaydi. Qumrixonning qo'llarini tishlamogchi bo'ladi.

—Ana, bo'ldi. Endi ovqatingni beramiz.

Bir oydan beri o'g'li surunkasiga kampirning tushiga kiradi. Na yotishida na turishida halovat bor. O'g'lini o'ylagani o'ylagan. Yoshi saksonga yaqinlashib, kuch-quvvatdan qola boshlagan, bolamni ko'rmay o'lib ketamanmi, deb kuyib-yonadi.

O'g'li Bo'rixon oltmish yettinchi yili armiyaga ketgan. Harbiy xizmati tugadi hamki uyga qaytmadi. O'sha yoqlarda uylanib, bola-chaqali bo'lib, qolib ketdi. Ba'zi-ba'zida undan «Я здоров» degan ikki enlikkina xat kelardi. Yaqin o'n besh yildirki, adresni unutib qo'rganmi, ishqilib, shu o'rischagina xat ham kelmay qo'rgan.

Kampir qo'ni-qo'shnilarinikiga ham chiqmaydi. Uyda o'tiraverib qon bo'lib ketadi. Ba'zan kiyim-boshlarini apil-tapil tugib—o'g'illari yo qizlaridan bir nikiga otlanib qoladi.

Baribir borgan joyida ham halovat topmaydi. Qizi Qumrixonni o'ylab qaytib keladi. Qumrixonning baxti chopmadi. Ikki bor turmush qildi, farzand ko'rmadi, qaytib keldi. Biron joyda ishlab ovunay desa, hayhotdek hovliga, munkillab qolgan onasiga kim qaraydi. Aka-ukalari, singillari: «Opa, qo'y, ishlama, tirikchiligin bizning bo'yimizda, onamga qara», —deb qo'yishmadi.

Kampirning o'g'illari, biznikida turing, oyi, deb xudoning zorini qilishsa ham, otang chiqqan uyni tashlab ketolmayman, men ham shu uydan chiqazilaman, — deb ko'nmadi.

Kampir juda dono xotin edi. Bolalarim haftada bir marta xabar olishsa, yetti kun uyim to'ladi, albatta, ular quruq kelishmaydi, shu bahona Qumrining ham kuni o'tadi, deya qadrdon uyidan jilmasdi. Onalar shunaqa — baxti chopmagan bolasi bilan birga bo'ladi.

O'tgan yili o'tli-shudli, har ish qo'lidan keladigan nevarasi Anvarjon, tog'amni topib kelaman, deb chiqib ketdi. Shu ketgancha yigirma kun deganda daragini topib keldi.

Bu gapdan xabar topgan qo'shni xotinlar kampirni qutlagani kirdilar.

— Buvijon, tashvishlanmang, tog'amning ishlari «besh». Ro'zg'ori but, tirikchilikdan kami yo'q. Uchta bolasi bor. O'zi o'zbekchani esidan chiqarib yuboribdi. Men bilan o'rischa gaplashdi. Bitta sog'in echkisi, to'rtta qanor qopdek cho'chqasi, o'ntacha

cho'chqachalari bor ekan. Qish zabtiga olganda shu mollarini ham uyiga opkirib olisharkan. Bo'chka-bo'chka samagon-arog yasab, qishi bilan ichisharkan. Qishloqdagilar tog'amni «Bo'rixon» demay, «дядя Боря» deb chaqirishar ekan.

Bu gaplarni eshitib, kampir yer yorilmadi-yu, kirib ketmadi. Bolasi tushmagur-ey, qo'shni xotinlarning oldida shu gaplarni aytib o'tiribdi-ya! Birovga so'zini bermaydigan errayim kampirning shoxi sindi, ostona hatlamay uyda muqim o'tirib qoldi.

Qachongacha chilla o'tiraman, deb kampir bugun qizinikiga otlanib qoldi. Kampirning niyatini sezgan Qorako'z ostonaga borib o'tirib oldi. Yaqin bir oydan beri hech qayoqqa bormagan Qorako'z o'zida yo'q shod edi. Boshini bir tomonga egib irg'ishlar, tezroq chiqmaysizmi, degandek, har xil ovoz chiqarib g'ingshirdi.

Kampir shoshilmasdi. O'sma ekilgan bir bo'yra yer oldida cho'nqayib, o'smalarning sersuv, bo'liq barglarini tagidan kertib uzardi. Oxiri kafti o'smaga to'lgach, rayhonning gul otmagan shoxlaridan sindirib olib, o'smaga qo'shib dastro'moliga o'radi. U qiz nevaralariga, kelin-u qizlariga albatta o'sma olib borardi. Nihoyat, kampir tugunni qo'ltiqlab chiqdi. Qorako'z o'tirgan joyidan bir sapchib ko'cha tomon otildi. Kampir uning ketidan borarkan, hoy, muncha shoshasan, sekinroq, deb javrardi.

Qorako'z uning gapiga tushungandek, ko'cha o'rtasida to'xtab, orqasiga qaraydi. Kampir yetib kelguncha yayrab qulog'ini qashlaydi. Bir qulog'ini dikkaytirib, bittasini shalpaytirib erkalik qiladi. Orqa oyog'ida turib, bir-ikki aylanadi. Kampir yetib kelishi bilan yana o'ynoqlab yugurib ketadi. Yo'lda uchragan mushuklarni tiraqaylatib quvib, nim qizil tilini osiltirganicha hansirab qaytib keladi. Daraxtlardagi musichalarga irg'ishlab akkillaydi. Ariqdan shapillatib suv ichadi. Ba'zan yo'l chetiga chiqib, paxsa devor tagini ho'l qilib qaytadi. Velosiped minib o'tgan bolalarga ergashib, uzoqlarga ketib qoladi.

Kampir uning qiliqlariga andarmon bo'lib, yo'l yurganini sezmaydi. Qorako'z donlab yurgan tovuqlarni qaqag'latib, to'rt tarafga to'zg'itib yuboradi. Yo'lda uchragan itlar bilan iskashib, quvlashmachoq o'ynaydi. Ko'cha betidagi uy ostonasida tinmay akillayotgan kalamushdek kuchukni tuproqqa qorishtirib bulg'aladi. Ariq bo'yidan qo'porib tashlangan to'ngak soyasida yotgan bo'ribosar itga ham zo'rlik qilmoqchi bo'lgandi, ta'zirini yedi. Bo'ribosar uning gardanidan tishlab, uloqtirib tashladi. Yo'l o'rtasiga borib tushdi, tuproqqa qorishdi.

Kampir boshini sarak-sarak qildi.

— Hoy, jinni, senga kim qo'yibdi otang tengi it bilan olish-
ishni!

Qorako'z unga qaray olmadi. Yo'lning bu yog'iga ma'yus alpozda, yugurmay ohista ketdi. Baribir Qorako'z it-da, itligini qiladi. Bir qora itning dumini hidlab, ochiq turgan eshikdan kirib ketdi. Bir ozdan keyin uning vangillagani eshitildi. Eshikdan chiqayotganda ichkaridan otilgan eski tufli qoq beliga tushdi.

Katta yo'lga chiqishdi. Bu yo'lning o'ng yog'i Chirchiqqa, chap yog'i Toshkentga olib boradi. Oldinlab ketgan Qorako'z, qayoqqa yuraylik, degandek, kampirga qaradi.

— Abdumalik akangnikiga boramizmi, Dilbar opangnikigami? Dilbar opang domda turadi. Itdan hazar qiladi. Seni uyiga kiritmaydi. Endi nirna qilamiz? Mayli, shunikiga boraylik. Yotib qolmaymiz. Chiqqunimcha hovlida bolalar bilan o'ynab turasan.

Qorako'z bu gaplarga tushunadi. Har gal ko'cha boshiga kelganda, albatta, kampir shu gaplarni takrorlaydi.

Olisdan baland imoratlarning qorasi ko'rindi. Qorako'zning sabri chidamadi. Ildamlab ketdi. Kampir unga yetolmay halloslab qoldi. Qorako'z yugurib emas, g'ildirab ketayotganga o'xshaydi. Bir zumda ko'rinmay ketdi.

Uchinchi qavatning bolaxonasida o'ynayotgan bolalar Qorako'zni ko'rib, buvim kelyapti, deb qiyqirishdi. Tapir-tupur qilib zinaning ikki poyasini bitta qilib, pastga yugurib tushishdi. Bittasi Qorako'zga konfet, bittasi sergo'sht suyak berdi. Birpasda hovli bolalarga to'lib ketdi. Qorako'zning boshini, orqasini silashdi. U erkalaniib turib berdi. Bolaxonada Dilbarxon ko'rindi. Onangiz kelyapti, degan xushxabar olib kelgan Qorako'zga mehr bilan boqdi. Unga qand tashladi.

Nihoyat, hansirab kampir yetib keldi. Bolalarga qurt, yong'oq, turshak ulashdi. Qorako'z ham umidvor bo'lib qo'liga qaradi.

— Senga yo'q, bevafo! Meni yo'lga tashlab ketgansan. Orqangdan halloslab yugurib, tilim og'zinga sig'may qoldi.

Qorako'z gunohkorona bosh egib turdi. Kampir konfet tashladi, Qorako'z ilib oldi-yu quvonchdan hovlini shamoldek aylanib chiqdi. Kampir qizi bilan kechgacha ezilib gaplashdi. Og'lini eslab ko'z yosh ham qilib oldi. Qumrining baxtsizligidan, men bir balo bo'lib qolsam, u sho'rlik nima bo'ladi, deb afsus nadoimatlar qildi. Gap orasida Qorako'z esiga tushib, ovqat-povqat

berdingmi, deb so'rab qo'yardi. Kampir asr namozini o'qib, ketishga shoshildi.

— Endi ketay, shom namozini uyginamda o'qirman.

— Ovqat qilyapman, oyijon, yeb keting. Bir kechagina yotib ketsangiz nima bo'ladi. Uyingizni bo'ri yeb ketarmidi!

Kampir tugunni qo'ltiqlab pastga tushdi. Hovlida bolalar bilan yayrayotgan Qorako'zning ketgisi kelmaydi. Bolalar tuflab uloqtirgan kaltakni o'tlar orasidan topib keladi.

Kampir yo'lga tushdi. Qorako'z erkalanib, irg'ishlab goh undan o'zib, goh orqada qolib qulog'ini qashlaydi.

Uyda Saodat ayaning yillab qalbida qalashib yotgan g'uborlarini tarqatadigan, ko'ksidan tog'dek bosib yotgan armonlarni ushata-digan olamshumul bir yangilik kutib turardi.

U uyiga yaqinlashganda eshigi oldida u yoqdan-bu yoqqa shoshib yurayotgan odamlarni ko'rib, yuragi hapqirab ketdi. Qadamini tezlatdi. Eshik oldida turganlar unga qulluq bo'lsin, sevinib qoldingizmi, qariganingizda dilingizga yorug'lik tushgani muborak bo'lsin, deyishardi. Kampir hajga ketayotganlarga pensiyadan yiqqan pullarini «Hoji badal» uchun berib yuborgan edi. Haj qabul bo'ldi, degan xushxabar kelgan bo'lsa kerak, o'zingga shukur, Allohim, deb ostona hatladi.

Shoxiga katta lampochka osilgan tut tagidagi supada yoshi oltmishlardan oshgan bir notanish odam o'tirardi. Uning ko'zlari... bundan o'ttiz ikki yil oldingi Bo'rixonning ko'zlari edi. Kampir, voy bolam, deb unga talpindi. Supaga yugurib bordimi, uchib bordimi, bilmaydi. Bag'rida o'g'lini ko'rdi. Undan aroq va sham yoqilgan uyning hidi kelardi. Kampir buni sezmasdi. G'oyibning hozir bo'lganidan mast alast edi. Karaxt edi. Baxtiyor edi. O'g'lining boshlariga, yelkalariga ko'z yoshlari to'kilardi.

O'g'li uning bag'ridan chiqishga urinar, ammo kampirning qoq suyak, chayir qo'llari uni bo'shatmasdi.

— Ну зачем, зачем плачешь, мама, вот и приехал, хватит, хватит, — derdi o'g'li.

Ona bu gaplarni eshitmasdi. Eshitganda ham baribir tushunmasdi.

Kampir hushini yig'ib, bolasini bag'ridan bo'shatdi. Serrayib turgan Qumriga:

— Nega baqrayib turibsan, Rahmon qassobni chaqir, bolamning oyog'i tagiga og'ildagi qo'yni so'ysin! Qo'shnisinikida tele-

fon bor, aka-ukalaringga, singillaringga, akam keldi, deb xabar qill —dedi.

Qorako'z kampirning oyog'i tagiga o'tirib olgan. Bu notanish odamga g'ashlik qilib, tinmay irillardi.

— Qayoqlarda yurganding? —dedi kampir o'g'liga. O'g'li onasi nima deyayotganini tushunmay yelka qisdi. Tushunmading-mi? Sen boshqa odam bo'lib ketibsan.

Kampir uning yuzlariga qarab ezilib ketdi. Qarib, adoyi tamom bo'pti. Basharasiga ham o'sha tomonlarning nuqsi urib, o'zbekligi qolmabdi. Ellik bir yoshda yetmish yashar chol bo'lib qo'ya qopti.

Rahmon qassob allaqayoqqa ketib qolgan ekan, topib kelishdi. Ko'cha tomonda qo'sh mashinaning gurillagani, o'g'il-qizlarning ovozlari eshitildi.

Abdumalik qo'y yetaklab kirdi. Qizlari, kuyovlari karton qutilarida, xaltalarda meva-cheva, olma-uzum ko'tarib kirishdi. Bir zumda hovli gavjum bo'lib qoldi.

Bo'rixon ukalarini ham, singillarini ham tanimadi. Ular ham buni tanishmadi.

Bo'rixon begona uyga kirib qolgan odamdek qovushmay turardi. U ukalariga, singillariga nima deyishni bilmasdi. Tog'ri, nima deyishni bilardi. Ammo til bilmasa nima qilsin? O'ylab-o'ylab, «Salyam», dedi. Jigarlari kulishni ham, yig'lashni ham bilmay hayron turib qolishdi.

Qassob og'ildan kattakon, boquvdagi qo'yni sudrab chiqdi. Bo'rixonning oyog'i tagiga yotqizib, «ukam qani bir fotiha bering», — dedi. E, darvoqe, o'zbekcha bilmasligingizni esimdan chiqaribman, qani, omin denglar, kampir enamizning umrlari uzun bo'lsin, g'oyiblari hozir bo'lgani rost chiqsin, omin!

Qassob shunday deb qo'yning bo'gziga pichoq tortdi.

— Ну зачем, зачем? — dedi Bo'rixon. — Ведь барана жалко, все равно я столько мясо не ем. У нас баранину не едят.

To yarim kechagacha kampirning hovlisi to'yxonaga aylanib ketdi. Tarqash paytida Abdumalik akasini mehmonga taklif qildi.

Hovli jimib qoldi. Qumri ona-bolaga supaga joy solib berdi. Kampir bolasiga tikilib mijja qoqmad. Bo'rixon to'yguncha ichgan edi. Og'zidan gup-gup aroq hidi kelib turibdi. Kampir ro'molining uchi bilan burnini bekitgancha o'tiribdi. Rostdan ham shu me-

ning bolammi, deb o'ylardi kampir. Qarib ketibdi, sochlari to'kilib, boshining yarmi yalang'oclanib qopti. Ko'p ichadigan odamlaridagina bo'ladigan zaxil bir befayzlik zohir edi uning yuzlarida. Ko'zlarining tagi salqigan, tishlari tamakidan jigarrang tusga kirgan. U otasi o'tgan uyda, tuqqan onasiga, jigarlariga begona bo'lib, beparvo yotibdi.

Saodat kampir uni chaqaloqligida xuddi shu supada beshikka belab tebratardi. Uch yoshga kirguncha shu supada bag'rida olib yotgan edi. Bo'rixon do'mboqqina bola bo'lgandi. Uni yomon ko'zdan asrasin, deb kiyimlariga tumor-u ko'zmunchoqlar taqib qo'yardi. Sultonimga atab unga kokil qo'ygandi. Olti yoshga to'lganda uni er-xotin Turkistonga olib borib hazrat Yassaviy maqbarasining shayxiga ataganlarini berib, kokilini kesdirishgan, qo'y so'yib xudoy qilishgan edi.

Bo'rixon u yonboshidan bu yonboshiga ag'darildi. Shunda... shunda uning ustidagi oq choyshab sirg'alib yelkalari, ko'ksi ochilib qoldi. Kampir badanidan chayon o'rmalagandek seskandi. Ozini orqaga tashladi.

Bo'rixonning bo'ynidagi zanjir uchida but yaltiradi. Kampirning ko'zlari tindi. Bir dam uni shuur tark etdi. Telbadek sapchib o'midan turdi-yu, ayvon tomonga chekindi...

Bo'rixon armiya xizmatini o'tagandan keyin ham uyiga qaytmadi. O'rmon ichkarisidagi qishloq butxonasi qo'ng'iroqchisining erdan qolgan qiziga oshiq-u beqaror bo'lib qoldi. Qallig'ining otasi, boshqa dindagi odamga qizimni bermayman, deb turib oldi. Qiz Bo'rixonni xristian diniga kirishga undadi. Ishq-muhabbatdan ko'zini parda bosgan Bo'rixon hech ikkilanmay rozi bo'ldi. Uni cherkovda cho'qintirishdi. Keyin cherkov oqsoqoli kelin bilan kuyovga toj kiydirib, nikoh o'qidi.

Ana shundan keyin Bo'rixon xotini, qaynonasi bilan har kuni cherkovga borib cho'qinadigan bo'ldi. Qaynotasi o'lgandan so'ng uning o'rniga cherkov qo'ng'irog'chisi qilib qo'yishdi. Ni-maiki ish bo'lsa, barini u bajaradigan bo'ldi. Piligi so'xta bo'lgan shamlarning uchini qaychilaydi, yonib tamom bo'lganlarini almashtiradi.

1970-yilning kech kuzida bir musulmon bolasi dindan chiqdi.

Oh, otaginasi tirik bo'lganda shu supa ustida bolta bilan chopib tashlardi-ya! Kampir ayvon tomon tisarilib borar ekan, ana shunday o'ylardi. U ayvonga yetolmay hushidan ketib yiqildi.

Qorako'z uning atrofida ulib aylanardi. Qumri yotgan uyning eshigini timdalab, uni uyg'otmoqchi bo'ldi. Qumri uyqusini buzgan itni qarg'ay-qarg'ay hovliga chiqdi. Qorako'z uning etagidan tortib, kampir yotgan joyga sudradi. Qumri onasining behush yotganini ko'rib qo'rqib ketdi. Qarib, mushtdekkina bo'lib qolgan onasini dast ko'tarib ayvonga olib chiqdi. Boshi ostiga yostiq qo'yib, suv ichirdi. Yelkalarini uqaladi. Kampir ko'zini ochdi. Hali tong yorishmay turib, Abdumalik mashinada kelib akasini olib ketdi. Unga Toshkentning mustaqillikdan keyingi manzarasini ko'rsatmoqchi, Chorsu bozoridan uning bolalariga sovg'a-salomlar olib bermoqchi edi.

Bo'rixon uchun O'zbekistonda mustaqillik bo'ldimi, bo'lmadimi baribir edi. U o'zga yurtning fuqarosi, o'zga e'tiqodning sig'indisi edi. Tug'ilgan yurtga muhabbat tuyg'usi uni tark qilganiga ko'p yillar bo'lgan. Ona tili qadim-qadim zamonlardayoq unitilib ketgan Shumer tili qatori tumanlar orasida qolib ketgandi.

Ertalab kampir hech narsa bo'lmagandek o'midan turdi. Qumri qarasa, onasining qolgan qora sochlari ham bir kechada oqarib, ajinlari ko'payib ketibdi.

Qumri onasining nega bunaqa bo'layotganini bilib turardi. Boya akasi tong yorishmay hovli etagidagi yong'oq tagida devorga qarab cho'qinayotganini ko'rib hayron-u lol qolgandi. Ayollar umuman titimsak xalq bo'ladi. Akasi Abdumalik bilan hovlidan chiqib ketgach, ichkari uyda turgan chemodanini titkiladi. Shunda sariq baxmalga o'ralgan bir narsaga ko'zi tushdi. Ushlab ko'rdi. Qutichaga solingan narsa to'pponcha emasmikan, deb baxmal tugunni yechib qaradi. U xristianlarning muqaddas kitobi Injil edi. Uni ushlagan qo'llari kuyayotgandek shoshib yana baxmalga o'rab qo'ydi.

Kampir bomdod namozini o'qiyotib, har sajdaga bosh qo'yganida joynamozga ko'z yoshlari tomardi. U joynamoz burchagini qayirib, eriga atab Qur'on tilovat qildi. Baxti chopmagan Qumriga bag'ishlab, shu farishtaginaning yo'lini och, deb Allohga iltijolar qildi. G'oyibdan hozir bo'lgan o'g'lining nomini tilga ham olmadi.

Saodat aya shu bolasiga to'lg'oq tutayotganida oftob charaqlab turardi-yu, yomg'ir sharros quyayotgan edi. Derazadan hovliga qarab turgan doya xotin: «Bo'ri bolalayapti», degandi. Shuning uchun ham og'liga u Bo'rixon deb ism qo'ygandi. Oradan ellik bir

yil o'tib, bu bolani men emas, bo'ri tuqqan ekan, degan xayolga bordi.

— Oyi, kiyinasizmi? Abdumalikning mashinasi hozir kelib qoladi. O'g'lingiz tayinlab ketgan.

— O'zing boraver, men shu yerda qolaman, —dedi kampir.

— Axir, akam, kechqurun poyezdga chiqadi. Xayrlashmay-sizmi?

— O'zi kelgan, o'zi ketaveradi. Mashina kelsa, chemodanini tashlab qo'y. Bu uyga endi qaytib kelmasin, —dedi kampir qat'iy qilib.

— Oyijon-ey, juda qahringiz qattiq-da! Bugun ketadi, qaytib ko'ramizmi-yo'qmi, bolam-bo'tam, deb kuzatib qo'ya qolsangiz nima qiladi-ya! —dedi zorlanib Qumri.

— Bu bolani men emas, bo'ri tuqqan... Bir marta dadam qani, deb so'ramadi-ya! Qandoq ota edi-ya! Qandoq ota edi-ya, rahmatli.

Ko'chadan mashina ovozi keldi. Qorako'z o'qdek otilib chiqib ketdi. Bir ozdan keyin kampirning nevarasi Abdunabining atrofiga gir aylanib kirib keldi.

— Iya, hali ham kiyinmay o'tiribsizmi? Uyimiz qarindosh-urug'larga to'lib ketdi. Dadamning o'rtoqlari ham kelishgan. Qani, bo'la qolinglar!

— Men bormayman, —dedi kampir. —Qumri boradi. Chemodan o'lgurni ola ketinglar.

— Iya, qiziq bo'ldi-ku! Amakim bugun ketadilar-ku!

Kampir indamay uyga kirib ketdi, keyin derazadan boshini chiqarib:

— Sen boraver, bolam. Men bilan o'tirib qon bo'lib ketding. Jigarlaring bilan birpas yozilib kelasan, —dedi Qumriga.

Mashina ketdi. Kampir hayhotdek hovlida bir o'zi qoldi. Uning ko'ksiga allaqaydan kelib tushgan bir parcha muz kechadan beri erimay, vujud-vujudini qaqshatardi.

U uyga kirib, tugun ko'tarib chiqdi. Undan Bo'rixonning go'dakligida, bolaligida kiygan kiyimlarini olib qaradi.

Ilgari kampir ba'zi-ba'zida bu kiyimlarni hidlab yig'lardi. Endi ko'ksidagi muz uni yig'lashga qo'ymadi. U hovli o'rtasiga xazon to'plab gugurt chaqdi. Gurillab yonayotgan gulxanga Bo'rixonning kiyimlarini birma-bir tashlay boshladi. Gulxanda Bo'rixonning bolaligi yonardi. Qorako'z gulxan atrofida aylanar, goh alanga taf-

tiga chidolmay nari ketardi. Bir bo'xcha kiyim zum o'tmay yonib kulga aylandi. Shamol kuyindilarni hovlining to'rt tarafiga uchirib ketdi.

Qumrining ko'ngli bir nimani sezdimi, ko'cha boshiga yetmay, mashinadan tushib qoldi. Uyga kelganda, onasi kaftini iyagiga tirab, qimirlamay o'tiribdi. Qorako'z uning xayollariga sherik bo'lgandek, u ham old oyoqlariga dahanini qo'ygancha ko'zlarini yumib, qimirlamay yotibdi. Qumri uyoq-buyoqqa qaradi. Hovlidan kuygan latta hidi kelardi. Qo'shnilardan birortasi eski-tuskilarni yondiryapti shekilli, deb o'yladi. Hovlining supradek joyi qorayib qolganini ko'rib hayron bo'ldi. Yaqin borib qarasa, qoraygan yerda bolalar ko'ylagiga qadaladigan o'n-o'n beshta qovjiragan tugma sochilib yotibdi. Qumri nima bo'lganini bildi va ichidan zil ketdi.

— Oyi, dedi u, — nima ovqat qilib beray? Ertalab ham hech narsa tatimadingiz. Bunaqada toliqib qolasiz-ku.

Kampir boshini sarak-sarak qildi.

— Ishtaham yo'q, bolam. Ichim to'la muz. U tanamga asta tarqalyapti.

Qumri qo'rqib ketdi.

— Ko'p kuyinmang endi, bo'lar ish bo'ldi. Xudoning irodasi bu.

— E, qizim-a, bola tug'magansan-da, bilmaysan!

Kampir hech qachon «tug'magansan» deb aytmagan. Aytsa, ta'na qilayotgandek bo'lardi. Qizining shundoq ham dardi ichida. Bu gapni begona aytsa, chidash mumkindir. Ammo o'z onang aytsa, yuragingni kimga ochasan?

Qumri onasining gapini malol olmadi

— Farzand dog'i yomon bo'ladi, bolam.

— Axir, akam tirik-ku, shukur qilmaysizmi?

Kampir uning gapini cho'rt kesdi:

— U yo'q endi!

Kampir so'zini oxiriga yetkaza olmay yonboshiga behush yiqildi. Qorako'z bezovtalanib, sapchib turib ketdi. Qumri onasini ko'tarib, ko'rpacha ustiga yotqizdi.

Eshik taqilladi. Qorako'z darvoza tomon yugurdi. Qumri onasi bilan ovora edi. Hovliga mahalla machitining imom-xatibi bilan mutavallisi kirdi. Kampirning ahvolini ko'rib, bir-biriga qarab olishdi.

— Qizim, — dedi mutavalli, — bemavrid kelib qolibmiz. Onaxondan suyunchi olmoqchi edik.

Ular ayvon oldiga kelishdi. So'nggi nafasini olayotgan kampirga:

— Onajon, kecha muborak haj safaridan qaytdik. Sizning hajjigiz qabul bo'ldi, —deyishdi.

Imom-xatib Saodat ayaning «Hoji badal» bo'lgani to'g'risidagi hujjatni uzatdi. Kampir qo'lini ko'tara olmadi. Ko'zini arang ochib, «o'zingga shukur, Allohim», —deya oldi xolos. U qiziga bir nima demoqchi bo'ldi-yu, tili kalimaga kelmadi.

Qumri onasining nima demoqchiligini bildi. Yugurib uyga kirdi-yu ikkita ohorli to'n ko'tarib chiqdi.

—Oyim shu kunga atab saqlab yurgan edilar. U shunday deb ikkovining yelkasiga to'n tashladi.

Kampir ikki kun shu alfozda yotib, sal o'ziga kelgandek bo'ldi va tilga kirdi.

Aslini olganda, uning umri tugagan edi. Bu hushxabar uning tugab borayotgan umriga umr ulagan edi. Bu hol shamning o'chish oldidan bir lop etib yonishiga o'xshardi.

—Ukalarangni, singillaringni chaqir! Vasiyat qilib qo'yay. Sen qo'rqma, qizim. O'lim haq. Bu jon degani Allohning tandagi omonati. Undan qochib qutulib bo'lmaydi. Puf etadi-yu, chiqadi-ketadi.

Kampirning bolalari yetib kelishdi. Qumri onasining orqasiga yostiq qo'yib berdi. Qator o'tirgan bolalariga, nevaralariga qarar ekan, kampir mamnunlik bilan:

—Xudoga shukr, tobutim oldida boradigan hassakashlarim ko'p ekan, —dedi. —Eshitinglar, bolalarim. Abdumalik, endi bularga sen ota o'rnida otalik qilasan. Qumri, qizim, endi sen mening o'mimga qolasan. Abdunabini shu hovlida uylantiringlar. Yilimni kutib o'tirmay to'y qilaveringlar. Shundoq qilsalaring, arvohim shod bo'ladi. Abdunabi kelin bilan Qumrining oldida qolsin. Shu uy uniki. Onam go'rida tinch yotsin, desanglar Qumrini aslo yolg'izlatib qo'ymanglar.

Kampirning lablari quruqshadi. Qumri piyoladagi suvga paxta botirib og'ziga tomizdi.

—Shoshib turibman, bolalarim. Meni otalaring oldiga olib ketishga kelishyapti. Endi buyog'ini eshitinglar. Hamma tadorigimni ko'rib qo'yanman. Yilim o'tguncha bo'ladigan marosimlarga yetarli pulni Qumriga berib qo'yanman. Qizim, qulog'imdagi ziragimni, mahsi-kovushimni g'assolga bergin. U endigi aytmoq-

chi bo'lgan gapidan iymandi shekilli, jilmaydi. —Azaga kelgan xotinlar oldida xunugim chiqib yotmayin, qoshimga o'sma...

Kampir shu jilmayganicha ichidagi muz erimay osongina jon berdi.

Hovliga tumonat odam yig'ildi. Unga «Hoji ona» deb janoza o'qishdi. Tobutni ko'tarishayotganda Qorako'zni qabristonga bormasin, yomon bo'ladi, deb qo'shnining hujrasiga qamab ketishdi.

Kampirning qirqi o'tgandan keyingina hovlidan odam oyog'i tovsildi. Egasi ketib, fayzi yo'qolgan hovlida Qumri va Qorako'z mung'ayib qolishdi.

Bir kun Qorako'zning mijjalarida yosh ko'rib, Qumrining yuraklari ezilib ketdi. Qorako'zga qo'shilib u ham yig'ladi. Asta qo'llari bilan uning boshlaridan siladi. Oldin bu itni jinidan ham yomon ko'rardi. Necha marta kosov bilan urgan. Oyog'i ostida o'ralashganda, tepib yuborgan. Qorako'z ham uni unchalik suymasdi.

Ana endi ikki munglig' bir-biriga qarab yum-yum yosh to'kishyapti.

Qorako'z endi kechalari daydib ketmay qo'ydi. Har kuni hali tong yorishmay turib kampir bomdodga turganda uyg'onib ketardi.

Kampirning bolalaridan ikkitasi Toshkentda, bittasi Chirchiqda, ikkitasi Qibrayda yashaydi. U tong otgandan to kun botguncha hammasining uyiga borardi. Kampirni topolmay, horib-charchab qaytib kelardi.

Bugun ham tong sahardan Qorako'z chiqib ketdi. Pildiraganicha Chirchiq tomonga yo'l oldi. Kimyogarlar shaharchasida kampirning kenja qizi turardi. O'g'li magnitafon jinnisi. Hammaning ovozi tasмага yozib yuradi. Shu yil bahorda buvisining ovozi ham bildirmay yozibdi. O'shanda kampir supada o'tirib, allaqayoqlarda daydib kelgan Qorako'zga tanbeh berayotgan edi.

Qorako'z Kimyogarlar shaharchasining eng chekkasidagi «dom» ga yetib kelganda, kampirning nevarasi shisha bankada sut olib kelayotgan edi. Qorako'z unga dumini likillatib yaltoqlandi. Unga ergashib uchinchi qavatga chiqdi. Uyga kirmay qaytib tushdi. Bir ozdan keyin kampirning ovozi eshitila boshladi. Qorako'zning qulogi ding bo'ldi. Yaqin ikki oydan beri yo'qotgan qadrdon kishisining ovozi eshitib, yig'lagandek g'ingishdi. Qorako'z uchinchi qavatga otilib chiqdi. Eshikni timdalab, vovulladi. Yana qaytib tushdi. Bolaxonaga qarab vovullayverdi, vovullayverdi...

Magnitafondan kampirning ovozi kelardi:

«Qorako'zgina, qayoqlarda sanqib yuribsan? Hech uyda o'tirasanmi, yo'qmi? Qorning ham ochgandir? Tentakkina. Gapimga quloq sol, nega beozor musichani quvasan? ... »

Qorako'z akillar, yerni timdalab orqasiga tuproq otardi. Shu hovlida kecha to'y bo'lgandi. Shirakayf yigitlar mikrofonni baland qo'yib, hech kimni uxlatmagan edi. Uyquga to'ymagan odamlarga tong mahali akillayotgan itning bu qiligi malol kelardi. Quturgan bu it qayoqdan paydo bo'ldi, uni yo'qotish kerak, deb o'ylashardi.

Qorako'z odamlarni jonidan bezor qilib, tinmay vovullar, u yoqdan-bu yoqqa yugurib, akillagani akillagan edi.

—Daydi itlarni tutadiganlarni chaqirish kerak, —dedi birinchi qavat bolaxonasiga choyshab yopinib chiqqan kasalmand bir kishi.

—Quturgan bu, bolalarni tishlab olmasin-da! Uni otib tashlash kerak! Hoy, kimning miltig'i bor? —deb asabiy qichqirdi uchinchi qavatdan bittasi.

Kampirning ovozi hamon eshilib turibdi. Qorako'z ham akillashini qo'ymaydi.

Shu payt to'rtinchi qavatdan kimdir varanglatib o'q uzdi. Qorako'z vangillab yonboshiga ag'darildi. Orqa oyog'ini bir-ikki silkitib jimib qoldi.

Magnitafon tasmasi hamon aylanardi.

«... Qorako'z o'lmagur, Majnungina, yana qayoqqa ketyapsan? Ma'shuqalaring oldigami? Kelinni qachon ko'rsatasan? Laylingni bir olib kel, ko'ray... »

Qorako'z kampirning ovozi kelayotgan bolaxona tomonga yuzini burgancha jonsiz yotardi.

1999-yil, yanvar.

O'N SAKKIZ YOSHING

*Ne ajab, chun sarvinozim o'n sakkiz yoshindadur,
O'n sakkiz ming olam oshubi agar boshindadur.*

Navoiy

O'n sakkizga kirgan odamning ko'ziga olam jilva qiladi. Kamalakning yetti rangidan yetmish ming rang yasaydi. Echkining yoqimsiz ma'rashi ham qulog'iga bulbul navosi bo'lib kiradi. Yulduzlarga qo'li yetadi, tubsiz ummonlar tizzasidan keladi.

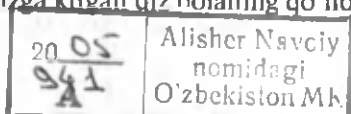
O'n sakkizga kirmabsiz, dunyoga kelmabsiz!

Mana, o'n sakkizga kirganlardan biri kattakon terak tagida xayolchan turibdi. U hali shu yoshga yetib og'ziga ichkilik degan narsani olmagan. Ammo qi-p-qizil mast. Ovozi do'rillaydi, husnbuzar toshgan yuzlarida bir chiroyli xayol izlari bor. Mana shu bolaning o'n sakkizga kirganiga bugun roppa-rosa to'rt oy bo'ldi. Shu yoshga kirdi-yu, shunaqa xayolchan, bo'lar-bo'lmasga xo'rsinadigan, kechasi oyga qarab o'zicha she'r to'qiydigan bo'lib qoldi.

Keksalar! Siz ham shu yoshingizni eslang!

Qishda sarimsoq piyoz yegan odamning og'zidan ko'klam jalasi quyib o'tgan terakzorning isi keladi. Siz ham bolaligingizni eslasangiz unutilgan muhabbat yana tug'yonga keladi. Mana shu xo'rsinib turgan, yuziga husnbuzar toshgan yigit sizsiz, shu sizning o'n sakkiz yoshingiz.

Yigitcha xo'rsinib turgan ko'chaning bu betida baland imorat bor. Ikkinchi qavatning balkoniga qarang, yaqinda o'n sakkizga kirgan bir qiz kaftini iyagiga tirab o'tiribdi. O'zi uncha chiroyli emas, ammo o'n sakkizga kirgan qizning xunugi bo'lmaydi, buni bilasiz. Bechora qiz kelin ayasining pardozi qutisini titkilab, yo'lakda yuziga upa surayotganida akasi kelib qolib, bir tarsaki yeganidan, yonidan bir juft kino bileti chiqib qolib, gap topib berolmay dovdiraganidan uning necha yoshga kirganini bilib turgandirsiz. Bunaqa ish o'n sakkizga kirgan qiz bolaning qo'lidan keladi.

E, ayajonlar! Ko'chadan kuyovnavkarga o'tsa, qavib turgan ko'rpangizni supada qoldirib, devordan qaraydigan buvijonlar, ha, nima, o'n sakkizga kirmay hatlab o'tib ketmagandirsiz. Kulmang, o'zlaringiz ham xuddi shunaqa bo'lgansiz. Yig'lagansiz, kulgansiz, xo'rsingansiz, do'rillagan ovoz eshitganingizda yurag-ingizda ot o'ynagan.

Yo'l o'rtasida ezmalanib gaplashib kelayotgan ikki kekxa o'tib ketgandan keyin, yigit jadal yurib balkon tagiga keldi. Uning sharpasini sezgan qiz barmog'ini lablari ustiga ko'ndalang qo'yib, qoshlarini kerdi-da, chiroqni o'chirib g'oyib bo'ldi. Zum o'tmay, u yigit oldida paydo bo'ldi. Hamma yoqni atir hidi tutib ketdi.

Ikkovi indashmay yo'l yoqalab ketaverishdi. Anhor tomonga burilishayotganda qiz majnuntolning osilib yotgan novdasidan barglarni qisimida sidirib oldi-da, yigitning ustidan sochib yubordi. Yigit undan qasdini olmoqchi bo'lib intilgan edi, qochdi. Ko'priikka yetmay yigit uni tutib, bag'riga bosib, o'pib-o'pib oldi. Qiz uning quchog'idan yulqinib chiqib, katta xarsangga o'tirib qoldi.

— Shunaqasan-da, Anvar, — dedi qiz undan o'pkalagandek kulib.

Anvar unga yaqin kelishga yuragi dov bermay sal nariroqda hansirab turardi.

— Bo'ldi, endi, — dedi qiz jiddiy. — Endi nima qilamiz. Juda boshim qotdi-ku. Aytdim-ku, sen bilan mendan kino artisti chiqmaydi, deb.

Anvar qo'l siltadi.

— Ko'risholmaydi, rejissyorning gapini qara, ilm kerak deydi. Nima, o'ninchini bekorga bitirib qo'yibmizmi? Rolni bersin-u o'ynaganimizni tamosha qilaversin. Mayli, kimligimni ularga ko'rsatib qo'yaman. Qurilishga boraman. Sen nima qilasan? Senga nima, sendan artist chiqadi. Sal kunda xizmat ko'rsatgan artist Umidaxonim Boltayeva bo'lib ketasan.

Umida sharaqlab kulib yubordi.

— E, omon bo'l-e, bo'lmadi. Arizamning ustiga "bo'lmaydi", degan rezolyutsiya qo'yib, qaytib berishdi. Xayr, alvido kino ekrani. To'qimachilik kombinatiga ishga kiraman. O'sha yerda havaskorlar to'garagidan o'sib chiqaman.

Ular goh kuyinib, goh kulishib ancha paytgacha anhor yoqalab aylanib yurishdi.

Anvar bilan Umida bir partada o'n yil yonma-yon o'tirib o'qishdi. Shu o'n yil ichida ozmuncha xayol surishmadi. Anvar

kuniga bir kasb tanlardi. Goh uchuvchi, goh mashhur artist, goh diplomat bo'lib dunyo kezardi. Mana bugun hammasi chippakka chiqdi-ketdi. Umida bo'lsa, qaysi jurnalda kinoartistlarning surati chiqsa, qirqib olar, hind qizlariga o'xshayman, deb ikki qoshining o'rtasiga hol qo'yib, kapron sharfga piston qadab, kun ora suratga tushardi. Uni ham kinoga olishmadi.

Beqaror, beqo'nim yoshlik ularni ne kuylarga solmadi.

Bu kecha ham ularning maslahati pishmadi. Ertaga yana shu yerda uchrashishga ahd qilib ajralishdi. Yana o'sha ko'cha betidagi balkonning chirog'i yondi. Yana o'sha xayolchan o'tirish...

Anvar bo'lsa, mast odamdek kalovlab sanqib uyiga qaytdi. O'miga yotib ko'zi ilinmadi. Umidaning yuzi ekranda kattakon bo'lib ko'rinaverdi. U go'yo bu yoqqa kel, deb uni ekranga chaqirayotganga o'xshayverdi. Oxiri xayoli tushiga ulanib ketdi.

Ikkovi o'ynagan rangli kino qo'yilayotgan emish. Zalda o'tirganlar bir ekrandagi Anvarga, bir zalda o'tirgan Anvarga qarab qanday baxtli odam ekan-a, deyishayotgan emish. Kino tugagandan keyin ularning har ikkovini ham tamoshabinlar o'rab olib chapak chalisharmish. Bir tamoshabin xuddi uning qulog'i tagida juda ham qattiq chapak chalar emish. Anvar uyg'onib ketib qarasa, u yotgan karavotning bosh tomoniga qo'nib olgan xo'roz qanot qoqib, endi qichqiraman, deb turgan ekan.

Anvar tushini bo'lgan xo'rozni oyog'idan ushlab uloqtirdi. Bari bir xo'roz ariq labida turib uni masxara qilgandek yana qichqirib yubordi.

To'kilgan olmalarni terib yurgan ichkuyov pochchasi piching qildi:

— Yotaverasizmi, xalq artisti. Boshingizga oftob kelib qoldiku, ishlar nima bo'ldi? Qabul qilishmaganga o'xshaydi. Yaxshisi, yuring men bilan ekspeditsiyaga olib ketay. Ikki yil mening partiyamda ishlab, keyin institutga kirasiz.

Anvar pochchasining ishini yomon ko'rardi. Shu ham ish bo'ldimi, cho'l-u biyobonlarda tuproq kovlab, eski imoratlarining qoldig'ini topish. Bu ishda qahramon bo'lish qiyin. Bo'lsa, pochchasi bo'lardi. Ming yil oldingi tangalarni, ko'zachalarni topgan. Nimasi qiziq! Kosmonavt bo'lsa boshqa gap. Bir marta osmonga chiqib orbitani aylansa bo'ldi, yerga tushishi bilan Oliy mukofot tayyor. Ammo kosmonavt bo'lish uchun matematikani, fizikani yaxshi bilish kerak. Anvar har ikkalasidan ham zo'rg'a

uchga ilingan. Undan tashqari, Anvarning bo'yi uzun, novcha. Kabinaga sig'maydi, siqqanda ham ikki bukilib o'tirish kerak.

Bola bechora ming xil o'ylar bilan tentib, qurilish maydoniga kelib qolibdi. Hamma yoq chang, shovqin. Samosvallar u yoqdan-bu yoqqa vag'illab o'tib turibdi. Sharaqlatib shag'al to'kadi, qayerdadir qaldirab beton qoradigan mashina aylanadi. Birpas-dayoq Anvarning boshi aylanib ketdi. Kimdir: "Qoch, e bola" — dedi. Anvar o'grilib qarasa, sement devorni xartumida ko'tarayotgan bahaybat kraning tagiga kelib qolgan ekan. U chetga chiqib, kran boshqarayotgan kishining harakatlarini kuzatib turdi. Anvar angrayganicha turib qoldi. Kran xartumi devorni havolatib oborib uchinchi qavat tomining qirg'og'iga qo'ndirdi. Devor qo'ngan joyda elektr payvandlari chaqnadi. Kranchi Anvarga qarab nimadir dedi. Anvar u nima deyotganini tushunmadi. U ikki barmog'ini labiga qo'yib, nafasini ichiga tortib ko'rsatdi-da, nimadir unga irg'itdi. Keyin u do'ng orqasidagi avtolavkani ko'rsatdi. Anvar u tashlagan narsani olib qarasa, "Belomor" pachkasiga o'rab tashlangan pul ekan. Anvar darrov tushundi-yu, papiros olgani do'konga qarab chopdi. U qaytib kelganda kranchi yana bitta devorni qo'ndirib bo'lgan ekan. Anvar unga papirosni ko'rsatgan edi, u bu yoqqa chiq, deb imladi. Anvar shoshib temir pillapoyalarga tarmashib chiqa boshladi.

Kran pastdan uncha baland ko'rinmagan edi. U to kranchining oldiga chiqquncha naq qora terga botib ketdi. Birdan muzdek shamol esib uning bahri-dilini ochib yubordi. Papirosni egasiga berib, atrofga qaradi. Hammayoq ko'rinib turibdi. Shahar chetidagi imoratlar xuddi tuman orasidan ko'rinayotganga o'xshaydi. Hammayoq imorat, imorat. Uzoqda ko'm-ko'k daraxtlar orqasidan Beshyog'och ko'li oynadek bo'lib yaltirab turibdi. Kraning qoq belida Anvarning shundoq tagginasida bir gala kaptar pildirab uchadi.

Kranchi papirosni o't oldirib, bir-ikki marta to'yib-to'yib tortdi-da, Anvarga qaradi.

— Rahmat akasi, zap ish qilding-da, juda xumor bo'lib turgan edim.

Anvar unga ma'noli jilmayib qo'ydi.

— O'qiysanmi, ishlaysanmi? — dedi kranchi pastdan xartum ilgagiga sement qorishmasi solingan temir tosni ilayotganlardan ko'z uzmay.

— Ishlamayman ham, o'qimayman ham. O'qishni bitirdim, endi ishlamoqchiman.

— Menga shogird tushmaysanmi? — dedi u qorishmani to'rtinchi qavati bitmagan bino tepasidan aylantirib o'tib, yangi poydevor qurayotganlarning oldiga tushirarkan.

Anvar nima deyishini bilmay, o'ylanib qoldi.

— Yo kosmonavt bo'lmoqchimisani? Hozir hamma yoshlar kosmonavt bo'lishni mo'ljallashayapti. Ke, sen bilan biz o'sha kosmonavlarga uy quraylik, nima deysan?

Anvar mundoq qarasa, kranchilik ham g'alati ishga o'xshaydi. Birdan unda kranchi bo'lish orzusi tug'ildi. Yoshlik shunaqa bo'ladi. To bir kasbning boshini tutguncha o'zini u yoqdan-bu yoqqa uraveradi. O'n sakkiz yosh ana shu beqarorlikning marrasi — oxiri bo'ladi

— Rost aytyapman, shogird tushsang, sal kunda kranchi qilib qo'yaman. Mana shu kran ikkovimizniki bo'ladi. Bilasanmi, bu kran bilan respublikani aylanib chiqqanman. Bu yog'iga ikkovimiz ishlaymiz. Qarab tursam, yaxshi bolaga o'xsaysan. Xo'sh, nima deysan?

Anvar "bo'pti" deb yuborganini bilmay qoldi. Tamom! Anvarning bolaligi bitdi!

— Hali obedda kontoraga birga boramiz, o'sha yerda ishni bitkazamiz. Hozir uyingga borib, hujjatlaringni olib kel. Ana, endi menga xalaqit berma. Texnika xavfsizligining inspektori ko'rib qolsa, boshim baloga qoladi.

Anvar pildiraganicha pastga tushib ketdi.

Yana o'sha anhor bo'yi.

Yana o'sha sichqon teshgan elakdek oy. Yulduzlar kuygan qozon tagidek jimir-jimir qilib turishibdi. Anhor shaloplab qirg'oqqa sapchiydi. Oy aksini maydalab oqizib ketmoqchi, majnuntol novdalariga osilib bir dam to'xtamoqchi bo'ladi-yu, eplolmaydi. Xarsang tosh ustida oyog'ini suvga botirib Umida o'tiribdi. Anvar hovliqib gapiradi.

— Bilasanmi, bilasanmi, dunyoda kranchilikdek qoyil ish yo'q. Shundoq tepasiga chiqib qarasang, dunyoning narigi chekasi ham ko'rinadi. Men o'sha yerdan turib sizlarning tomlaringizni ko'rdim. Ko'llar, bog'lar, imoratlar... Bitta samolyot xuddi-xuddi oyog'imning tagidan o'tib ketdi.

Umida ko'zlarini katta-katta ochib, unga qarab turibdi. Choy qog'ozini burdalab tashlagandek oy tangalari suv betida milt-milt oqardi. Katta ko'prik ustidan o'tayotgan mashina choriqlari-

ning aksi xuddi suvga bir sho'ng'ib olgandek narigi qirg'oqqa yetmay so'nadi.

Qiz yigitning gaplariga chidamay ketdi.

— Kombinatga borganmisan, o'zing. Voy bo'... Men tengi qiz bir yuz o'n ikkita dastgohni yurityapti. Qirq ming odam ishlaydi. Kranni gapirasana. Kraning nima bo'пти bu dastgohlarning oldida. Kombinatda bir yilda chiqadigan matoni yer shariga o'rasang, ochiq joyi qolmaydi. Kranlarning-u, jamiki qurilishlariningni o'rab tashlaydi.

Anvar ham bo'sh kelmadi. U kranchini maqtayverib oxiri gap topolmay qoldi. Ammo Umida kombinatda ko'rganlarini gapirib tugatolmasdi.

Anvar mundaq qarasa, Umida labiga qizil surtganga o'xshaydi. Tikilib ko'rsa rost.

— Bu nima, yangi kalishning ichidek qizil-qizil qilib.

Umida piq etib kulib yubordi. Uning bu kulgusidan: sen uchun, sen uchun, tentak, degan ma'no barq urib turardi.

Shu kecha ularning xayoliga kinoartist bo'lish degan gap kelmadi. Har ikkovi ham yangidan tanlagan kasblarini tildan qo'ymasdilar.

O'n sakkiz yosh shunaqa bo'ladi. Go'daklik xayollari yaratgan orzularini tumandek tarqatib, yangi orzular yaratadi. Yaratadi-yu, uni haqiqatga aylantiradi.

Ajab emas, endi bu ikki o'smir kino ekranlarda artist bo'lib emas, artistlar bular bo'lib ko'rinsa.

O'n sakkizga kirmabsiz, dunyoga kelmabsiz!

1965-yil.

KO'ZLARINGDA O'T BOR EDI

Zinapoyaning boshida oq xalatli ayol ko'rinishi bilan Mutal shoshib o'rnidan turadi. Undan biron gap chiqmagandan keyin bo'shashib yana joyiga o'tiradi. U shu taxlit uch soatdan beri o'tiribdi. Shahar allaqachon uxlagan. Ammo bu yerda kirdi-chiqdi. Telefon dam o'tmay jingillaydi. "Tez yordam" mashinasi tinimsiz kelib-ketib turadi. Rangi bo'zargan, ko'zlari besaranjom ayollarni nosilkalarda yuqoriga olib chiqib turishibdi. Kutib turganlarning ko'zida tashvish bor. Ichkaridan ham quvontiradigan, ham hayajonga soladigan xabarlar chiqadi. Mutal ham o'z baxtini o'sha joydan kutib o'tiribdi.

Zinada keksagina hamshira xotin ko'rindi. Hamma baravar o'midan turdi. U o'tirganlar orasidan kimnidir qidirardi. Oxiri, ko'zi Mutalga tushishi bilan yuzida bir chiroyli tabassum paydo bo'ldi.

— Holva muborak bo'lsin, inim. Xotining to'tidek qiz tug'di.

Mutalning yuragi qinidan chiqib ketayozdi. U rost aytyaptimi? Axir, Mutal qirq olti yillik umrining yigirma sakkiz yilini shunday qutlug' xabar eshitish orzusida kechirdi. Nihoyat, nihoyat niyatiga yetdi. Hamshira xotin aldamayotganmikin? Rostmikin? Tushimmi, o'ngimmi? Yo'g'-e...

Mutal esankirab qolgan edi. Atrofida nimalar bo'lyapti, kimlar bor, o'zi qayerda o'tiribdi, bilmasdi. O'zidan-o'zi dovdirab hovliga chiqib ketganini bilmay qoldi. U tug'ruqxona darvozasiga yetganidagina, shunday yaxshi xabar olib chiqqan hamshiraga rahmat aytmagani, suyunchi bermaganini bilib qoldi. Shoshib orqasiga qaytdi. Hamshira yo'q edi. Uning ismini bilmagandan, hali ko'p kelaman-ku, ko'nglidan chiqarib yuboraman, deb o'ziga taskin berib, yo'liga qaytdi.

Kecha jimjit. Har zamon asfalt yo'lni yoritib mashinalar o'tib qoladi. Negadir ular Mutalning oldiga yetay deb qolganda signal berishadi. Ular xuddi uni tabriklayotganga o'xshashadi. Daraxt shoxlari shahadada silkinib, yerdagi soyalarni u yoqdan-bu yoqqa otib o'ynashadi. Havo toza, musaffo.

Tramvay-trolleybuslar yotgan. Uy hali uzoq. Mutal ko'chaning qoq o'rtasida borardi. Dunyoda hozir undan baxtli odam yo'q.

Ashula aytgisi keladi, uchragan odamga shu topda qiz ko'rganini birpasda gapirib tashlagisi keladi. Xuddi uning yonginasida bir yuk mashinasi vag'illab o'tib ketdi. Nariroq borib shart to'xtadi-yu, shofyor kabinadan bosh chiqarib, jahl bilan so'kindi. Mutal unga parvo qilmadi. Ammo birdan hushyor tortib ketdi. Boyagi quvonchlari qayoqqadir g'oyib bo'ldi, bir zumda yuragini muz bosgandek sovub qoldi.

— Men ham odam bo'ldimmi? Rostdan ham baxtlimanmi? Shumi baxt?

Bu fikr yashin tezligida kallasini parmalab kirib, mahkam o'tirib oldi.

Endi Mutal behush qadam tashlardi. Boya yeldek uchib keta-yotgan odam, endi shoshilmasdi. Qayoqqa shoshadi, yigirma besh yillik hamrohi, do'sti eng aziz kishisi bu xabarni eshitsa, nima bo'ladi? Bu xabar uni qon yig'latmaydimi? Ilgarilari ham Mutal shu to'g'rida o'ylaganida, yuragi orqaga tortib ketar, o'yini oxiriga yetkazishdan qo'rqardi. Bola ko'rish orzusida yigirma besh yil orziqib yashagan bo'lsa, bu yog'idagi niyati ro'yobga chiqayotgan uch yilida bu ezgu niyati ko'pincha dahshatli o'ylar bilan aralashib ketardi.

Mutalning hayotidagi bu kattakon voqea E'tiborxonning qulog'iga yetmay qolmaydi. Undan keyin nima bo'ladi? E'tiborxonning holi nima kechadi? Ana shunisi yomon! Uning qiynalganini ko'rish, ko'zida yosh, chehrasida g'am ko'rish Mutalni iztirobga soladi. U yigirma besh yil E'tiborxonni avaylab keldi.

E'tiborxon Mutalning avvalgi xotini edi. Tug'madi.

Mutalning nazarida dunyoda hech qanday er-xotin ulardek bir-birini sevolmasdi. Bu hurmat, bu muhabbat, bu mehr-oqibat.

Mutalning hali esida, ularning to'yi ming to'qqiz yuz o'ttiz to'rtinchi yilning avgustida bo'lgan edi. To shu kungacha bir-birlarini sen deyishga tillari bormagan. Hamisha "siz"lab gapirishardi. Qo'ni-qo'shnilar ularning uyidan biron marta qattiq ovoz eshitishmagan, uylari bo'lsa, hamma vaqt yaraqlardi. Kelgan mehmonlar ularga havas qilib ketishardi-yu, uylariga yetmay, shu bechoralarga xudo bittagina farzand bermadi-da, deb qo'yishardi.

Yillar o'taverdi. Ular hamon bir-birlarining qosh-qovog'iga qarab, kunlarni yillarga ulab yashayverishdi. Mutal qachondir bola ko'rishiga ishonardi. Uning ishonchi E'tiborni qiynardi. Erining siqilayotganini bilib turardi. Ko'chadan bola o'tsa, ko'zi o'ynashini,

mehmonga borishsa, bolalarning o'yiniga qo'shilib ketishini E'tibor sezmasmidi, sezardi. Xotinlar ziyrak bo'lishadi, uydagi konfetlarini ko'chadagi bolalarga tashib tamom qilishini bilmaydi, deysizmi? Bilardi.

Urush boshlandi. E'tibor to'rt yil yo'liga ko'z tikib Mutalni kutdi. Keldi. Yana o'sha jim, osuda hayot. Urushdan avval qanaqa yashashgan bo'lsa, undan keyin ham o'zgarishsiz bir xil umr boshlandi. Mutal bolasiz o'tishga rozi edi-ku, ammo E'tiborsiz yashashga rozi bo'lmasdi. U E'tiborga shunchalar o'rganib qolgan, o'zini hatto E'tiborsiz tasavvur ham qilolmasdi. Ammo E'tibor erining qo'lida bola ko'rishni orzu qilardiki, birgina bola uchun, Mutalning birgina quvonchi uchun jonini ham berishdan qaytmasdi. Qo'lida bola ko'rib o'lsam, to'yimiz bo'lgan yillardagi Mutalning ko'zlarida chaqnagan o'tni yana bir ko'rsam, bu dunyodan bearmon ketardim, deb o'ylardi.

Kunlar, yillar o'taverardi. Er-xotin hamon samimiy, hamon bir-biriga oqibatli. Bir burda non bir-birisiz tomog'idan o'tmaydi, uy hamon ozoda, saranjom, jimjit.

Shu xilda yigirma to'rt yil umr o'tib ketdi. Na bolasizlik, na odamlarning kishi bilmas ilmoqli ta'nalari ularning orasiga sovuqchilik sololmasdi.

Mutal tanish-bilishlar bilan uchrashib qolganda odatdagicha, undan bola-chaqalarning salomatligini so'rashardi. Mutal dovdirab nima deyishini bilmay, tayinsizroq bir gap aytib qutulib ketmoqchi bo'lardi-yu, ammo odatda shu gaplardan keyin keladigan: kattasi nechaga kirdi, degan so'roqdan keyin, qiynalib-qiynalib javob berishga majbur bo'lardi.

— Bolamiz yo'q. Shundoq...

So'ragan odam hijolatligini aytmaysizmi.

Mutal tanishlari bilan to'qnash kelishdan bezillab qolgandi.

Bu gaplarni E'tibor sezmasdi, deysizmi, sezardi. Sezardi-yu, ich-ichidan ezilib ketardi. Erining ko'ziga qarolmay, xomush bo'lib qolardi.

Yana bir yil o'tdi. Mutal qariy boshladi. E'tiborning nazarida, ilgari chaqnab turgan ko'zlaridagi o't yo'qalayotganga, o'zi sal narsaga charchab qalayotganga o'xshayverdi. Bir kun Mutal ishdan kelib, hovlida gulqaychi bilan olma shoxlarini butab yurgandi. E'tibor ayvonda chuchvara tugib o'tirgan edi. Birdan ko'zi erining bo'yniga tushib qoldi. Iyaklarining tagi g'ijimlanib qol-

gandek ko'rindi. O'midan turib, bexos oldiga bordi. Faqat iyagida emas, ko'z chetlarida, peshonasida ham ajin. Birdan E'tiborning yuragini vahm bosib ketdi. Qaribdi, qaribdi. Sochi ikki chakkasidan oqara boshlabdi, qaribdi, qaribdi...

Hali oftob o'chmagan, gullar qiyg'och ochilib turgan iyul kuni ularning yigirma besh yillik ahil umriga yakun yasadi.

E'tiborning niyati buzildi. Ketish kerak, shu qadrdon, dunyodagi yaxshi odamlarning eng yaxshisini tashlab ketish kerak. Qandoq qilib?

Mana shunisi qiyin edi. Shunday ketish kerakki, ko'z yoshi to'kilmasin. Kelgan yig'ini kulgi bilan, xandon kulgi bilan yengish kerak.

E'tibor boshqa yo'l topolmadi. Mutalni baxtli qilishning bir-dan-bir yo'li shu edi. O'sha kecha E'tibor mijja qoqmadi. Yana boshqa tadbirlar ham qidirib chiqdi. Eng so'nggi tadbir, Mutalning ko'nglini o'zidan sovitish, bezor qilish bo'ldi.

O'shanda dam olish kuni edi. Kechgacha E'tibor bo'lar-bo'lmasga bahona topib, erini qiynayverdi. Qo'pol gapirdi, jig'iga tegdi, ko'ngil qoldiradigan sovuq gaplardan ham toymadi. Mutal og'irlik qilib, uning ko'nglini olishga urindi. E'tibor sovimadi. Axir, toqati toq bo'lgan Mutal qizishmay, yotig'i bilan so'radi:

— Sizga nima bo'ldi, E'tibor? Juda qiynavordingiz-ku? !

— Ketaman!

Mutal gangib qoldi. Nima qilishini bilmay, xotinining o'ziga qarab angraygancha qoldi.

— Ketaman, yashamayman siz bilan.

E'tibor shu gapni aytdi-yu, titrab ketdi, ammo buni eriga sezdirmedi. Ich-ichidan toshib chiqqan xo'rsiniqni kuch bilan bosib qaytardi. Angrayib qolgan erining ko'ziga qaramay, uyga kirib ketdi-da, birpasdan keyin chamadon, tuguncha ko'tarib chiqdi.

— E'tibor, ketmang, meni tashlab ketmang, men nima qilaman...

Mutalning ko'zlari xiralashib, bir gandiraklab oldi. Darmonsizlanib, ayvonning labiga o'tirib qoldi.

E'tibor yugurib borib qo'ltig'idan ko'targisi, peshonasidan, o'sha sochi oqarib kelayotgan chakkalaridan silagisi, yuzini yuziga ishqab ovutgichi keldi. Lekin bunday qilmadi. O'zini tutdi. Yuragi yig'lardi-yu, chidardi. Bu — qahramonlik edi, katta qahramonlik. U o'zini hamon dadil tutib, erining oldiga bordi:

— Bilasanmi, — bu erini birinchi marta senlashi edi, — senga xiyonat qildim. Buning uchun o'zimni kechirolmayman. Sen ham kechirmaysan. Xiyonat qilgan xotin erining uyida turishga, u bilan birga yashashga haqsiz. Buning uchun, bilaman, meni kechirolmaysan.

E'tibor bu bahonani beixtiyor topdi. Bu — zo'r bahona. Hech qanday er xiyonat qilgan xotinni kechirolmaydi. Butun umrini bol-u pardek pokiza o'tkazgan xotin, xiyonat u yoqda tursin, begona erkakni xayoliga keltirmagan xotin o'zini o'zi eng pastkashlar qatoriga qo'yib o'tiribdi. Nima uchun? Kim uchun? Buni E'tiborning o'zi bilardi.

E'tibor ostonaga yetib qoldi. O'girildi:

— Meni kechirolmaysan, kechirolmaysan. Ko'zingga qarab, shafqatingni kutib yashashga toqatim yo'q. Kuniga ming martalab o'zimni qarg'ab yashashga toqatim yo'q. Seni harom qilishga haqqim yo'q. Ketay, ketay...

E'tiborning tovushi bo'g'ilib, gapirolmay qoldi, shart burildi-yu, chiqdi-ketdi.

Mutal yolg'iz qoldi. Bur kun kutdi, ikki kun, bir oy, bir yil kutdi, xotinidan darak bo'lmadi.

Oradan bir yarim yil o'tib, E'tibordan xat keldi. Xatda u endi sira qaytib kelmasligini, o'sha yo'ldan "urgan" kishi bilan qovushmoqchi ekanini aytibdi. Mutal yig'ladi. Xo'rliги kelib, o'tkazgan yigirma besh yillik umriga achinib yig'ladi. Mutal yolg'izlikda so'la boshladi. Ajinlari ko'paydi, chakkasidagi oq tolalar manglayiga o'rtalab qoldi. Kuyib-yonib ado bo'lay dedi. Ko'pchilik: uylan, yolg'izlik yomon deb nasihat qilishdi. Mutal yotib qolay dedi. Oxiri, do'stlari kichkinagina to'ycha qilib, o'zi bilan birga ishlaydigan bir qizga uylantinib qo'yishdi. Hamon E'tibordan darak yo'q. U bevafo-ning qayerdaligini hech kim bilmasdi.

Mutal tug'ruqxonadan kelarkan, mana shularni esladi. Esladi-yu, siqilib ketdi.

— Uning bola ko'rganini E'tibor eshitsa, nima qilarkin? O'zini o'zi bir nima qilib qo'yasmikin? Yo sevinarmikin? Sevinmaydi, u xiyonatchi! ...

Uning ko'ziga goh tug'ruqxonada yotgan chaqalog'i, goh uydanda qahr-u g'azab bilan chiqib ketayotgan E'tibor ko'rinardi.

Oradan to'rt kun o'tdi. Mutalning xotini bilan qizi hali tug'ruqxonada. O'zi bo'lsa, tinmay uy yig'ishtiradi, keldi-ketdi uchun tayyorgarlik ko'radi.

Birdan eshik taqillab qoldi. Pochtachi. Posilka olib kelibdi. Kimdan? Kimdanligi noma'lum. Mutal shoshilmay yashikni ochdi. Chaqaloqqa ko'ylak, fartuk, qalpoqcha... Kimdan bu... Mutal yashikning u yoq-bu yog'ini titkilay boshladi. Xat. Shoshib oldi, shoshib o'qiy boshladi:

“Hurmatli Mutal aka! Meni kechiring. Eshitdim. Eshitib qay ahvolga tuganimni tushuntirib berolmayman. Mening bittagina niyatim — qo'lingizda bola ko'rish edi. Shu niyatimga yetdim. O'tgan kuni ko'chada sizni ko'rib qoldim. Ko'zlaringizda o't yo'nib turibdi. Bundan yigirma yil avval ko'zlaringiz shunday edi. Ko'rib, hayron bo'ldim. Bilsam, ota bo'libsiz. Bu qanday baxt! Sevinchdan yuragim tars yorilay dedi. Yotib uxlolmadim. Tong otguncha ko'rgan kunlarimizni eslab chiqdim. Qandoq totuv yashadik! Qandoq mehribon edik bir-birimizga! Sizni qanchalik yaxshi ko'rardim. Qandoq ayardim, shamolni ham ravo ko'rmasdim. Kechalari sizga baxt, salomatlik tilab chiqardim. Sizdek pok odamga munosib xotin bo'lish uchun qo'limdan nima kelsa, vijdonim nimani buyursa — hammasini qildim. Bilsangiz, uydan ketishim — o'zimga-o'zim tuhmat qilib, o'zimni o'zim buzuq deb ataganim ham sizga baxt tilashim edi. Endi ochig'ini aytay, umrimda xiyonat yo'liga kirmaganman. Agar o'zimni buzuq demaganimda, siz meni uydan har qandoq qilib ham chiqazmasdingiz. Ketdim, yaxshi bo'ldi, siz baxt topdingiz, bolalik bo'ldingiz. Niyatim ham shu edi.

Agar men ketmaganimda sizga bu baxt qayoqda edi? Endi ko'nglim tinchidi. Niyatimga yetdim. Baxt muborak bo'lsin!

Yangi kelin paytlarimda yaxshi niyat qilib, bola ko'rsak kiydirarman deb ko'ylakchalar, qalpoqchalar tikkan edim. Ezilasiz deb sizdan yashirib tikkan edim. Menga ona bo'lish nasib bo'lmadi. Iltimos, shularni chaqaloqqa kiydiring.

Shu paytgacha shaharda edim. Yaxshilik xabarini eshitib, tamoman xotirjam bo'ldim. Ertaga butunlay ketaman. Kim biladi, qayta uchrasha olamizmi yo'qmi?

Uydan chiqib ketayotganimda yetkazgan ozorlarim uchun avf eting.

Sizga hamisha ehtirom bilan: E'tibor otli xotin”.

Xatga Mutalning ko'z yoshlari to'kildi.

O'RIK DOMLA

Men bu odam haqida birinchi marta Yozyovon cho'lining qoq o'rtasida, Cho'l burgutining chaylasida eshitgan edim.

Cho'l burguti yangi ochilgan qo'riqdan yigirma besh gektar yerni bog' uchun ajratib qo'rganini va bu yerni obod qilish uchun rayispolkomning alohida qarori bilan O'rik domlaning o'zi kelayotganini aytgan edi.

Ajab! Bu O'rik domlasi kim bo'ldi? Burgutdan bu odam haqida so'ramoqchi bo'lib turgan edim. Yog'och polvon gap boshlab qoldi:

— Kelmaydi. Shundoq bog'ini tashlab kelarmidi. Bog'iga kirganmisan? Yo tavba, bir odamning qo'lidan shuncha ish kelishiga aqling bovar qilmaydi.

— Keladi! — dedi ishonch bilan Burgut. — Bog'i torlik qilib qolgan, yangi ko'chatga joy qolmapti. Cho'lga ko'z tikib yurgan emish.

Yog'och polvon yoyilib kuldi:

— Chol tushmagur ham bizga o'xshab qariganda cho'l «jinni-si» bo'пти-da.

O'rik domlaga qiziqib qoldim. Bu odam haqida uncha-munchani bilib olmoqchi bo'lib, chaylada ikkovimiz qolanimizda Burgutdan surishtirdim.

— Ajoyib odam. O'zi o'lgudek ezma. Tajanglikda tengi yo'q, o'rikdan boshqa gapni bilmaydi. To'y-po'yga borib qolsa, ashula eshitayotganlarning ensasini qotirib, o'rikdan gap boshlaydi. Asli otini haligacha hech kim aniq bilmaydi. Ammo O'rik domla desang, bo'ldi, kattadan-kichik taniydi! Joni dili o'rik. Rayondagi kolxozlarning bog'ida hozir shig'il meva berib turgan o'riklar shu domlaning ko'chatidan bo'ladi. Odamlar Kavkazga dam olgani borishsa, O'rik domla danak yiqqani boradi. Bog'ida dunyodagi o'rik navining hammasidan ko'chat bor, deyishadi. Oblastdan kimki chet elga boradigan bo'lsa, hamma ishini yig'ishtirib qo'yib, uni vokzalga chaqadonini ko'tarib kuzatib qo'yadi. Danak olib kelishni tayinlaydi.

Burgut hikoyasi shu yerga kelganda tizzasiga urib, qotib-qotib kula boshladi.

— Nega kulyapsiz, bir gap bo'ldimi? — dedim uning bemavrid kulgisidan ajablanib.

— Bir voqea esimga tushib ketdi. Kelini bilan urishib qolgani ham shu o'rik xususidan-da! O'tgan yili katta to'y qilib, o'g'lini uylantirgan edi. To'y ham juda antiqa bo'lgan. Avji o'rik pishig'i edi. To'yga kelgan xotinlar nima bo'lsa ham domlanning ko'zini shamg'alat qilib, o'rigidan bir-ikkita uzib yeyishni niyat qilib qo'yishgan ekan. Domla peshonasiga zambarakning og'zini to'g'rilab bursang ham, o'rikka qo'l tegizdirmaydigan xilidan. Tajriba o'rikda, axir! Domla nima qilibdi deng: qo'rg'onchadan boqqa kiradigan eshik oldiga ikki obdasta suv, eshik halqasiga uchta to'n bilan sala ilib qo'yibdi. Bechora xotin-xalaj, qariyalar tahorat olgani kirib ketishgan ekan, deb boqqa yaqin kelisha olmabdi. Kallasi ishlaganini qarang bu domlasi tushmagurning! Qoyilman. Malades!

Burgut yana kula boshladi. Domlanning kelini bilan orasi buzilganining sababini bilolmaganim uchun yana so'radim:

— Kelini bilan nega urishib qolgan edi?

— Ha, aytgancha, hali aytdim-ku, domla chet elga kim borsa, danak olib kel, deb tayinlashini. Sayohatchilar uning yuzidan o'tolmay, o'shoqlarda o'rik yesalar, danagini tashlamay olib kelaverishibdi. Domla shunday qilib bir xalta danak yiqqan edi. Kelin bechora uning «danak jinnisi»ligini bilmay, domla yo'g'ida shu bir xalta danakni chaqib yeb qo'yibdi. Boshqorong'i ekan-da, bechora. Domla ko'chadan kelsa bir hovli danak po'chog'i yotgan emish. Ko'ribdi-yu, tutqanog'i tutib qopti. Hushiga kelib, butun hovlini boshiga ko'tarib dod solibdi. Qo'ni-qo'shnilar yig'ilibdi. Uning fe'lini bilganlar lom-mim deb og'iz ochisholmabdi. Kelinning rangi quv oqarib ketgan, dag'-dag' titrar emish. Keyin domla o'g'liga o'dag'aylabdi:

— Bu uyda yo men turaman, yo xotining turadi!

Albatta yangi kuyov bir nima deyolmay til chaynab, anqayib turaveribdi.

Bu gap kelinning hamiyatiga tegib kiyim-boshini tugib otasinikiga ketib qopti.

Burgut yana boshini sarak-sarak qilib kuldi.

— Shunaqa. Domla o'rik deganda hatto otasini ham ayamaydi...

Keyingi Yozyovon safarimda Cho'l burgutidan O'rik domlani surishtirdim.

— Qalay, domla cho'lga keldilarmi?

— Keldi, — dedi Burgut kulib, — yuring, sizni domla bilan tanishtirib qo'yay.

Ikkovlashib bog' uchun ajratilgan qo'riqqa qarab ketdik. Havo bulutli bo'lsa ham, cho'l ustidan iliq shamol esardi. Kaftdek tekis yerlarda qor ko'rinmas, faqat har yer-har yerda yig'ilib qolgan ko'lmak suvlar xuddi osmondek kul rang tusga kirgan, esayotgan shamolda ularning beti jimirlab, qo'rg'oshindek ojiz yiltirab qo'yardi.

Shoxlari yalang'ochlanib qolgan buta ostidan ikkita qirg'ovul patillab ko'tarildi-yu, sal nariroqqa borib tushdi.

— Eh, qo'shtig' bo'lmadi-da... Rosa semiz ekan, uzoqqa ucholmadi-ku.

Bir oz jim bordik.

— Domla yoniga To'pponcha polvon bilan Yog'och polvonni olib, bir kechadayoq bog'idagi yangi yosh ko'chatlarni kovlab, ikki gruzovoyda cho'lga olib keldi. Hozir bolalar havoning g'animatida olatasir ko'chat o'tkazishyapti. Hozir cho'lga domlaning ishqı tushib qolgan. Kelganidan beri rayonga ikki marta tushdi, xolos. O'zi ham bog'misan-bog' bo'ladiganga o'xshaydi, — dedi Burgut yana.

Do'ng oshganimizdan keyin bundan uch oy avval ko'rganimda kanavokopatel ariq qaziyotgan joyda qator o'tqazilgan nihollarga ko'zim tushdi. Uch-to'rt odam bir joyga g'uj bo'lib, nimadir qilayotgan edi. Qadamni tezlatib, ularning oldiga bordik. Yog'och polvon bilan To'pponcha polvon yosh nihollar tanasiga ohak surtishayotgan ekan.

— Domla qanilar? — dedi Burgut.

— Hozir kelib qoladilar, — deb javob berdi Yog'och polvon, aftini burushtirib, qaddini rostlar ekan.

Yog'och polvonga endi sal-pal jir bitib qopti. To'pponcha polvon esa hali ham o'shandek chaqqon, sermulozimmat. Chiroyli ko'zlari porlab turibdi.

— Bu jinqarcha ko'chatlarni ohaklayman deb belim qotib ketdi. Manavi pakar engashmay tik turib oqlasa, men ikki bukilib oqlayapman!

Darhaqiqat, bu uzun bo'yli yigitga hadeb engashaverish oson tushmas edi. To'pponcha polvon piching qildi:

— Hozir menga maza-yu, senga azob, o'rik pishganda senga maza-yu, menga qiyin bo'ladi. Negaki, sen tikka turib uza-verasan, men bo'lsam tagimga to'nka qo'yib cho'zilaman.

— Senga bu domla hali-beri o'rik uzdirib qo'ya qolmas-ov, nima deysan, Burgut?

Burgut uning gapiga kulib qo'ya qoldi. Cho'qqi soqol, boshiga pati to'zib ketgan surma rang do'ppi kiygan ko'zoynakli, oltmish yoshlardagi chol velosiped minib kelib qoldi. U, u yoq-bu yoqqa qaramay, salom-alikni ham unutib, Burgutga bir qog'oz uztdi.

— Telegrammaga javob. Shreder stansiyasidan uch yuz tup ko'chat oladigan bo'ldik. Raisga aysangiz: ikkita gruzovoy bersa, ertaga Toshkentga ketaman. Mirzacho'ldagi tajriba stansiyasidagi agronom Eshonxonov bilan birga o'stirgan ko'chatlarimiz bor. Qaytishda ola kelaman. Qalay, ma'qulmi?

Chol gapini tugatib bo'lgandan keyingina biz bilan ko'rishdi. Ko'rishdi-yu, yana o'z gapi bilan ovora bo'lib ketdi:

— Havo rosa bo'lib berdi. Ko'chat hozir mast uyquda. Ko'chatni uyqusida bosgan yutadi. Ertalab Rishtondan ellikta ko'chat keladi. Agar Toshkentga ketib qolsam, Burgut bolam, o'zingiz bosh bo'lib, anovi radga ektirasiz-da!

O'rik domla yonginasida turgan ko'chatning uzun bir novdasini egib, gulqaychi bilan kesayotganda, Burgut qulog'imga shivirladi:

— Bo'ldi endi, o'rikdan boshqa gap yo'q. Suv ichmay ikki soat gapiradi.

Darhaqiqat, O'rik domla o'rikdan gapirib kunni kech qilsa-ya! Qantak o'rikning vatani asli Rishton bo'lib, Konibodomga keyinchalik borib qolgani, oq o'rikning Rishtondan ko'ra, Andijonda yaxshi hosil berishi, «poshshoyi»ning turshagidan qilingan sharbatni bahorda ichilsa, me'dani tozalashi, xashaki o'rikning qoqisini molga qaynatib ichirilsa — qo'tir bo'lmasligi, «kal yo'ldosh»dan solingan bargakni oltingugurtning tutuniga dimlansa — xuddi tillaga o'xshab sap-sariq bo'lishini rosa tushuntirib ketdi.

Uning gaplari meni aslo zeriktirmas edi. O'z hunariga butun umrini bag'ishlagan bu qariya yetuk bir olim bo'lib tuyulardi. Axir, u oltmish yillik umrida xasislik bilan ko'kartirgan qanchadan-qancha ko'chatlari butun-bir vodiyni sanoqsiz bog'larida yashnab turganini o'ylaganim sari unga havasim kelar, yuragimda chuqur hurmat tuyg'ulari qo'zg'alardi.

Kech kirib atrofni qorong'i bosdi. Uzoqda, yangi posyolkada chiroqlar miltiradi. To'rtovlon orqaga qaytdik.

— Domla, — dedi Burgut yo'lning yarmiga yetganimizda, — Toshkentga ketmasingizdan avval qudangiznikiga borib, kelinni ko'rib ketsangiz bo'lardi.

Chol nimadir deb to'ng'illadi. Cho'l shamoli uning ovozi orqa tomonga olib ketdi. Yana ozroq yo'l yuridik.

— Bir xalta danak-a, Hindistondan, Afg'on-u Arabistondan, Qashqar-u Kashmirdan kelgan danaklar edi-ya. E, attang!

— Bo'lar ish bo'ldi, domla, endi yarashib qo'ya qoling. Kechiring uni, bilnasdan qilgan-da.

— Sira kechirmayman. Bir xalta danak eng kamida ikki yuz tup ko'chat bo'lar edi. Qanaqaligini ham bilolmay qoldim.

Chol endi boshqa gapirmadi. To qishloqqa yetib kelgunimizcha undan sado chiqmadi. Kelini yeb qo'ygan danagi yuragini yana ezib yubordi shekilli, «steptorg»ning avtolavkasi oldida biz bilan xayrlashar ekan, bo'shashib qo'l uzatdi. Do'kondan tushib turgan chiroq shu'lasida uning yuzlari xuddi g'ijimlanib, o'zi birdan qarib qolgandek ko'rindi.

— Ko'rdingizmi o'jarligini, — dedi Burgut, uyga kirganimizda. — Danak voqeasi juda yomon ta'sir qilgan, qachon ezmalik qilib gapni gapga qovushtirmasa, atayin danakdan gap ochib qo'yaman. Dami ichiga tushib ketadi. Hozir dunyoda bitta dushmani shu kelini, ko'rarga ko'zi yo'q.

Biz Burgut ikkovimiz alla-pallagacha uxlamay, cho'l haqida, cho'lni o'zlashtirayotganlar haqida gaplashib yotdik. Boya domla o'rik haqida qanday to'lib toshib gapirgan bo'lsa, Burgut ham qulfi dili ochilib, cho'l haqida xuddi shunday miriqib gapira ketdi. U shunday yayrab gapirar ediki, yetuk bir shoir ham cho'lni unchalik ta'riflay olmas edi.

— Bilasizmi, mehmon, yoz kechalari uydin daydib chiqib ketaman. Osmon to'la yulduz, oy cho'l ustiga kelganda pastlab o'tadi, yo menga shunaqa tuyuladimi, yo rostdan ham o'zi shunaqami, bilmadim. Tunda turna uchganini ko'rganmisiz? Men juda ko'p ko'rganman. Juda gashtli bo'ladi. Xuddi qo'y haydagan podachiga o'xshab «qure-qure» deb osmoni zamindan o'taveradi. Ayniqsa, oydin kechasidagining gashti juda boshqacha bo'ladi. Sinkaga solingan oq doka orqasidan uchib o'tayotganga o'xshardi. Shamol qishloq tomondan g'alati islar olib keladi. Qo'ying-chi, cho'lda yoz kechasi chalqancha yotib uxlamagan odam, bu gaplarning ma'nosiga yetmaydi.

Burgut yaxshi bir qo'shiq eshitayotgandek tez-tez ko'zini yumib, past ovoz bilan gapirardi.

— Hay mayli, uxlaylik endi, mehmon.

Burgut endigina ko'rpaga burkangan ham ediki, ko'cha tomondagi derazani birov chertdi.

— Burgut bolam, men! To'pponchaga ayt, otni bersin, qishloqqa tushib chiqaman.

Burgut shoshib kiyinib chiqib ketdi. O'n-o'n besh minutlardan keyin qaytib keldi. U uyquli ko'zlarini ishqalab hadeb kular edi.

— O'rik domlaning kelini o'g'il ko'ribdi. Og'zining tanobi qochgan. Bir joyda turolmaydi. Hiring-hiring kuladi. Ot olib berdim, qishloqqa ketdi. Boya kelinini ko'rgani ko'zi yo'q edi, ha, farzand ekan-da! Tug'ruqxonadan chiqishi bilan cho'lga ko'chirib kelaman, deydi. Hali ko'rarsiz, nevara to'yi qilib beradi. Pul ko'p bu cholda. Toshkentda o'rik xususida mana bundoq katta kitobi chiqqan. Ha, aytgancha, kinoni ko'rdingizmi? Qiztalok kinochilar xuddi o'zimni opti-qo'yi pti-ya. Qurultoyda qo'yib berishdi. Mirzacho'ldagi G'anisherni ham olishgan ekan. Delegatlar ikkovimizga ham «eriysanlar» deb turib olishdi. Mehmonxonada ziyofat qilib berdik. G'anisher bilan urushtirib ichdim. Ikkovimiz o'sha yerda qo'l olishdik. Nima deysiz mehmon, G'anisher zo'r-a?!

— Siz ham chakki emassiz, — dedim. — Axir sizni kimsan Cho'l burguti deyishadi-ya!

— Men Cho'l burguti bo'lsam, G'anisher Mirzacho'lning sheri. — Sher bilan burgutning tashlashgani qiziq bo'ladi.

Burgut kula-kula chiroqni o'chirib, ko'rpaga kirdi. Uyqum qochdi. Ko'zimga cho'l o'rtasida otini yeldirib ketayotgan O'rik domla ko'rinib ketdi. Nazarimda, u bulutlar orasida goh yonib, goh o'chib turgan yulduzlarga, otining yolini siypab o'ynayotgan cho'l shamollariga ham o'rik haqida gapirib borayotgandek, atro-fida yastanib yotgan tekis cho'lga o'rik ko'chatlarini bir tekis tikib ketayotgandek, yangi tug'ilgan nevarasiga savatda o'rik olib bora-yotgandek edi.

Cho'llarda boshlangan yangi hayot va yangi odamlarning qisasini yozib tugatib bo'larmidi!

Bu qissaning ham hali davomi bor.

OT BILAN SUHBAT

Urgutda adir tepasidagi Navro'z bayrami o'tkaziladigan yalanglikka chiqadigan tik so'qmoq yonboshida bir qabr bor. Andak to'xtab, unga e'tibor bering. Bu jangchi, qahramon otning qabri. U frontda yaralangan egasini olib ketayotgan sanitar vagonning orqasidan yugurib, poyezd tezlab ketganda yetolmay, yo'lda qolib ketgan. Necha oylab tog'-toshlardan, daryolardan o'tib, cho'llarda sargardon bo'lib, oxiri Urgutni topib kelgan. Bu vafodor ot egasini ko'rish ilinjida oylab Samarqand vokzalidagi poyezdlarni boshdan-oyoq aylanib chiqadi. O'ziga tanish sanitar vagonni topolmay, kelgusi poyezdni kutadi. Urgut bilan Samarqand oraliq'ida qatnayverib, tuyoqlari yemirilib, yurishga imkon bermay qo'yadi. U oxiri qadrdon chavandozga ilhaq bo'lib jon beradi.

1960-yilda konchilar to'g'risida biron narsa yozish niyatida Ohangaronga bordim. Yuz metrcha chuqurlikdagi shaxtaga tushganimda g'aroyib voqeaga duch keldim. Bu voqea meni hali-hali larzaga soladi. Ilgari boshimga qora kunlar yog'ilganda Jezqozg'on mis konlari shaxtalarida ishlaganman. Yer qa'ridagi bunaqa hayot menga tanish edi. Boya aytganim — meni larzaga solgan narsa — ko'mir konida 17 yildan beri yorug'lik ko'rmay, toza havodan nafas olmay yashayotgan ot edi.

Bu ot qirq birinchi yilda frontga jo'natiladi, ikki yil jang qiladi. Yaralangan otlar qatori «brak» qilinib, ko'mir konlari boshqarmasi ixtiyoriga yuboriladi. Shu tariqa u frontdosh do'stlari bilan Ohangaronga kelib qoladi. O'sha paytlarda elektr quvvatining yetishmasligi tufayli texnikani ishlatib bo'lmasdi. Elektr quvvati faqat shaxta ichini yoritish va havoni tozalovchi ventilyatorni aylantirishga zo'rg'a yetardi. Otlar yer tagiga tushirildi. Ko'mir ortilgan vagonchalarni tortish shular zimmasiga tushdi. Yarasi bitib, asil holiga kelgan ot isyon ko'tarib, yuk tortmay qo'ydi. Shunda yer ustidan bir yahudiy mol do'xtiri tushib, uni axta qilib qo'ydi. Ana shundan keyin u yuvvosh tortib, itoatli bo'lib qoldi. Ko'p otlar havo yetishmasligidan, og'ir mehnatdan birin-ketin o'la boshladilar. Yuqori quvvatli elektr liniyalari tortib keltirilgandan keyin otlar kerak bo'lmay qoldi. Ular ishdan ozod qilinib, yer betiga chiqaziladi. Ammo, yorug'likka chiqqach, qorachiqlari kengayib

ketgandan kuchli yorug'likka chidamay, hammasi ko'r bo'lib, badbo'y iflos havoga o'rgangan o'pkalari toza havoga dosh berolmay qoldi. Shaxtada qolgan uch-to'rt ot ham o'lib ketdi. Faqat shu birgina ot hamon yer qa'rida yashayapti.

Boshimdagi kaska chirog'ini otga tushiraman. U jimgina tura-veradi. U axta qilinganidan buyon ana shunaqa befarq, loqayd bo'lib qolgan ekan.

Menga hamroh bo'lgan kon muhandisiga qarayman.

—Buni nima qilmoqchisizlar? Yuqoriga chiqazilsa ko'r bo'lib, o'lib ketadi. Bechora shu yerda yashayveradimi?

—Boshqa iloj yo'q. Xudo qancha umr bergan bo'lsa shu yerda poyoniga yetkazadi.

O'z o'limini sokin, itoat bilan, isyonsiz kutayotgan baxtsiz jonivorga qarab yuraklarim zirqirab ketdi. Qanchalar rahmsiz bo'lib ketganmiz-a, deyman o'zimga o'zim. Dinga qarshi tinimsiz tashviqotlar o'z ishini qilmayotganmikin? Dilimizdan imon ko'tarilmayotganmikan? Nahotki, xudoni unutayozdik? Yo'qsa, bu shafqatsizlik bizda qaydan paydo bo'ldi?

Qamoq lagerlarida umrini o'tkazayotgan mahbuslar uyini, bola-chaqalarini sog'inib mushuk boqishardi. O'zlari to'ymagan ovqatdan yulib mushuklarga berishardi. Lager siyosiy rahbari shu mushuklarni qopga solib, olov gurillab yonayotgan nonvoyxona pechiga tashlaganini ko'rganman. U alangada jizg'anak bo'lib yonayotgan mushuklarni zavq bilan tomosha qilgandi. Bu shafqatsiz odam ibodat qilayotgan nasroniylarni, namoz o'qiyotgan musulmonlarni ayamasdan kaltaklardi. Bu xil shafqatsizliklar o'shanaqa imonsizlardan o'tmaganmikan?

Shunday iztirobli xayollar bilan otdan uzoqlashdim.

Goh emaklab, goh bukilib, vagonchalarga, elektr simlarga tegib ketishdan qo'rqib, ming bir xavotir bilan shaxta yo'llarini aylanib chiqdim. Tepamda kim bilsin, necha million tonnali yer qatlami. U tinimsiz qisirlaydi. Har biri uydek-uydek keladigan ko'mir xarsanglarining darzidan qurum to'kiladi. Vagonchalarning taraqa-turuq tovushlari, tepadan yomg'irdek quyilayotgan suvlarning shovqini, suv tortayotgan nasoslarning tinimsiz guvillashi, parmalarining pulemyot tovushini eslatuvchi ovozi, ular ko'chirgan ko'mir xarsanglarining pastga qarsillab tushishidan hosil bo'lgan momoqaldiraqdek vahimali tovushi meni dovdiratib qo'ydi, quloqlarim bitib, chiqish joyiga keldim. Hamrohim

yuqoriga chiqib ketgan ekan. Liftchi chol ahvolimni ko'rib, temir kursini men tomonga surib qo'ydi.

— Birpas darn oling. Ancha urinib qopsiz. Shaxtaga birinchi tushgan odam shunaqa esankirab qoladi.

O'tirdim. Ikki ko'zim otda. Uning badani harakatsiz edi. Yer betidagi otlar tanasiga qo'ngan pashshalarni dumi bilan haydaydi. Dumi yetmagan joylariga qo'nganlarini terisini dirillatib uchirib yuboradi. Bu joyda na pashsha, na chivin bor. U otning o'zi emas, go'yo haykali edi. Ot ham o'ylarmikan, deyman o'zimga o'zim. Ko'rgan kunlarini eslarmikin? Tolstoy ham, Aytmatov ham ot o'ylash, eslash qobiliyatiga ega jonivor, degan. Shunday bo'lsa, bu ot ham bolaligini eslay oladi. Shataloq otib yayragan yashil yaylovini, onasining to'lib, tirsillab turgan yelinini boshi bilan turtib-turtib yidrganlarini, iliq, xushbo'y ona sutini miriqib emganlarini eslayotgandir. Chaqmoq chaqib, momoqaldiriq gumburlab, yomg'ir quyganda onasining issiq pinjiga suqilganlarini xayolidan o'tkazayotgandir. Avji g'unon bo'lgan paytida raqiblari ni dog'da qoldirib, ko'ngli hushlagan suluv biyani ergasgtirib, uyur orasidan g'olibona olib o'tgan paytlarini nahotki eslamasa!

Ot xo'rsinsa, ko'zidan yosh oqsa bir falokat yuz beradi, egasi o'ladi, deyishadi. Xo'rsingan otni albatta so'yib yuborishadi.

1952-yili shu otning ko'zidan mo'lt-mo'lt yosh oqqandi. Nim qorong'i shaxtada buni hech kim sezmagandi.

O'sha yili oils Jezqozg'on konida mis xarsanglarini ko'chiradigan mahbuslar orasida bir mahbus, sobiq qahramon, otliq askar Ermat chavandoz olamdan o'tdi. Mis to'zonlari uning o'pkasini chiritgan edi. Ermat chavandoz umrini vatan xoini degan «unvon» bilan yakunladi.

Ot o'z chavandozini olamdan o'tganini sezdimikan? Uning xo'rsinishi, ko'zida miltiragan yosh balki shundandir? U jonivorlik hissiyoti bilan fojiani olisdan turib sezgan bo'lishi mumkin.

Bu ruhiy holat, bu erk sog'inchi menga tanish.

Yigit yoshim barq urgan, uylanib, hayot nash'asini surayotgan, yonib ijod qilayotgan paytimda meni zindonga tashladilar. Yorug' tushmaydigan, tashqaridan tiq etgan tovush kelmaydigan yakka zimiston xonada (odinochkada) yotganimda xuddi shu otga o'xshab ko'rgan-kechirganlarimni eslab o'tirardim. Qiziq, negadir faqat bahor paytlarini eslardim. O'rik gullagan, shabboda shaftoli gullarini to'zg'itardi. Majnuntollarning uzun yashil sochlari

yangi uygʻongan maysalarning boshlarini silardi. Jannatga bermagulik oʻzbek bogʻlarida bahor bir necha haftalik mehmon edi.

Yigitlik ham ana shunday mehmon. Shu gʻanimat, keyin hech qachon qaytib kelmas damlarni qorongʻu zindonda oʻtkazish naqadar ayanchli, naqadar armonli...

Shu topda, yer tagida ot oʻylayapti, men oʻylayapman.

Ot yashil yaylovlarni koʻryapti. Ona bagʻrida yayraganlarini eslayapti. Men birinchi kitobim chiqqan, quvonchim olamga sigʻmas baxtiyor damlarni koʻz yumib xotiramda jonlantiryapman.

Beixtiyor otga qarayman. U hamon bosh eggancha loqayd turardi.

— E, birodar, ne gunohing bor ediki, seni shu alpozga solishdi?

Ot tilga kirgandek boʻldi:

— Menda qanday gunoh boʻlsin. Bir bezabon jonivorman. Odamlarning yukini yengil qildim, uzogʻini yaqin qildim. Oʻzimni insonning doʻsti degandim... Hayronman. Olis yurtlarda janglarga kirdim. Odamlar menga oʻq uzdilar. Yaralanib, uzoq yurtlardan Vatan deb bilgan manzilga yetib keldim. Mana, koʻrib turibsan, oʻsha sogʻinib kelgan vatanda oftob koʻrmay turibman...

— Bilaman, bilaman, jonivor. Xalqlar otasi hoʻl-u quruqni barobar yondirgan edi. Sendan biron zurriyod qolmadimi? — deb soʻrayman undan. U bosh chayqaydi.

— Meni bunday baxtdan mosuvo qilganlar.

Koʻksimda bir dunyo gʻam bilan yer betiga chiqib ketdim.

Osmon koʻm-koʻk, ukpardek oppoq bulutlar beozor suzadi.

Ot pastda, quyoshsiz, oysiz, yulduzsiz makonda mung toʻla koʻzlarini yumganicha qora taqdirini poyoniga yetkazish uchun zimistonda qoldi. Oʻttiz yetti yildirki, uni eslayman. Baʼzan u tushlarimga kiradi. Biron yerda ot koʻrsam shu gʻarib, baxti chopmagan jonivor esimga keladi. Shunday paytlarda dohiy «padari buzrukvorimizga» qarata: «zulmingni, jabringni tortmagan kim qoldi? Odamlarga qilgan zulming kammidi, jonivorlarni ham baxti qaro qildingku!» —degan bir nido ich-ichimdan otilib chiqadi.

Oʻtgan yili vodiya mashinada ketayotganimda yomgʻir quyib yubordi. Olmaliq yoʻlidan Ohangaron tomon burilishda hassaga tayangan bir keksa odam yomgʻirda ivib, oʻtgan-ketgan mashinalarga qoʻl koʻtarib, olib ketishlaridan umid qilib turardi. Uning yonginasiga kelib, mashinani toʻxtatdim. U eshikni ochib, An-

grengacha olib ketishimni so'radi. Olib ketdim. U menga ikki-uch marta qarab olgach:

— Sizni taniyman, birodar, — dedi. — Esingizda bormi, o'ttiz yetti yil oldin sizni shaxtaga olib tushgandim.

Tasodifni qarang, shuncha yildan beri xayolimni band qilgan odamni topdim. Undan shoshib so'radim: «Esingizdami, hu, shaxtadagi ot? U nima bo'ldi?» dedim. U ichki bir iztirob bilan, past ovozda: «O'ldi», — dedi.

— Siz kelib ketganingizdan biron yil o'tib, jonivor qazo qildi. Jasadini Jigaristondagi frontchi do'stlari dafn qilingan joyga ko'mdik. Juda bahavo joy. Baland adir poyida. Kon veteranlari maslahatlashib, shu otlarga yodgorlik o'rnatmoqchi bo'ldik. Biroq o'zingiz bilasiz, Jigariston voqeasini butun dunyo bilib ketdi. Bemahal kelgan yomg'ir selga aylanib ko'priklarni buzdi. Daraxtlarni qo'pordi. Adirning tagi nam tortib, surila boshladi. Oxiri o'pirilib, odamlarning uylarini bosdi. Eh-he, qancha odam tuproq tagida qoldi. O'shanda otlarning mozori ham tuproq tagida qolib ketdi.

Bu gapdan ingrab yubordim. Taqdimni qarang, bu baxti qora otning o'n yetti yil yer tagida yashagani, yer tagida jon bergani kamlik qilgandek, qabri ham yer tagida qolib ketibdi. O'zi aytgandek, «vatanini topibdi».

Hamrohimni Angrenda qoldirib, tog' tomon ketdim. Yomg'ir tingan, lekin tog' boshida bulutlar g'ujg'on o'ynardi.

Dovonga ko'tarilaman. Yonbag'irlarda uyur-uyur yilqilar o'tlab yurishibdi. Ular orasida men bilgan otning zurriyodi yoq. U dunyodan nom nishonsiz ketgan...

«Ot kishnagan oqshom» qissasining so'nggi satrlarini yoddan o'qiyman: «Ayo Tarlon, sen mening akamsan. Uka desa degulik mendayin ukang bor... Ayo Tarlon, sen mening qiyomatlik birodarimsan, qiyomatlik...»

Bu so'zlar insonning eng yaqin do'sti, vafoli jo'rasi — ot sha'niga aytilgan madh-u taronadir.

SAROB

Bugun lagerimizga yangi mahbuslarni olib kelishdi. Ko'inishidan ularni yangi deb bo'lmadi. Egnilaridagi kiyimlariga, yelka va tizzalaridagi raqamlarga qaraganda, ko'p yillardan beri lagerdan-lagerga ko'chib yurgan daydi mahbuslar ekanini darrov payqash mumkin edi.

Odatda, yangi kelgan mahbuslarning oyog'ida yangi etik, yangi botinka, egnida ohori to'kilmagan kostyum yo gimnastyorka bo'lardi. Lagerimizning blatnoy—zo'ravonlari ularning egnidagi kiyimlarni ko'rishlari bilanoq o'zaro taqsimlab olardilar. Oradan biron hafta o'tib, o'sha kiyimlarni blatnoylarning egnida ko'rardik.

Bu galgi etapda kelganlar zo'ravonlarimizga yoqmasdi. Har biri o'n-o'n besh yillab SSSRning jamiki lagerlarida yashab, qirriq bo'lib ketgan, nainki birovga o'z kiyimini beradigan, aksincha, birovlarini qiyqirtirib yechib oladigan, beti qattiq mahbuslar edi.

Soldatlar, lager nazoratchilari ularni bitta-bittalab sanab, yuvilaverib rangi unniqib ketgan kulrang kurtkalaridagi, shim-laridagi raqamlarni tekshirib o'tkaza boshladilar. Shunda mahbuslardan bittasi menga juda tanish tuyuldi. Uning g'amgin va lekin loqayd ko'zlari... Qayerda ko'rganman uni? Tanish, juda tanish!

Oldi tikanli sim bilan to'silgan barakda yangilarni bir necha kun karantinda saqlaydilar. Hozircha ularni boshqa mahbuslarga qo'shmaydilar. Ovqatni ham paqirda oborib beradilar.

Bahorning iliq-issiq kunlari edi. Yangilar yalang'och bo'lib, barak oldidagi maydonchada chalqancha yotib, badanlarini oftobga toblardilar. Ular Shimol lagerlarida oylab oftob ko'rmay, ranglari siniqqan kishilar edi. Ularni bir-ikki oygina yoz bo'ladigan, oftob esa tuman orasidan xuddi doka orqasiga yoqilgan shamdek xira ko'rinadigan, bizda bahor oftobi charaqlab turgan shu kezlarda ham qish bo'ronlari uvvillab turgan joylardan olib kelishgan. Bu mahbuslar uchun Jezqozg'on eng yaxshi kurortlardan ham afzal edi. Yalang'och yotganlarning badanida igna sanchib yozilgan so'zlar, turli sharmsiz suvratlar, birida «tuqqan onamni unut-

mayman» degan yozuv bo'lsa, boshqasining ko'kragida karta, ayol kishining rasmi bilan bir shisha aroq tasvirlangan. Tagida: «Mana shular bizni xarob qildi», degan yozuv bor. Deyarli ko'pchiligining ko'ksida yalang'och ayollarning turli holatdagi suvratlari bor edi. Bu manzara qamoqxonadagi «rassom» larning asarlari namoyish qilinayotgan ko'rgazmaga o'xshardi.

Menga tanish tuyulgan mahbus esa negadir yechinmay, kiyimboshi bilan oftobda yotardi.

Kim-u? Ko'zimga juda issiq ko'rinyapti. Borib o'zidan so'rasammikan? Buning imkoni yo'q. Soqchilar, nazoratchilar ularga yaqin yo'latmaydi.

Mendan sal narida yoshi yetmishlardan oshgan, umrining o'n besh yildan ortig'ini lagerlarda o'tkazayotgan Olimjon domla ham ularga ma'yus qarab turibdi.

Domla g'alati odam edi. U hech kim bilan sirlashmasdi. Birovga na dardini aytardi, na quvonchini. Ko'pchilik uni orqavorotdan «indamas domla» deb atardi. U yahshilikka ham, yomonlikka ham birdek loqayd edi. Ammo uning hozirgi holati boshqacha. Oftobda yalang'och yotganlarga qarab ichi yonib, kuyib, o'rtanib ketayotgani shundoqqina bilinib turardi. Zimdan unga ko'z tashlayman. Uni hech qachon bunday alpozda ko'rmagandim. U yig'lardi. Ko'zlaridan oqqan yosh soqollariga tomardi. Domla qimirlamas, har ki prik qoqqanda mijjalarida to'planib qolgan yosh duv to'kilardi.

Nazoratchi kelib sim to'siqning beriyog'ida to'planib qolgan tomoshabin mahbuslarga, ketinglar, deb buyurdi. Mahbuslar nari ketishdi. Domla ham yoshli ko'zlarini kaftiga artib, boshini egga-nicha ketdi.

Men lagerda rassom edim. Bir vaqtlar rassomlik maktabida o'qiganim yashash, ishlash qiyin bo'lgan bu joylarda asqotdi. Vazifam—mahbuslarning kiyimlariga raqam yozish, jez konida ishlab qaytgan brigadalarning qancha ruda qazib chiqarganini katta-katta plakatlarda aks ettirish va ularni lagerning ko'rinarli joyiga ilib qo'yish edi.

Tushlikdan keyin ustaxonamga bosh nazoratchi bir qop kiyim olib keldi-da, shularga to'kechki ovqatgacha raqam yozib, tayyor qilib qo'yishimni buyurdi.

Bu yangi kelganlarga beriladigan kiyimlar edi. Shimlarning chap tizzasidan yuqorisi, kurtkalarning yelkasidan pasti sovun qutisicha keladigan joyidan qaychida qiyib olingan. Ustidan oq latta

tikib qo'yilgan edi. Agar mahbus raqam yozilgan lattani olib tashlab qochib ketsa, qidiruvchilar kiyimidagi qiyib olingan joyidan bilib oladilar. Shu lattalarga mahbuslarning raqamini yozishim kerak. Raqam oftobda ham, qor-yomg'irda ham o'chmaydigan qora lak bilan («Kuzbas lak» bilan) yoziladi. Lak sovuqda toshdek qotib qoladi. Novvoyxonadan toshko'mir cho'g'ini kurakchada olib kelib, lak solingan bankani uning ustiga qo'ydim. Lak erigandan keyin boya nazoratchi berib ketgan ro'yxatga qarab, raqamlarni yozishga kirishdim. Raqam yoniga mahbusning ism-familiyasi qayd etib qo'yilgan edi. O'n yettinchi kurtkaga raqam yozmoqchi bo'lib ro'yxatga qaradim-u hayratdan yoqamni ushladim. «YeYe3781» raqami yoniga «Kimsanboy Yolqinov» deb yozib qo'yilgan edi. Ertalabdan beri xayolimdan ketmayotgan «kim u?» degan jumboq yechilgan edi.

Olisda qolgan beozor, sho'x, yerga ursa osmonga sakraydigan tizginsiz bolaligim, tezroq katta bo'lib, aziz va jonajon vatanga xizmat qilish, «xalqlar dohiysi, ulug' va mehribon otamiz Stalinga sodiq bo'lish» orzusi yurak-yuraklarimizda jo'sh urgan qaynoq yoshligimiz ko'z o'ngimizdan chaqmoqdek bir yalt etib o'tdi.

Kimsanboy! U bizning bolalardan chiqqan qahramonimiz edi. O'ttizinchi yillarda uning suvrati gazetalardan tushmasdi. Maktablarda, pioner uylarida, istirohat bog'larida, yoshlar lagerlarida odam bo'yi qilib chizilgan suvratlari bir qarashda ko'zga tashlanadigan joylarga ilib qo'yilardi. Va suvrat tagiga :«Pioner! Qahramon Kimsanboy Olimjonovga salyut berib o'tishni unutma!» deb yozib qo'yilardi. Butun O'zbekiston bolalari undan ibrat olishga, u ado etgan vatanparvarlik jasoratini takrorlashga qasamyod qilishardi.

Uning otasi Olimjon Rahmonov rayon maorif bo'limining mudiri edi. Tarix bilimdoni bo'lgan bu odamni rayondagi jami tarix o'qituvchilari ustoz deb atardilar. Hatto uyiga ham kelib, undan Turkiston tarixi bo'yicha bilmaganlarini so'rab bilib olardilar. Uning uyida kitob ko'p edi. Alohida bitta uydagi tokchalarga juda noyob kitoblar terib qo'yilgan edi. Domla bu kitoblarni birovlariga bermasdi. Zarur bo'lsa, shu yerga kelib o'qishgagina ruxsat berardi. Amir Temur, Mirzo Bobur, Narshahiy, Forobiy, Sharafiddin Ali Yazdiy, Najmiddin Kubro, Al-Beruniy, Xoja Ahror, Ahmad Yassaviy kabi allomalarning o'tgan asrlarda xattotlar tomonidan ko'chirilgan noyob qo'lyozmalarini domla ko'z qorqchig'idek asrardi. Kechalari yettinchi lampa yorug'ida tong otguncha mutolaa qilardi.

Ko'pincha domlanning uyiga keksa ziyolilar to'planib, tarixda o'tgan o'zbek mutafakkirlari to'g'risida suhbatlar qilishardi. Yig'ilganlar Olimjon domlanning bilimiga, bilag'onligiga qoyil qolardilar. Suhbat o'z-o'zidan ota-bobolari Shahrisabz barloslaridan bo'lgan buyuk shoir Mirzo Abdulqodir Bedilga borib taqalardi. Bedilxonlik boshlanardi, ko'plashib Bedilning sirru sehra to'la g'azallarining mag'zini chaqishga kirishib ketardilar. Albatta, Olim domlanning talqinlari hammani lol qoldirardi. O'shanday suhbatlarning birida gap aylanib Fuzuliyning bitta g'azaliga borib qadaldi. Mehmonlardan birovi Fuzuliy ham o'zbeklar orasida Navoiy darajasida mashhur ekanini, uning ko'p g'azallari o'zbek hofizlari tomonidan qo'shiq qilib aytilishini gapirib qoldi.

—Domla, Fuzuliyning bir g'azali bor, mag'zini sira chaqolmadim. Ko'p bilimdonlardan so'raganimda tayinli bir javob berolmadilar. Shu to'g'rida sizning fikringizni bilmoqchi edim.

Olimjon domla narigi xonadan Fuzuliyning devonini olib chiqdi. Ko'zoynak taqib, do'stining tishi o'tmagan o'sha g'azalni topdi. Chiroqqa solib, ikki-uch marta o'qidi.

—Xo'sh, qaysi joyiga tushunmadingiz? —deb so'radi do'stidan.

—Fuzuliy shunday deb yozadi: G'amlarim shuncha ko'pki, tuyaning ustiga ortsam, zindonga tashlangan kofirlar ozod bo'ladi? Tushunmadim.

Domla o'ylanib qoldi. Darhaqiqat, tuyaning ustiga g'am yukini ortsam, nega kofirlar ozod bo'ladi? Domla ko'p o'yladi. Keyin boshini ko'tarib mehmonlarga qaradi.

—Gap bundoq. Bu sirning ma'nisiga yetish uchun Fuzuliy yashagan davrga murojaat qilish kerak. O'sha davrdagi rivoyatlarini, maqol-u matallarni, hatto qo'shiqlarni ham bilmoq kerak. Bir rivoyatda odamlar Allohdan, ey tangrim, zindonda yotgan kofirlar qachon ozod qilinadi, deb so'rabdilar. Alloh, tuya ignaning teshigidan o'tgandagina kofirlar ozod qilinadi, deb javob qilgan ekan. Fuzuliy ana shu rivoyatni g'azaliga asos qilib olgan. Ya'ni: «Mening g'amlarim shunchalik ko'pki, tuyaning ustiga ortsam, ko'tarolmay ozib, ipdek bo'lib qoladi». Ipdeko'zib qolgan tuya ignaning teshigidan bimalol o'tishi mumkin. Demak, g'ayri dinlar zindondan ozod qilinadi.

Domlanning bu qadar bilimdonligiga qoyil qolishdi, tahsinlar o'qishdi.

Domlanning bo'yiga yetib qolgan egizak qizlari bor edi. Shu egizaklardan keyin ko'rgan bolalari turmadi. Bir yoshga to'lar-

to'lmis vafot etaverdilar. U har gal oy-kuni yaqin qolgan xotini-ning do'ppayib qolgan qorniga qarab: «Kimsan, o'g'ilmisan, qizmisan?» deb kulardi. «Agar qiz bo'lsang, otingni Kimsanoy qo'yaman, o'g'il bo'lsang, Kimsanboy qo'yaman», —derdi shirin bir entikib. Xayriyat, o'g'il tug'ildi. Oti Kimsanboy bo'ldi. Shu bola o'n ikki yoshga kirdi. Beshinchi sinfda o'qiydi. Domla kitob titish bilan ovora. Tong otguncha o'tirib, nimalarnidir yozadi. Yozgan maqolalari «Maorif va o'qituvchi», «Madaniy inqilob» gazetalariida bot-bot bosilib turadi.

Kimsanboy maktabda faol o'quvchilardan. U Lenin, Stalin to'g'risida yozilgan she'rlarni ajib bir mahorat bilan deklamatsiya qiladi. Uni rayon, hatto viloyat miqyosida o'tadigan tantanali yig'inlarga, slyotlarga, o'qituvchilarning konferensiyalariga chaqirib, she'rlar o'qitishadi. Olimjon domla unga, bolam, bunaqa havoyi ishlarga juda ham berilib ketma, yo artist bo'lmoqchimisani? Yaxshisi, darsingni tayyorla. Jamoat ishlari darsdan keyin bo'lsin, deb nasihat qilardi. Bir xonada domla qalam qimirlatadi, Kimsanboy boshqa xonada har xil harakatlar qilib, baland ovoz bilan she'r deklamatsiya qiladi.

Bir kuni maktab direktori uni dars paytida idoraga chaqirtirdi. Direktorning kabinetida notanish odam o'tirardi.

—Bu o'rtoq sen bilan gaplashgani kelganlar. Sizlarni xoli goldiraman, gaplashib olinglar, —deb direktor chiqib ketdi.

Notanish odam gapni nimadan boshlashni bilmay, birpas unga tikilib o'tirdi. Keyin portfelidan gazeta olib uning oldiga qo'ydi. Bu o'sha paytlar Moskvada chiqadigan «Pionerskaya Pravda» gazetasi edi.

—Ikkinchi sahifadagi maqolani yaxshilab o'qib chiq, —dedi u, —suvsratga ham yaxshilab qara. Qahramon pioner Pavlik Morozov shu bo'ladi.

Kimsanboy rus tilini durust bilmasdi.

—Pavlik Morozovni xalq dushmanlari vahshiylarcha o'ldirishgan. U vatanga sodiq va o'z hayotini unga bag'ishlagan zamondoshimiz. Uning otasi xalq dushmani, Sho'ro tuzumini ag'darib tashlashni niyat qilgan. Pavlik o'sha dushmanning sirini fosh etadi. Hozir sho'ralar jumhuriyatining hamma joyida Morozovchilik harakati boshlanib ketdi. Yosh vatanparvarlar ichki dushmanlarni fosh qilish uchun qasamyod qilmoqdalar. Sen ham shu harakatga qo'shilishing kerak. Bu sening muqaddas burching. Biz aytgan

ishlarni bajarsang, seni Butunittifoq pionerlarining «Artek» nomli lageriga yuboramiz. Faol pionerlarning Moskvada bo'ladigan slyotida ham qatnashasan. O'sha yerda buyuk ustozimiz, dohiymiz Stalinni ko'rasan.

Kimsanboyning ko'zlari yashnab ketdi. «Muqaddas poytaxtimiz ulug' Moskvani, tirik dohiyni ko'rish, Qora dengiz sohili-dagi jahon bolalari dam oladigan lagerda shohsupaga ko'tarilib she'r o'qib bersa bormi! ...» Kimsanboy shoshib qoldi.

—Men nima ish qilishim kerak?

—Avvalo, o'rtamizda bo'lib o'tgan bu suhbatni birovga aytmaslikka so'z berasan. Bundan keyingi suhbatlarimizni ham sir saqlaysan. —U shunday deya turib, portfelidan bir varaq qog'oz olib unga uzatdi. —Bunga imzo chekib ber. Avval o'qi, keyin imzo chek.

Qog'ozga shundoq so'zlar yozilgan edi:

«TILXAT. Menkim, Kimsanboy Olimjon o'g'li GPU xodimi M. Mansurov bilan bo'lgan suhbatimizni birovga aytmayman. Otam Olimjon Rahmonovning xatti-harakatlarini kuzatishga so'z beraman. Uyga keladigan mehmonlar bilan nimalar to'g'risida gaplashganini yozib beraman. Agar bo'lib o'tgan gaplarni, otam haqida to'plangan ma'lumotlarni birovga aytsam, jinoyat kodeksining tegishli moddasi bo'yicha jazolanaman»

—O'qib bo'ldingmi? Endi imzo chek!

Kimsanboy o'ylab o'tirmay tilxat ostiga imzo chekdi.

—Tilingga ehtiyot bo'l. Otang haqida yozib qo'ygan xatlarni har haftaning dushanba kunlari o'zim kelib, shu yerdan olib ketaman. Yanagi kelishimda, agar aytganlarimni uddalasang, viloyat pioner tashkiloti seni qo'l soati bilan mukofatlaydi, bildingmi?

GPU xodimi Mansurov har dushanba kuni maktabga kelar, Kimsanboy yozib qo'ygan ma'lumotlarni o'qib ko'rgach, boshqatdan yozdirardi.

—Kerakli gaplarni yozish kerak. Faktlarga siyosiy tus berishni o'rgan! Bobokalon dohiymiz Karl Marks: «Din—xalq uchun afyundir», degan. Uyimizga kelgan mehmonlar Ahmad Yassaviy degan reaksion dindor shoirmi ko'klarga ko'tarib maqtashdi. Xalqni asoratga soluvchi she'rlarini o'qishdi, deb yozish kerak. Alisher Navoiy «Xamsa»ni, «Chor devon» ni yozganda Pushkinning habash bobosi O'rta Yer dengizining janubiy qirg'oqlarida chig'anoq

terib yurardi. Mirzo Ulug'bek Samarqandda Rasadxona barpo etgan paytlarda o'rislar xoxollarning malayi edi, chipta kovush kiyib yurishardi, degan gaplarni aytishdi, deb yozgin!

—Bunaqa gaplarni endi sizdan eshitib turibman... Qandoq qilib yolg'onni yozaman? !

Birdan Mansurovning jahli chiqib ketdi.

—Yozavermaysanmi, tirrancha! Aytmagan bo'lishsa, endi aytishadi! Xalq dushmanlari hamma gaplarni birdan aytib qo'ya qolishmaydi. Ular nihoyatda pixini yorgan, niqoblangan yovlarimiz.

Kimsanboy bir hafta mobaynida jonini jabborga berib to'plangan ma'lumotlarni qaytadan, Mansurov aytgandek qilib yozdi. Tagiga imzo chekdi.

—Ha, balli! Mana shunaqa qilib yozish kerak. Menga qara, viloyat pioner tashkiloti seni qo'l soat bilan mukofotladi. Ma, taqib ol! Eh-he, seni hali qancha mukofotlar kutayapti!

GPUning pioner tashkiloti nomidan bergan soatini Mansurov Kimsanboyning bilagiga taqib qo'ydi.

Kimsanboy o'zida yo'q shod edi. Ertaga bolalarning ko'zini o'ynatib taqib yuraman, deb quvonchini ichiga sig'dira olmay, Mansurovga minnatdorchilik bildirib, u bilan xayrlashdi. Mansurov ketar chog'ida: «Qanaqa yozishni bilib olding-a? deb eslatib qo'ydi.

Bu xil ma'lumot yozishlar uch oydan ortiq davom etdi. Bu orada «pioner tashkiloti» Kimsanboyini velosiped bilan ham mukofotladi. O'sha oyning oxirlariga borib Kimsanboy Butunittifoq pionerlari slyotida qatnashish uchun Moskvaga ketdi. O'zbekistondan Kimsanboyga o'xshagan «Morozovchi» lardan yana o'n bir bola bor edi. Slyot qatnashchilaridan o'n yetti bola «Hurmat belgisi» ordeni bilan mukofotlandi. Ular orasida Kimsanboy Olimjonov ham bor edi. Kimsanboy Ittifoq oqsoqoli Kalinin qo'lidan orden olar ekan, prezidiumda qarsak chalayotganlar orasida «buyuk dohiy, xalqlar otasi Stalin»ga ko'zi tushdi. O'zini tutolmay ho'ngrab yubordi.

U Moskvadan qaytib kelganda dadasi yo'q edi. Olimjon domla bilan yana yetti o'qituvchi qamoqqa olingan ekan.

Ular nima gunoh qilgan ekanlar, deb hayron bo'lgan odamlar gazetada bosilgan «Maorifga uya qurgan quzg'unlar» nomli maqolani o'qiganlaridan keyin nima gapligini bildilar. Birov: «Buni

qaranglar-a, domla tuppa-tuzuk odam edi, odamning olasi ichida, deganlari bejiz emas ekan», desa, yana birovi; «Puxta niqoblangan, ayyor odam edi», deydi. «Qing'ir ishning qiyig'i qirq yildan keyin ham chiqadi, hushyor bo'lish kerak, bunaqalardan hali oramizda ko'p bo'lishi mumkin», deydiganlar ham bo'ldi. Dunyoning ishlari xo'p qiziq-da, ota—sotqin, bolasi—chin vatanparvar!

Kimsanboyi ikki marta tergovga chaqirib, otasi bilan yuzlash-tirdilar. Olimjon domla bu ishlarda o'g'lining qo'li borligini bilmasdi. Yuzma-yuz paytida Kimsanboy aytgan gaplarni eshitib, yoqasini ushladi. Tergovchining: «Shu gaplar rostmi? Tasdiqlaysizmi?» degan so'rog'iga javob bermadi. Peshonasiga shapillatib urib: «E-e, attang, attang! —deya o'g'lining betiga qarab:—Iloyo, juvonmarg bo'li! Umring xor-zorlikda o'tsin» deb yuziga fотиha tortdi.

Moskvadan «Troyka»Olimjon domlani o'n besh yilga hukm qilgani to'g'risida qog'oz keldi.

Oradan sakkiz yil o'tdi. Kimsanboy yigirma yoshga to'ldi. ! 1942 -yili armiya safiga chaqirildi. Qishloqlardan frontga ketayotganlarni tantanali kuzatish marosimiga yuzdan ortiq komsomol a'zolari to'plandi. Bo'lajak jangchilar nomidan «Hurmat belgisi»ordeni nishondori Kimsanboy Olimjonovga so'z berildi.

—Men hayot-mamot jangiga ketyapman. Xalq dushmanining o'g'li bo'lib emas, asl vatanparvar, dohiy Stalin farzandi bo'lib urushga kiraman. Bugundan boshlab familiyam Olimjonov emas, Yolqinov bo'ldi. Ko'ksimda buyuk Stalin bilan jangga kiraman! U shunday deb ko'ylagi yoqasini yechib yubordi. Uning ko'ksida igna sanchib ishlangan Stalinning suvrati bor edi. —Ulug' dohiy jangda menga madadkor bo'ladi, —deb so'zini tugatdi Kimsanboy.

Qarsaklar yangradi. Olqishlardan mast bo'lgan Kimsanboy ko'ksini ochgancha tantanavor iljayib turardi...

Shu tobda qamoqxonaning kulrang kurtkasiga «YeYe3781» raqamini yozar ekanman, ko'zlarimga ishonmay, raqam yonidagi familiyaga yana bir marta qaradim. Adashmabman. Unga «Kimsanboy Yolqinov» deb yozilgan edi.

Boya oftobda yotgan mahbuslarga qarab yum-yum yig'layotgan Olimjon domla—Kimsanboyning otasi. Kiyimini yechmay yotgan, boshi bir tomonga qiyshaygan mahbus—sobiq qahramon pioner Kimsanboy Olimjonov edi.

Olimjon domla o'g'lini tanidi. Ammo Kimsanboy otasini tanimadi.

Oradan besh-o'n kun o'tib, yangi mahbuslar karantindan chiqdi. Ularni uchta-to'rttadan qilib baraklarga joylashtirishdi. Ochiq konda portlatilgan ruda xarsanglarini vagonchalarga ortadigan brigadalarga qo'shib yuborishdi.

Kimsanboy lagerning o'zida—«zona»da qoldirildi. Chunki uning o'ng qo'li sinib, qiyshiq bitib qolgan. Yurganda boshi ham u yoq-bu yoqqa og'ib ketaveradi. Ko'zi ham xiralashgan. Oldida turgan odam tuman orasidan ko'rinayotganga o'xshayveradi. Lekin eshitish qobiliyati juda kuchli.

Yangilar kelgandan keyin lagerdagi mahbuslar hayoti birdan o'zgarib ketgandek bo'ldi. Hayot-hayot ekan-da. Mahbuslar har qanday azob-uqubatlar ichida ham, ertaga ularni dahshatli fojia kutayotganini sezganda ham yashash tarzini o'zgartirmaydi. Og'ir, juda og'ir mehnatdan toliqib kelib, to'rt qoshiqqina sul'i bo'tqani yeb olib, barakda o'ringa yechinmay yotib orom oladi. Nazoratchi mahbuslarni sanab, barakni ustidan quliflab qo'ygandan keyin bir damgina asil insonlikka qaytgandek bo'ladilar. Bu barak ularning daxlsiz vatani, uyi, hovlisi bo'lib tuyuladi. Bunda uyat, juda uyat latifalar aytiladi. Barak derazalari kulgidan zirillab ketadi. Bunda mahbuslar xayollariga erk beradilar. Boshlaridan o'tgan voqealarni so'zlab beradilar. Aytayotgan sarguzashtlari, albatta, yolg'on gaplar. Hech kim yolg'on aytayapsan, demaydi. Yolg'on bo'lsa ham qiziq bo'lsa bas.

Biri professorning o'g'liman, deb Bolshoy teatrning yosh bir raqqosasini yo'ldan urganini, juda ozg'in ekansan, deb ertalab uyidan haydab yuborganini xuddi rost gapdek hayajon bilan aytib beradi.

— Shu desangiz, —deb gap boshlaydi yana biri, —SIBLAGdalik paytimda juda badtarin, johil bir nachalnigimiz bo'lardi. Bir ko'zi shishadan edi. Jahl bilan stolni mushtlaganda shisha ko'zi otilib chiqib stolga, undan sakrab yerga tushardi. Shisha ko'zni ko'pchilik bo'lib izlab tuproqdan topib, yuvib berardik. Bir kuni ko'zi otilib yerga tushganda bildirmay bir tepgan edim, ruda olib ketayotgan transportyor lentasiga borib tushdi. Ruda bilan vagonga to'kildi. Buni hech kim sezmad. O'sha kuni kechgacha ellik kishi ko'zni qidirishdi. Topilmadi. Nachalnik yangi ko'z buyurtma berish uchun Moskvaga ketdi. Bir oy yo'q bo'lib ketdi-yu, yangi ko'z bilan kelguncha otpustkaga chiqqandek yayraganmiz, —deya g'urur bilan g'irt yolg'on hikoyasini kula-kula tugatadi.

Yana biri «Ogonyok» jurnalida bosilgan chiroyli bir yigitning suvratini qiyib olib, mashhur kino aktrisasiga o'ldim-kuydim deb yozgan xatiga qo'shib jo'natganini, aktrisadan «ikkinchi bunaqa ahmoqlik qilmang, bu o'z erimning suvrati-ku» degan javob olganini aytganda, barak ichi bomba portlagandek, kulgidan larzaga tushgandi.

Yangilar kelgandan keyin bu kulgular, bu xil quvnoq suhbatlar barham topgandi. Bunga sabab, yangilar, asosan «seksotlar», «stukachlar» edi («seksotlar», «stukachlar» mahbuslar to'g'risida boshliqlarga yashirincha ma'lumot berib turadiganlar).

Yangi kelganlar ichidagi zoravonlar «mahalliy» zo'rvonlarning ko'zini ochimay qo'ydi. Ular oshxonaga borib, ko'pchilik bilan ovqatlangani or qiladilar. Bizning zo'rvonlarimiz ularga ovqat tashib, qo'lini artishga sochiq tutib turadilar. Qarindoshlaridan posilka olganlar quruq qo'l bilan qolaveradilar. Tuqqan onasi pishirib yuborgan tansiq shirinliklar ham o'sha zo'rvonlarning nasibasi bo'lib qolgandi.

Seksotlarni, stukachlarni bir lagerda uzoq ushlab turmasdilar. Ularning ayg'oqchiligi ochilib qolishi bilan boshqa lagerga jo'natardilar. Agar jo'natmasalar, mahbuslar ularni albatta o'ldirib yuborardilar.

Kimsanboy ham faol seksotlardan edi. Vorkuta lagerida mahbuslar uni urib, ma'lumot yozadigan o'ng qo'lini tirsagidan sindirishgan edi. Balxash lagerida orqa miyasining pastiga, qoq ensasiga belkurakning sopi bilan urib, chuqurga tashlab ketishgan. Soqchilar uning dodlagan ovozini eshitib, chuqurdan chiqarib olishgan. Ana shundan keyin uning o'ng qo'li tirsagidan qotib, boshi goh o'ngga, goh chapga o'zidan-o'zi burilib qoladigan, sog' qo'li bilan to'g'rilab, oldinga qaratib qo'ysa, boshi musichaning kalasidek old-orqasiga siltanib, borib-kelaveradigan bo'lib qolgandi.

Iyul oyining oxirlariga borib havo nihoyatda isib ketdi. Daraxtsiz, giyohsiz, tuprog'iga mis kukuni aralashgan yer qizdirilgan tovadek bo'lib, kirza botinkaning tag charmidan o'tib, oyoqni kuydirardi. Mahbuslar baraklarning soya tomonlarida jon saqlashardi. Terdan shalabbo bo'lgan kurtkalarini toshlarga, qizigan tuproqqa yozib quritishardi. Ko'pchilikning kurtkasi yuvilaverib, raqamlari o'chib ketgandi. Shunday paytlarda menga ish ko'payardi. Kiyimida raqami o'chgan mahbuslarni soqchilar darvozadan chiqarishmas, menga yuborishardi.

Olimjon domla oldimga kelib, orqa o'girib tizzaladi-da, yelkasini tutdi. Yangilar kelgandan beri domla ozib ketdi. Yana besh-olti yosh qarigandek edi.

— Domla, yaxshi yuribsizmi? — dedim yelkasiga raqam yozarkanman.

— Xudoga shukur, o'lmagan qul yashayverarkan.

— Shu deyman, domla, yoshingiz ham bir joyga borib qoldi. Kattalarda insof yo'q-da. Sizni ishga chiqarmasalar ham bo'lardi.

Domla sergaklandi. Uning ko'nglidan, nega bunday deyapti, seksot emasmikin, degan xayol o'tdi-yov!

— Juda unchalik qari emasman. Bergan nonini oqlab yuribman.

Sut ichib og'zi kuygan odam qatiqni ham puflab ichadi, degandek, domlanning ham ko'p marta og'zi kuygan ko'rinadi.

Qamoqxonalarning «telegrafi» juda aniq ishlaydi. Qaysi lagerda qandoq voqea yuz bergani uch kunga qolmay hamma lagerga yetib boradi. Qaysi shahar turmasida kimlar yotgani, ular qaysi modda bilan ayblanayotganlari, ular orasida seksotlar bor-yoqligini aniq biladilar. Yangilarning ko'pchiligi seksot ekani to'g'risidagi xabar o'sha kuniyoq kelgan edi. Olimjon domla uzoq yillardan beri qamoqda yashab, lager hayotining ming bir chiyrig'idan o'tib, pishib ketgan odam edi. Shuning uchun ham u birov bilan dardlashmas, o'z yog'iga o'zi qovurilib yuraverardi.

Mahbuslarni konvoylar ishga haydab ketgandan keyin uch ming kishilik lager bo'shab qoldi. Mening ertalabki xizmatim ham shu bilan tugadi.

Endi barakka ketmoqchi bo'lib turganimda, kallasini likillatib Kimsanboy keldi.

— Birodar, shu ortib qolgan lakni menga bersangiz.

— Lakni nima qilasiz? — dedim.

— Kerak. Yo'q demang.

— Mayli, oling, — dedim lak solingan tunuka bankani unga uzatib.

— Rahmat, — deya orqasiga burilar ekan, sog' qo'li bilan kallasini barak tomonga to'g'rilab qo'ydi-da, asta keta boshladi.

Ajab, Kimsanboy tanib bo'lmas darajada o'zgarib ketibdi. Navqiron yoshida yuzlarini ajin qoplabdi. Ko'z kosalari chuqurlashgan, sochlari to'kilib, boshi yalang'ochlanib qolgandi. Ammo ko'zlari, ovozi o'sha-o'sha, bolaligidagidek edi. Kunlar chidab bo'lmas darajada isib ketgan bo'lishiga qaramay, u hamon

tomog'igacha tugmalari qadalgan kurtkasini terdan bijg'ib ketgan bo'lsa ham yechmasdi. U har kuni ertalab qora lak olgani oldimga keladigan bo'ldi. Shunday kunlarning birida uning kimligini o'ziga aytdim.

—Otangiz sizga xo'p bilib ot qo'ygan ekan. Qarang, kimligingizni o'zingiz ham bilmaysiz.

Uning ko'zlari olazarak bo'lib qoldi. Qo'liga tiralib o'rnidan turmoqchi bo'lgandi, chap qo'li kuchsizlik qilib yana o'tirib qoldi.

—Kimsanboy, mendan yashirmay qo'ya qoling, —dedim bosqlik bilan. —Ikkovimiz bitta qishloqning bolasimiz. Kimligingiz kaftimning chizig'idek ayon. Siz Pavlik Morozovning sadoqatli izdoshisiz. O'z otangizni GPUga sotganingiz uchun «Hurmat belgisi» ordeni bilan mukofotlangan Kimsanboy Olimjonovsiz. Sizlarni frontga kuzatish marosimida qishloq komsomollariga: «Men ko'ksimda buyuk Stalin bilan jangga kiraman», deb ko'kragingizdagi Stalin suvratini minbarda turib ko'rsatganingizda men ham bor edim. Sizga qora lak nima uchun kerakligini bilaman. Stalinning suvratini chaplash uchun kerak. Bunaqa qilishning endi foydasi yo'q. Saraton issig'ida teriagan badanga bo'yoq yopishmaydi. Ko'chib ketaveradi. Bundan tashqari... —deb zimdan unga nazar tashladim. Boshi o'ng tomonga burilib qolgandi. —Ko'ksingizda Stalin borligini zeklar allaqachon bilib olishgan. Yakshanba kuni sizni yechintirib, ko'kragingizdagi qora lakni kerosin bilan, solyarka bilan, benzin bilan Stalinning suvratini ko'ringuncha ishqalamoqchilar. Ko'ksingizdagi Stalinni ming-minglab mahbuslarga ko'rsatishmoqchi. Sizga maslahat, xo'jayiningizga ayting, sizni yo vaqtincha qamab qo'ysin, yo boshqa lagerga jo'natib yuborsin.

Xoinni ogohlantirib to'g'ri ish qildimmi, bilmadim. Har holda bir qishloqdan bo'lganimiz uchun shunday qildimmi, bilmayman, bilmayman.

Kimsanboyning kallasi chapdan o'ngga, o'ngdan chapga mutasil borib kelaverdi. Xuddi tutqanoq tutayotganga o'xshardi. U mashaaqqat bilan o'rnidan turib, boshini barak tomonga to'g'rilab qo'ydi. Baribir boshi yon tomonga silkinaverganidan yo'lni ko'rmay gandraklay boshladi. Ikki marta yiqildi. Yana turdi. Ko'r odamday tasmollab yura boshladi. Unga ham rahmim keldi, ham undan jirkanib ketdim.

Ertasiga u qora lak olgani kelmadi. Tushlikka yaqin uchinchi barakda nimadir bo'ldi. O'sha tomonga sanitar yugurib o'tdi. La-

ger kasalxonasining jarrohi—katorjnik Shtokman va zambil ko'targan ikki sanitar isma-iz o'sha yoqqa yugurib ketishdi. Bir ozdan keyin zambilda qonga belangan Kimsanboyi kasalxonaga olib o'tishdi.

—Ko'ksiga pichoq sanchibdi, dedi barak navbatchisi. —Battar bo'lsin! Itga it o'limi. Mahbuslar baribir uni tirik qo'yishmasdi.

Kechqurun ishdan qaytgan Olimjon domla kasalxona baragi oldida u yoqdan-bu yoqqa asabiy borib-kelib turibdi. Eshik oldida maxorka chekib turgan sanitardan:

—Ahvoli qalay? —deb so'radim.

—Bilmadim, hozircha bir nima deyish qiyin. Pichoq yuragiga bir santimetrcha kirgan.

Ertalab sanitar oldimga kelib:

—Bemor Yolqinov sizni so'rayapti, —dedi.

Kimsanboy ko'kka boqib yotibdi. Ora-sira ojizgina ingrab qo'yadi. Tepasiga borib, ahvolini so'radim. Uning hushi joyida edi. Faqat ko'p qon ketganidan juda holsiz, bemajol.

—Hamqishloq, yaqinda muddatingiz tugab uyga qaytasiz, —dedi u past tovushda. —Iltimos, dadam qamoqdan qaytib kelgan bo'lsa, mening uzrimni yetkazing. Gunohini qoni bilan yuvdi, deb ayting.

U charchadimi, hartugul, ancha paytgacha indamay yotdi. Navbatchi sanitar, kerakli gapni ayta olmayapti, deb o'ylab bizni xoli qoldirib chiqib ketdi.

—Bu dunyoning azoblaridan qutulishimga sanoqli soatlar qolgan. Sizdan o'tinib so'rayman, Shtokmanga ayting, jonim uzilishi bilan tanam sovumay, jasadim qotmay turib ko'ksimdagi Stalin suvratini terim bilan shilib olsin. Fashistlarning konslagerida o'liklarning terisini shilishda Shtokman assistentlik qilgan. Qandoq shilishni yaxshi biladi. U dunyoga ham Stalin bilan ketmay. U bilan bitta qabrda yotgulik qilmasin.

Uning bu gaplari iltimos emas, vasiyat edi.

—Xotirjam bo'ling, albatta unga aytaman, —deb va'da berdim.

Fashistlarning konslagerida Kimsanboy Yolqinov o'likxonaga qorovul bo'lgan deb eshitgan edim. O'lgan asirlarni tikanli sim bilan o'ralgan joyga sarjingga oxshatib taxlab qo'yanlar. Qish chillasida o'liklar toshdek qotib, muzlab qoladi. Ularning og'izlaridagi tilla tishlarini olg'irlar qoqib ketmasin, deb qo'riqlashardi. Badanida yara-chaqasi yo'q o'liklarni ichkariga, issiqxonaga olib kirganlarida muz erib, murdalarning badani yumshab qoladi. Shundan

keyin terisini shilish oson bo'ladi. Bu terilardan tannoz xonimlarga sumkachalar, tanga-chaqa soladigan hamyonchalar, qayishlar yasashardi. Ba'zan yorilgan barabanlarga ham qoplashar edi.

Kimsanboyning oldidan chiqib, jarroh Shtokmanning xonasiga kirdim. Yolqinovning vasiyatini unga aytdim. Shtokman bosh chayqadi.

—Buni hatto xayolingizga keltirmang. Umrimda bunaqa ish qilmaganman. Ammo qilmagan ishimni zo'rlab bo'ynimga qo'yib, otuvga hukm qilishgandi. Keyin otuv hukmini yigirma yillik kattorgaga almashtirishdi. Kechirasiz, yana boshqatdan otuvga hukm etilishini istamayman!

Shu bilan Shtokman gapni qisqa qildi-yu meni xonasidan chiqarib yubordi. Ertalab borganimda sanitar Yolqinovning sahar paytida jon berganini aytdi. Ichkariga kirib murdani ko'rmoqchi bo'ldim. Ikki sanitar uning ustidagi choyshabni ochib, Stalinning suvratini tomosha qilishayotgan ekan. Pichoq Stalinning chap ko'zidan sal pastrog'iga sanchilgan edi. «Dohiy»ning suvrati shu qadar mahorat bilan ishlangan ediki, xuddi tirikka o'xshab ko'rinardi. Ajab, o'lik tanada tirik Stalinning suvrati.

Mendan oldin Olimjon domla kelib, murdaga uzoq tikilib o'tirganini, o'pkasini bosolmay o'kirib yig'laganini aytib berishdi. Qaytib chiqqanimda domla eshik kesakisiga boshini tirab, holsiz bir alpozda turardi.

—Domla, bir musulmonning bolasi olamdan o'tdi, —dedim. —Shunga janoza o'qitsak bo'larmidi?

Domla indamadi. Uzoq sukutdan so'ng:

—Unga janoza lozim emas, —dedi. —Ko'kragida kofirning suvrati bor. Endi u bejanoza, bekafan ko'miladi.

U shunday dedi-yu gandaraklab-gandaraklab, barak orqasiga o'tib ketdi.

«Dohiy» Stalinning jasadi tuproqqa ko'milmadi. Uni ichiga poxol tiqib, mavzoleyga, ustozlari Lenin yoniga yotqizib qo'ydilar.

Bu yerda esa u bir xoinning badaniga yopishib, atigi bitta murda arang sig'adigan go'riga sherik bo'lib yotibdi.

Shu bilan ichimizdan chiqqan xoinning jirkanch umri yakun topdi.

ROSTGO'Y POSBON

Bu odamni men o'n bir yil burun Amir zindonining darvozasi yonida uchratgan edim. U xontaxta ustiga jevachka, sigaret, bir shisha nos, sho'rdanak, qovurilgan no'xot qo'yib, xaridor kutib o'tirardi.

Bir zamonlar, ya'ni amir vaqtida bu joy juda gavjum bo'lgan deyishadi. Endi zindonning sharti ketib, parti qolgan. Ilgarilari odamlar bu joydan damlarini ichlariga yutib, oyoq uchida yurib o'tar ekanlar. Hozir unaqa emas. Zindonning mutlaqo obro'si ketgan. Bezori bolalar uning devoriga bo'r bilan uch harfli o'rischa uyat so'z bitib ketibdilar. Ho'l latta bilan o'chirganning foydasi yo'q. Quriganda yana o'sha yozuv paydo bo'ladi. Qirib tashlashning ham iloji yo'q. Shuvog'i Nekalayning semonidan qorilgan. Tosh-metin deyavering. Amir Olimxonning zindoni hozir muzey emish, deb eshitgandim. Bu daf'a Buxoro safarimda bir borib, erinmay ko'rishni niyat qildim.

Afsus, zindon yopiq ekan. Bu yerga dunyoning bari joyidan xorijliklar kelardi. Shularning jamisiga tushunadigan qilib o'rischa yozib qo'yilgan: «Зиндан закрыт, все ушли на хлопок».

Urush yillarida jang bo'layotgan rayonlarda ham raykom idorasi eshigiga shunaqa deb yozib qo'yishardi.

Chol tilining tagiga bir o'tim nos tashlab, o'z ishlaridan nolib qoldi.

— Haminqadar yashab, zindonning bundoq chikin bebro' bo'lganini man ko'rmagan. E, aka mullo, bachalar hozir paxtaga, shaharga to'lka boboylar qoldi. U nokaslar jevachka chaynamaydu, papirus tutatmaydu...

Cholning yoniga o'tirib, gapga soldim.

— Man amir zamonida ham shu zindonga qorovul bo'lgan. U paytga zindonmisan, zindon edi. Ichiga kirgan odamning sira chiqqisi kelmasdi. Boshlariga qorako'l qalpoq kiyib, bellariga qilich taqqanlar u yoqdan-bu yoqqa savlat to'kib yurar edilar.

— Amir qanaqa odam edi, ko'rganmisiz? — deb so'rayman.

— Amirni man ko'rgan. Uning kagonli shoir, do'sti bo'lar edi. O'zi zo'r mergan, ya'ni ovchi edi. Shig'rining oxiriga «Kogon Ovchi» deb nomini ham qo'shib qo'yar edi.

Amirga cho'ldan kiyik urib kelardi. Amir ertalab qirg'ovul go'shtini, tushlikka kiyik go'shtini, kechasilikka qora qo'chqorning

ba'zi joylarini qaynattirib, sho'rposini ichardi. Kogon ovchi uni ko'p martalab Shofirkon tomonlarga qirg'ovul oviga olib borgan. Kechga yaqin bir olam qirg'ovul urib kelardilar. Shu desangiz, amir ovchi do'stiga bir yaxshilik qilmoqchi bo'ldi. Ovchining yolg'izgina bachasini Maskopga o'qishga yubordi. Ilm olib, o'rischaga o'rganib, yurt ko'rib kelsin deb, shundoq chikin ish qilganda! ... Odam bolasiga yaxshilik qilib bo'lmas ekan. Maskopga borib o'rislarga qo'shilib, ota-onasini unutdi. Istalin bilan jo'ra bo'lib, katta ishlarga ko'tarilib ketibdi. Kogon Ovchiyev deyishga Istalinning tili kelishmay, familasini o'zgartiripdi. Ya'ni, «Kaganovich» qilib boshpurt beripdi. Sho'roning jami otash aravasi, ya'ni poyizlariga kattakon qilib qo'yipti. Kattakon o'zimizdan chig'di, endi o'ruslarning yerini ham Buxoroga qo'shib olamiz, degan gaplar tarqaldi. Maskop ham o'zimizniki bo'ladi, deb, o'ris pulini yig'a boshladilar. Gapimning boshiga, odam bolasi yaxshilikni bilmaydi, devdimku: o'sha Kogon ovchining pisari, ya'ni Kaganovich to'rt-beshta jo'ralari bilan lak-lak Sho'ro askarlarini ergashtirib kelib, muborak Minorai Kalonni ayamay zambarakka tutdi. Ayri pilon bilan amir O'rdasiga bo'mbalar yog'dirdi. Ularning ichiga Qo'ygo'shev degan bir badtarini bor ekan. Hech birovini ayamadi. Bechora amir tilla to'la ikki xurjunni foytunga ortib, Afg'ong'a qochti. Sitorai Mohi Xossadagi amirning ikkita tilla qubballi kalovatining bittasini Kogon ovchining o'g'li ildirib ketdi. Bittasini Maskop muzeyiga qo'ydilar.

Xaloyiq orasiga bir gap g'imirlab qoldi. Minorai Kalonni Maskopga ko'chirib olib ketar emishlar! Bu gapga birov ishondi, birov ishonmad. Bu luqma ham o'zimizdan chiqqan baloning gapi ekan. Undan shundoq chikin Kalon Minorani qandoq olib ketasan deb sorashsa, u kaltafahm, ellikta ayvoncha poyizni qatorasiga qo'yib, ustiga minorani asta yiqitamiz, degan emish.

Bu gapdan xabar topgan Istalin, qo'ygin, bunaqa qilma deb, dilgirom yuboripti. Yaqinda Maskopning qoq o'rtasidagi butxonani buzganmiz. Narod orasida yashi-yomon gaplar yurganmish. Minorani uning o'miga qo'ndirsak, musulmonlar ustimizga yopirilib bostirib kelishi mumkin deb, zo'rg'a to'xtatibdi.

O'ttiz yettinchi yilinda Buxoroning paxtasi bo'lmadi. Yashnab turgan g'o'zalarni garimsel yalab ketdi. Axir, bu xudoning irodasi bilan bo'lgan kor, bandaga nima ayb? Nechukkim, Buxoro paxta plonini to'ldirmaydi, bu ishga dushmanning dasti bor, deb o'ylagan

Istalin Qo'yo'shev bilan Kogon ovchining o'g'lini —dushmanlarni fosh qilinglar, ayamasdan jazolanglar deb yubordi. Bu nobakorlar odamlarning uyidan ko'rpa-yastuqlarini tortib olib chiqib paxtasini to'kdilar. O'shanda har bir rayondan besh-oltitadan odam otildi. Lochindek-lochindek raykomlar, ordin taqqan savlatli raislar o'qqa ychib juvonmarg bo'lib ketdi. Qamoqxonalar odamga to'lib, mana shu zindonga ham elliktacha odamni tiqdilar. Zindon o'sha paytga ham bir obod bo'lib, atrofi melisaga to'lgan edi. Kaganovich o'zimizniki, odamlarni qutqarib qoladi deb umid qilganlar barmoqlarini tishlab qolishdi. Keyin bilsak, ishboshi—shu Kogon ovchining o'g'li ekan. O'zingdan chiqqan baloga qayga boray davoga, degan gap bor Buxoroning xalqiga. Dono xalqimizning aytkanlari bo'ldi.

Kaganovich Kogon ovchining o'g'li ham emas, musulmon ham emas, degan gap chiqdi.

Mening qaynotam Buxoroning katta hammomiga xodimgar edi. Xodimgarning nimaligini bilasizmi? Bu—misoli o'rislarning massaji degan gap. Har yakshanbada Kaganovich shu hammomga tushib, xodimi qildirar ekan. Odamlar qaynotamdan, anig'ini bilib bering—u musulmonmi yo yo'qmi, deb iltimos qilishdi. U kishi Kaganovich musulmon, yalang'och holda o'z ko'zim bilan ko'rdim, xatna bo'lgan ekanlar, deb shohidlik berdilar. Desangiz, bu gap yo'qqa chiqdi.

Xotiram faromush bo'lib, bitta zarur gap yodimdan chig'ipti.

Amir qochgandan keyin kanizlarini bitta-bittalab majburlab erga berishdi. Men ham umid bilan ochirtka yozildim. Peshonam qursin, sho'r ekan, navbat menga kelganda nachayli melisa bittasini benavbat ilib ketdi-yu menga kanizlaridan yetmay qoldi.

O'rtoq Lenin xalqimizga xizmat qilaverib, oxiri Kallelin bo'lib goldilar. U kishini men ko'rgan. Buxoroga qurultoy bo'lib, u kishining o'zlari keldilar, o'rischalab dakalat qildilar. Men te-atruvning sakkizinchi qatorida o'tirganman. Silkingan soqollari, yaltiragan ko'zoynaklarini o'z ko'zim bilan ko'rganman, yana bir dona gap pamitimdan faromush bo'libdilar. Buxoro bonqasiga bir tilmoch bor edi. O'zi xo'jalardan edi. Otlari Nig'matxon edi. O'zlariga «Buxoriy» deb yangicha ot qo'yib olgan edilar. O'rischani shunaqa bila edilar, shundoq bila edilar, gapirganlarida o'rislarning og'zi ochilib qola edi. Bo'sh vaqtlarida Kogonga borib, o'rislarga o'rischa o'rgatar edilar. Buxoroga shundoq chikin odam borligining hidini bilgan Lelin Nig'matxonni zydlilik bilan Maskopga oldirib

ketdilar. Gaplashib ko'rdilar-u o'sha zahoti o'zlariga pomoshnik qilib oldilar. Bir kuni Lelin bobo unga, sani o'zbekcha otingni maskopliklar aytolmaydilar, shuning uchun oting Nig'matxon emas, Nikolay bo'lsin, Buxoriy emas, Buxorin bo'lsin, dedilar. Shundan keyin yana bir gap aytdilar. Agar men o'lsam, o'rnimga o'zing o'tirasan, deb vasiyatga o'xshatib gapirdilar. Bu gapni mo'yloving qirqilgur Istalin eshitib turgan ekan. Alam qildi unga. Bu joy zaynit, dedi o'ziga o'zi. Lelin bobo o'lishlari bilan zemlakimiz Buxorinni qamab, otdirib tashladilar. Odami xo'blar, ya'ni yaxshi odamlar Buxoroga tug'iladi, Maskopga o'ladi. Fayzulloxon ham xo'jalardan edi. Uni ham Istalin Maskopga chaqirib, otdirib tashlagan. Xudo rahmat qilsin Maskopda o'lgan xo'jalarni! Shuning uchun men sira Maskopga bormayman. Istalin ko'rsalar otdirib tashlatadilar, deb qo'rqaman.

Maskopda besh-o'nta palid odam to'planib, Palid bo'yra tuzdilar. Qiladigan ishlarini o'zaro taxsimlashdi. Istalinga—odam qamashni, Beriyo deganga—odam otishni, Kallelin bobomizga—orden tarqatishni, hamyurtimiz Kaganovichga—ja'mi poyizlarni yurgizishni topshiripti.

Shu desangiz, Maskopdan Palidbo'yaning suvrati palokat bo'lib keldi. Hammamizga besh-o'ntadan berib, devorlarga yopishtiringlar, deb buyurishi. Men melisaboshlig'iga, bu palokatni qayga uray, deb so'radim-u baloga qoldim. Mana shu zindonga uch kun bandi qildi. Nechukkim, sen plakatni palokat deysan, deb rosa kaltakladi. Tilim kelishmasa, qandoq qilay deyman. Shu so'zni to'g'ri aytadigan bo'lguningcha zindonda mog'or bosib yotaverasan, deydi. Kaltakning zo'ridan palokat emas, pilokat deydigan bo'ldim. Istat g'arning eri shundan keyin meni zindondan chiqardi.

E, jo'ram, bu boshga nimalar tushmadi, bu ko'zlar nimalarni ko'rmadi! Yolg'izlanib qoldim. Bizning Buxorodan «navisandayi xalqi», ya'ni Xalq yozuvchisi chiqdi. Usto Aminning o'g'li. Shunga boshimdan o'tkanlarni yozdirib yubordim. Kitob qilib chiqar, pisarim, dedim. Chiqa aqchasining nimtasi, ya'ni palavinasi seniki bo'ladi, dedim. Zindonga azob chekkan bir bechora Sangin Hamro ham tarixga qolsin, ohi!

Cholning ichi to'la g'ij-g'ij gap ekan. Zo'rg'a qochib qutuldim.

Keyin bilsam, Buxoroning eng rostgo'y odamiga ro'baro kelgan ekanman.

1998-yil.

UCHINCHI MINORA

Gap-gashtaklarda, to'-yu tomoshalarda Juman bobo hamisha bitta gapni takrorlaydi: «Meni shoshirmanglar, nevarachevaralarimni narigi ming yillikka o'tqazib qo'yay, ana undan keyin haydamasanglar ham o'zim ketaman. Men tengilar ketib bo'ldi. Kunim sen mishiqlarga qolib o'tiribdi. Senlar nimani ko'ribsanlar, boshlaringdan qandoq savdolar o'tibdiki, men bilan gaplashasanlar. Bu yil kuzda, xudo xohlasa, to'qson oltidan hatlab o'taman. Hisobchi bo'lsang, bir cho'tga urib ko'r. Har o'ttiz yilga bir yildan qo'sh, ona qornidaligimga ham bitta tosh tashla. Qancha bo'pti? Barakalla, roppa-rosa yuz bo'pti.

Davrada o'tirgan vetvrach Kozimboy yonidagi kishiga barmog'ini chakkasiga tirab, parmaga o'hshatib burab ko'rsatdi. Juman bobo buni payqab qoldi. Kozimboy gapni chalg'itmoqchi bo'ldi.

— O'n to'qqizinchi asrning to'rt yilini ko'ribsiz, yigirmanchi asrning to'qson ikki yilini ko'ryabsiz. Bo, yana yigirma birinchi asrni ham ko'rmoqchimisiz? Ibi, insof qani?

— Ko'raman, — dedi Juman bobo. — Ammo sen ko'rmaysan. Birovning haqidan qo'rqmaysan. Mollar orasida yurib, odam bolasining ichidagini bilmaysan. Shu ichishing, shu chekishning bo'lsa, yoshimning ikkidan biriga ham yetolmaysan. Mard bo'lsang, tur o'rmingdan. Minorai Kalonga dam olmay chiqishga bahs boylashamiz.

— Buxoroga borib nima qilasizlar, ana Vobkentning minorasi ko'rinib turibdi. Shunga chiqa qolinglar, — deyishdi davradagilar kulishib.

Juman bobo shart o'midan turdi. Uni kalaka qilmoqchi bo'lgan Kozimboy turmadi. Hazillashdim, hazil qildim, deb qo'lini ko'ksiga qo'yib, uzr so'ragan bo'ldi.

Chol qaytib o'tirmadi. Eshik tomon yurarkan, orqasiga o'girildi. Voyenkom bilan qo'lga tushib qolgan kelin ayangga hazil qil, ahmoq, dedi-yu, chiqib ketdi. Uning dili og'rigan edi. Shunday paytlarda, dilini yoradigan bittagina Mutavakkil degan jo'raasi

bo'lar edi. U ham ketdi. Endi qayoqqa boradi. Kimga dardini to'kib soladi.

U jimjit ko'chadan borarkan, qadami sekinlashdi. Ilgari bunaqa imillab yurmasdi. Do'stining o'limidan keyin cho'kib qoldi. Yurganda astarsiz chophonining etagi ikki yonida qanotga o'hshab pirpirardi. Soqoli to'zg'ib, goh o'ng, goh chap yelkasini siypalardi.

Juman bobo bitta-bitta qadam tashlab borarkan, ko'p narsalarni o'yladi. U yashagan umridan xijolatlik emasdi. Ammo bugungi gap yurak-bag'rini o'rtab yubordi. Odamlarga malol kelmasidan, bu dunyodan tezroq ketish kerakka o'xshaydi, degan gap xayolidan o'tdi. Qandoq qilsin, dunyoga qachon keli-shing, qachon ketishing ixtiyoringda emas ekan.

Juman boboni Buxoroning uchinchi minorasi deb atashardi. Birinchisi, ming yil umr ko'rgan Minorai Kalon, ikkinchisi, undan salgina yosh Vobkent minorasi, uchinchisi shofirkonlik shu Juman bobo edi.

U ostona hatlab hovliga kirishi bilan ilgarigidek baland ovoz bilan emas, shikasta bir tovushda, Istamboy, deb xotinini chaqirdi.

Qo'lida elak bilan Mo'mina momo chiqdi. U yelkasiga tushib qolgan ro'molini shoshib boshiga tashladi.

— Joy qilib ber, yotaman, — dedi Juman bobo.

— Zavol paytiga-ya, bo sizga nima bo'ldi, Istamboy, tobingiz qochdimi?

Er-xotin bir-birlar ni to'ng'ich o'g'illarining nomi bilan chaqirishardi. Istamboy o'n to'rt yoshida olamdan o'tgan. Ammo nomi ota-ona xotirasida bir umr qolib ketgandi.

Mo'mina momo elakni qoziqqa ilib uyga kirdi. Eriga, ovqat yeysizmi, dedi. Chol javob qilmagandan keyin, chiroqni o'chirib, chiqib ketdi.

Juman boboni xayol hali u yoqqa, hali bu yoqqa boshlardi. Alla-pallagacha to'lg'onib, uxlolmadi. Narigi ayvonda multfilm ko'rayotgan nevaralarining ovozlariga quloq ham solib yotdi.

Mo'mina momo derazadan qaradi.

— Istamboy, turmaysizmi, shom bo'ldi. Obdastaga ob tahorat quyib qo'ydim.

Chol o'midan turib, tashqariga chiqib keldi. Joynamoz poyiga cho'kkaladi. Uzoq namoz o'qidi. O'qib bo'lib ham o'midan turmadi. Xotini Mo'minaga, yetti o'g'liga, qudalariga, nevaralariga

xudodan umr tiladi. O'rnidan turib, hovli aylandi. O'g'illariga atab qurilgan peshayvonli uylar oldida bir-bir to'xtadi. Nevaralarining shovqiniga quloq tutdi. Chehrasi yorishgandek bo'ldi. Qo'yxonaga kirib, chiroqni yoqdi. Besh kun oldin tug' ilgan ikki qo'zichoqni ko'tarib erkalatdi. Sovliq bezovtalanib pishqirdi. Chol uni ham siladi. Ularga suv berdi, xashak tashladi. Uyga kirib, yechinib yotdi. Zum o'tmay, ko'zi uyquga ketdi.

Tushiga otasi kiribdi. Ariq bo'yida turib, uni imlab chaqirarmish. Orqasida turgan onasi, kelma, kelma, deb ishora qilarmish. Tush aylanib, boya otasi turgan joyda Mutavakkil paydo bo'pti. U ham imlab chaqirarmish. Ana undan keyin Istamboy paydo bo'libdi. Ota, sizni sog'indim, qachon kelasiz, deb so'rarmish. Juman bobo, yaqinda boraman, demoqchi bo'lib og'iz juftlarmish, ammo ovozi chiqmasmish. Bir nima daranglab, uni uyg'otib yubordi. Ochiq qolgan derazadan kirgan mushuk patnisni tushirib yuborgan ekan.

Tong yorishib kelardi. So'fining bomdod namoziga chaqirib, «Allohu akbar, Allohu akbar», degan tovushi eshitildi.

Juman bobo ko'ngli xiralik bilan tahorat olib, masjidga chiqib ketdi. Hech kim bilan gaplashmadi. Namozni o'qib, orqasiga qaytdi. «Nima bo'ldi, otam chaqiryapti, Mutavakkil ham, Istamboy ham chaqiryapti. O'lganlar kuni bitgan kishini chaqiradi. Nima, kunim bitdimikin?».

Nonushtada er-xotin bir-biriga gapirmay, jimgina shirchoy ichishardi.

Juman bobo bo'shagan kosalarni olib ketayotgan Mo'minani o'tir, Istamboy, gapim bor, deb qayta o'tqazdi.

— Menga qara, xotin, bu dunyoda ishim bitganga o'xshaydi. Tadorigingni ko'rib qo'ysang bo'larmidi. Nimang bor, nimang yo'q, qarab qo'y.

Mo'mina momo eridan biron marta bunaqa gap eshitmagandi. Chol o'limdan og'iz ochmasdi. Nima bo'ldi?

— Esingizni yeb qo'yibsiz, Istamboy, nafasingizni issiq qiling, yaxshi gapga ham, yomon gapga ham farishtalar omin, deydi.

Chol salmoqlanib gap boshladi:

— E, xotin, o'lmaydigan kim bor? Xudoning inoyati bilan shuncha yil yashadim. Gapimni bo'lma! Yaxshi-yomon gapirgan bo'lsam, ko'nglingdan chiqarib yubor. To'qqiz bola tug'ib ber-

ding, ming rahmat. Bir marta chertmadim. Og'zimdan nojo'ya gap chiqmadi. Nimayiki orzu qilgan bo'lsam, hammasiga yetdim. Birovning dilini og'ritmadim, birovning mahramiga ko'z tashlamadim. Xudoning dargohiga pok imon bilan boraman.

Kampir o'ylanib qoldi. Nimadir demoqchi bo'lib, bir-ikki marta og'iz juftladi. Aytolmadi. Chol buni sezib turardi.

— Qandoq gap aytmoqchisan? Tortinma, ayt. Gunoh qilgan bo'lsam, tavba qilay...

Mo'mina momo eriga uzoq qarab turdi. Keyin jur'atsizlik bilan gap boshladi:

— Ayt, dedingiz, aytay. Gunohingiz bor, Istamboy. Xudo kechirmaydigan gunohingiz bor.

Chol qoshlarini kerib, unga qaradi. Manglay ajinlari qavat-qavat bo'lib ketdi. «Nahot, xudo kechirmaydigan gunoh qilgan bo'lsam. Bu kampir nimalar deb aljirayabdi», —deb o'yladi. Shu o'tirishda xayoli dunyoni ikki aylanib chiqdi. Yashab o'tkazgan to'qson olti yilni bir-bir elakdan o'tkazdi. Olti yoshidan suruv ketidan chang yutib, cho'llarni kezdi. Qirchillagan qish chillasida, oftob olov purkagan saratonda qo'ylar bilan birga yotib, birga turdi. Otarida tug'iladigan qo'zilar orasida aqlni lol qoldiradigan «Antiq», «Sur», «Sheroz» terilarini boshqa cho'ponlarga o'xshab bekitmadi. Sovxozga topshirdi.

Kampir umrida birinchi marta erining ko'ziga tik qaradi:

— Siz to'qqiz bacha ko'rib... xudodan tilab-tilab olgan bitta-yu bitta qizingiz bilan yuz ko'rmas bo'ldingiz, bu gunoh emasmi? Hasan-Husan nevaralaringiz bu yil sakkizga kiradi, biron marta borib ko'rdingizmi? Bacha bechoralar Shofirkonda geroy bobo-miz bor, deb maqtanib yurisharmish.

Mo'mina momo to'qqiz yildirki, erini insofga keltirolmasdi. Hozir juda mavridi kelib qolgandi. Ichidagi dardlarini to'kib soldi:

— Qizingiz g'ar bo'lmapti, o'g'ri bo'lmapti, Hamroboyning qiziga o'xshab o'qishdan qornini do'ppaytirib kelmapti...

Juman bobo ikki tizzasiga shapillatib urib, o'rnidan turib ketdi.

Bundan to'qqiz yil muqaddam Juman bobo to'shakka yotib qolgan tengdosh do'sti usta Mutavakkilni ko'rgani bordi. Uning ikki oyog'i shol bo'lib, ko'chaga chiqolmay qolgandi. Kiyevda o'qiydigan o'g'li po'chtadan aravacha yuboribdi. U borganda, aravachada yurishni mashq qilayotgan ekan. Juman bobo aravachada itarib, guzarga olib chiqdi. Ikkovi bir choynak choyni ermak qilib,

o'tgan-ketganlardan gaplashib o'tirishdi. Tengdosh bo'yinsa do'stlarini eslashdi. Birin-ketin hammasi ketib bo'ldi. Bu odam to'ymas dunyoda tengqurlardan ikkovigina sho'ppayib qolishibdi.

— Jumanboy jo'ram, — dedi Mutavakkil. — Sen bilan, adash-masam, sakson yetti yildan beri jo'rachilik qilaman. Oramizga biron marta bo'lsin sovuqchilik tushmadi. Ginaxonlik qiladigan biron gap aytishmadik. Biz-ku, ketamiz, ammo orqamizda qoladigan bachalarimiz bir-biridan uzoqlashib ketishmasmikin? Shundoq bo'lmasin desang, kel, qudachilik qilaylik. Qizing Istatoyni kelin qilay. O'g'lim Luqmonboy bu yil o'qishni tugatib keladi. To'y qilaylik.

Mutavakkilning o'g'li es-hushli yigit bo'lgandi. Kuyoving bormi, desang, bor degulik.

— E, do'stim, o'nta qizim bo'lsa, o'ntasini ham qo'lingga topshiraman. Istatoy ta'tilga kelsin, qo'l-oyog'ini bog'lab ostonangga tashlab kelganim bo'lsin.

Ikki bo'lajak quda obdon ezilib gaplashishdi. To'y rejasini ham tuzib qo'yishdi. Kechga tomon Juman bobo arava tortib Mutavakkilni uyiga eltib qo'ydi.

Mutavakkil shu ko'chaga chiqqanicha qaytib chiqmadi. Yotib qoldi. Do'xtirlar Buxoro shifoxonasiga olib ketishdi. Ikki oyog'i qorason bo'lgan ekan, kesmasa, aynigan qon tananing boshqa tomonlariga ham o'tib ketishi mumkin ekan, kesishdi. To'rt kundan keyin oldiga odam qo'yishdi. Juman bobo borganda, u ko'kka qarab qimirlamay yotardi. Ko'zini arang ochib unga qaradi. Nimadir demoqchi bo'ldi, aytolmadi. Labi sal-pal qimirlagandek bo'ldi.

Oradan bir hafta o'tib, uni tuproqqa qo'yishdi.

Mutavakkil u bilan birga uzoq yo'l bosgan jo'ralarining eng so'nggisi edi. Endi bu yorug' jahonda Juman boboning bir o'zi sho'ppayib qolgandek bo'ldi.

Bu orada qizi Istatoy do'xtirlik o'qishini tugatib, qaytib kelmadi. Birga o'qigan toshkentlik yigit bilan don olishib qolibdi. Otonasini, aka-uka, yangalarini to'yga aytib telegramma yuboribdi. Juman bobo hech kimni to'yga yubormadi. Bunday qizim yo'q, uni tanimayman, dedi. Mo'mina momo yig'ladi, yalinib yolvordiy, bo'lmadi.

Chol esa erta sahardan chiqib ketganicha, Jilvon cho'llarida tentirab kunini kech qilardi. Ba'zan Vardonze qal'asiga borib,

vayronalar ustida kun botishiga qarab o'tirardi. Qizarib-bo'zarib botayotgan quyosh uning dardlarini ham olovli barkashiga solib botayotgandek bo'lardi.

Buxoroi sharifga tengdosh bu qal'ani Vardon xudotlar davlati tiklagan edi. Bunda kimlar bo'lmadi, nimalar bo'lmadi? U Qutaybani ham, elakchi Torobiyni ham, jomakor safidlar yetakchisi Muqannani ham, mo'r-malahdek yopirilgan Chingizxon lashkarlarini ham, to'p, zambaraklar sudrab kelgan shafqatsiz Frunzeni ham va nihoyat qishloqma-qishloq yurib odam otgan Kuybishevni ham ko'rgan.

Chol har gal Vardonzega kelganda shashtidan tushar, bu qal'a oldida inson umri bir oniy ekaniga iqror bo'lar, tani sovub, fikri tiniqlashib uyiga qaytardi.

Mutavakkilning tashlab ketganiga, Istatoyning Toshkentda qolib ketganiga ham to'qqiz yil bo'ldi. Dunyoning to'xtatib bo'lmas tashvishlari-yu, yangidan-yangi jumboqlari eskisining ustiga kul tortadi. Asta-sekin xiralashib, xotira deb atalmish go'shaning bir puchmog'ida ko'milib ketadi. Ammo Juman bobo Mutavakkilni unutilmasdi. Har juma namozdan keyin qabristonga borib, go'ri tepasida qur'on tilovat qilar, va'dasida turolmagan do'stingni kechir, deb pichirlardi.

Bugun negadir hammayoq jimjit. Har kuni ertalab otasiga salom berib ishga ketadigan o'g'illari kun peshindan og'diki, ko'rinishmaydi. Kelinlar burchak-burchakda pichirlashadi. Mo'mina bugun sigirni ham sog'mayabdi. Mo'rab, hovlini boshiga ko'taraman deydi. Tovuqlar donsiz qolgan. Nima bo'ldi? Tinchlikmi?

Ko'cha yo'lagidan hassaga tayanib uchta oqsoqol kirdi. Mo'mina ularni ichkariga boshladi. Juman bobo poygakda tiz cho'kib, ularning og'ziga tikildi. Chollar gapni nimadan boshlashlarini bilmay, sen ayt, sen ayt, degandek bir-birlariga qarashardi. Ular avval ob-havodan, keyin bu yil kuzning yaxshi kelganidan, hukumat SJKni taqiqlab, zap ish qilganidan gapirishdi.

Juman boboning toqati toq bo'ldi.

— Chaynalmasdan gapiraveringlar, nima bo'ldi? — dedi tashvishli bir ohangda.

Chollardan biri unga emas, jo'mragidan hovur chiqayotgan choynakka qarab, gap boshladi:

— Sizga xudo sabr-toqat bersin. Qandoq qilamiz. Dunyoning ishlari shu ekan. Bir kelmoqning bir ketmog'i ham bor, deydi-lar. Istatoy omonatini topshiribdi.

Juman boboning boshi egildi, beli bukilib, bukilib, oxiri soqollari tizzasini qordek bosdi.

Butun olam birdan sukutda qolgandek, jimjit. Shunday jimlik cho'kdiki, bandidan uzilgan bargning yerga qo'ngani ham eshitildi. Juman boboning badanidagi har bir mo'y og'ir tosh bo'lib, uni pastga tortardi...

Bundan bir yil oldin Istatoy bilan Rahmonjonni harbiy komissariat chaqirib, do'xtirlar yetishmayapti, deb, ularni Afg'onistonga jo'natgan edi. Bu gapdan faqat Juman boboning to'ng'ich o'g'ligina xabardor edi. Buni na onasiga, na otasiga aytgan. U oyda bir marta Toshkentga horib, jiyanlaridan xabar olib turardi.

Bugun ertalab Toshkentga ikkita tunuka tobut keldi. Birida Istatoyning, yana birida Rahmonjonning jasaki bor edi. Juman boboning ikki o'g'li shitob bilan Toshkentga jo'nab ketishdi. Qudalar maslahat bilan ikkoviga yonma-yon go'r qazitmoqchi bo'lib turishgan ekan. Istatoyning akalari bunga ko'nishmadi. «Singlimizni tug'ilgan yurtiga dafn qilamiz», dedilar. Maslahat bilan Rahmonjon Toshkentda, Istatoy Shofirkonda dafn qilinadigan bo'ldi. Bugun peshin namozida Rahmonjonga janoza o'qildi. Duoi fотиhadan keyin Istatoyning tobuti solingan avtobus Buxoro tomonga yo'l oldi...

... Chollar yuzlariga fотиha tortib, o'rinlaridan turishdi. Juman bobo harchand urinsa ham o'rnidan turolmadi. Ikki kishi qo'ltig'idan olib turg'azib qo'ydi.

Ko'p yashagan, ko'pni ko'rgan, baxt-u baxtsizliklarni, to'yu azalarni ko'rgan Juman bobo shu topda o'zini eplolmay muvozanatini yo'qotgan edi.

Hovli odamga to'lib ketgan. Quda-qudag'aylar, qarindosh-urug'lar, hamqishloqlar ko'cha eshigi oldida jimgina yer chizib o'tirishardi. Ichkaridan xotin-xalajning aytib yig'lashi eshitildi. Oqsoqollardan biri hovliga kirib, hoy, murda eshikdan chiqmay, tuproqqa qo'yilmay yig'lab bo'lmaydi, deb ularni tinchitib chiqdi. Baribir Mo'mina belini boylab, hovlining u boshidan bu boshiga yurib yig'lardi.

Avtobus kechasi o'n birlarda keldi.

Allaqaydan paydo bo'lgan voyenkom tobutni ochishga ruxsat bermadi.

— Tobuti bilan ko'miladi. Kim ochsa javobgarlikka tortiladi.

Ruxsat bo'lganda ham ochib bo'lmasdi. Ruxlangan qalin tunukani faqat elektr payvand apparatida kesish mumkin edi.

— Voy, uzoqlarda o'qqa uchgan bolam. Temir kafan kiygan bolam.

Mo'minaning bu faryodi odamlarning yurak-bag'rini o'rtab yubordi. Hamma baravar uv tortdi.

Istatoyning Hasan-Husan o'g'illari hech qachon ko'rmagan odamlar orasida hayron qarab turardilar. Ular go'dak edi. Bir kunda ham otasidan, ham onasidan ajralganini, endi yetim bo'lib qolganlarini idrok qila olmasdilar. Ularning bolalik ongida ertami, kechmi bir kun qaytib keladigandek edi. Endi bir umr ota bilan onani qo'msab yashashlarini, shodlik va alamli damlarda eng yaqin hamdard kishilari bo'lmasligini hali bilmasdilar.

Tobutni ichkari uyga olishdi. Mo'mina tobutni quchoqlab, faryod urardi.

— Bolaginam, to'qqiz yil diydoringdan benasib bo'lganim yetmasmidi. Chiq, chiq, bu temir kafandan. Jamalak sochlariningni bir silay. Jonsiz tanangni bag'ringa bosay.

Kelinlar uni suyak tashqariga olib chiqishdi. U ostonada bel bog'lab turgan norasta ikki nevarasini bag'riga bosib faryod urdi.

Juman bobo esa ayvon dahanida ko'ksini hassaga berib, qimirlamay o'tirardi. Uning o'g'illari tobutni buzib ochamiz, deb bolta ko'tarib kelishdi. Voyenkom bilan ikki soldat yo'llarini to'sib, boltani olib qo'yishdi. Bu oqshom xonadonda hech kim uxlamadi. Juman bobo ikki yetim nevarasini to'niga o'rab, ko'zlarini yumgancha qimirlamay o'tirardi, hadeb o'zini o'zi qarg'ardi.

Yig'i-sig'i, dod-faryod bilan Shofirkon tongi yorishdi. Oftobning olovli ko'li Vobkent minorasi peshtoqini sham qilib yoqdi.

Ko'cha eshigi oldiga qo'yilgan kursilarda keksalar o'tirishardi. Yosh-yalang qo'l qovushtirib tik turibdi. Kimdir yuvilmagan, kafanlanmagan murdaga janoza lozimmi, deb so'rab qoldi. Masjid mutavallisi javob qildi:

— Muhorabada qurbon bo'lganlar shahid ketadilar. Ularning jasadlari havo bilan, oftob bilan yuviladi. Buni tayammum dey-dilar. Istatoy to'ppa-to'g'ri bihishtga tushadi. Hur-g'ulmonlarga qo'shilib ketadi.

Qabristondan qaytayotganlar orasida Juman bobo ko'rinmasdi. Har kimning o'z gunohi o'zi bilan. Balki Juman bobo qizini

kechirganda, kel, deb eshigini ochganda bunday bo'lmasmidi. Endi Mo'minaning betiga qanday qaraydi. Axir u nimaga bunday bo'lganini biladi-ku! Undan qayoqqa qochib qutuladi?

U qal'a tomon og'ir yuk orqalagandek bukchayib borardi. Necha yuz yillar oldin qulab ketgan ming yillik daraxtlarning toshga aylangan ildizlariga tirmashib, xarobalar tepasiga chiqdi. Bu joydan butun voha kaftda turgandek korinardi. Oftob o'chyapti. Ko'm-ko'k osmonda suzib yurgan paxtadek yumshoq pag'a-pag'a bulutlar tagi yonayotgandek lovullardi. Juman bobo ikki qo'lini baland ko'tarib, Allohga nola qildi:

— E, xudo, muncha qahringga olasan? Nega meni o'lmaydigan dardga muhtalo qilding!? Ilon-chayonlar chaqsa ham o'lmaydigan, bo'ri-yu shoqollar daf qilmaydigan, o'tda yonmas, suvda cho'kmas qilib yaratding. O'z bolasini ostonadan quvgan gunohkor bandangman. Dargohingga sig'inib keldim. Omonatingni ol! Dunyoga to'ymagan norastalar umrini nega menga yulib berasan? Axir men yoshimni yashab bo'ldim. Yashayverib zerikib ketdim. O'zingdan tilab olgan yolg'iz qizim u dunyoga mendan dili og'rib ketdi. Bunga qandoq chidayman? Tongla mahsharda unga qandoq qarayman? Endi ketay, bu yorug' jahonda boshqalarga joy bo'shatay.

Ko'm-ko'k osmon jim. Bulutlar jim. Uning iltijolariga na ko'k, na yer javob qilardi.

Olisda harir tuman ortida salkam ming yil yashagan Vobkent minorasi abadiylik timsoli bo'lib ko'rinib turardi. Go'yo u:

— Yur, olis asrlarga birga boraylik, — deb chorlayotganga o'xshardi.

Chol qal'adan horg'in tushib kelarkan, atrofni qorong'ulik pardasi o'rab, nildek osmonda birin-ketin yulduzlar ko'z ocha boshlagandi.

1992-yil, may

QISHDAN QOLGAN QARG'ALAR

Nasibjon hovlisidan ancha berida mashinadan tushdi. Eshik oldida ikki «Jiguli» turibdi. Kimlar keldi ekan? Uni yo'qlab keladigan yaqinlari yo'q edi-ku. Tinchlikmi o'zi? Ishqilib, tinchlik bo'lsin-da, deya ostona hatladi. Xotini chorpoyada omonatgina o'tirib, guruch tozalayapti.

Ayvonda dasturxonga tugilgan uch-to'rt tog'ora. Ulardan samsa, xasip, varaqi va allaqanday yoqimli hidlar kelardi. Xotini oyoq sharpasidan bosh ko'tardi.

— Tinchlikmi, nima gap o'zi? — dedi Nasibjon hayron bo'lib.

— Voy, urug'laringiz kelishdi, — dedi quvonch bilan Anzirat. — Qulluq bo'lsinga kelishibdi. Xolangiz bilan ammangiz biram dilbar juvonlar ekan. Bir gapirib, o'n kulishadi-ya, baraka topgurlar! Tog'angizni aytmysizmi, biram mehribon, biram dono...

Anziratning gapi og'zida qoldi.

— Mening ham urug'larim bor ekanmi! ? Dadam bilan ayam o'lgandan keyin ularni qarg'ish tegib, qirilib ketgan deb yurgan edim...

— E-e, gapingiz qursin! Kiring, ichkariga kiring, anchadan beri kutib o'tirishibdi.

Ayvon peshida sovun qutisidek radiopriyomnikni qulog'iga tutib, o'n ikki yoshlardagi bir qiz o'tirardi. Uning quloqlarida so'lkavoydek tilla baldoq. Bo'ynida shoda-shoda marvarid. Hamma barmoqlarida qo'sha-qo'sha tilla uzuk. U Nasibjonga qarab, tilla tishga to'la og'zini ochganicha radio eshitardi.

Nasibjon xotiniga, bu kim, degandek qaradi.

— Voy, tanimasangiz, tanib oling. Bu kelinimiz. Xolangizning qizlari, quda bo'lamiz, deb atayin ko'rsatgani olib kelibdilar.

— Obbo, bitta shu yetmay turgandi.

Nasibjon xotiniga yomon qarash qildi. Uning bu qarashida, ularni nega uyga kiritding, degan ma'no bor edi.

Nasibjon bilan Anziratning turmush qurganlariga o'n to'qqiz yil bo'ldi. To'ng'ich o'g'illari institutga bordi. Nasibjon biror marta bo'lsin, xotinini urug'larinikiga olib bormagan. Ular ham jiyanimiz bor edi, deb aqalli bir marta qadam izi qilib kelishmagan.

Oralaridan nima gap o'tgan, bilmasdi. Eri shundoq-shundoq bo'lgan, deb aytmagan. Anzirat o'zicha, urug'laridan uylanmagani uchun yuz ko'rmas bo'lib ketishgan bo'lsa kerak, deb o'ylardi.

Nasibjon qarindoshlari yeb-ichib o'tirgan uyga tomon yurar ekan, o'zi ustidan chiqarilgan hukmni eshitish uchun sud zaliga kirayotgandek bir alfozda edi. U kirishi bilan katta xolasi sapchib turdi-yu uni bag'riga bosdi.

— Voy, sen qanaqa mehrsiz bola chiqding! Axir men onaginingni singlisiman. Xolaginam o'likmi, tirikmi, deb biror marta xabar olmasan! Sen o'zi kimga tortganding? !

— Ha, bu shunaqa! —deya uni opasining bag'ridan tortib oldi Robiya xolasi.

U qoshini bir-biriga ulab, enlik qilib o'sma qo'ygan semizgina, so'liqillama juvon edi.

— Sen tug'ilganda opaginam, o'g'il ko'rdim, deb qandoq suyungan edi! Seni yer-u ko'kka ishonmasdim. Erta-yu kech opichlab yurardim. Shu yelkaginamda uxlab qolarding, shiringina bo'lib.

Nasibjon shu mehribon Robiya xolasinikiga oxirgi marta borganida institutning ikkinchi kursida o'qirdi. Tirikchiligi og'ir bo'lganidan durustroq o'qiyolmay, stipendiyaga ilinmay qoldi. Kiyim-boshi to'zigan, yeyish-ichishning ham mazasi yo'q edi. Biron nima tamaddi qilib kelay, deb shu xolasinikiga bordi. Xolasi osh damlab qo'ygan ekan. Damlangan oshning hidi dimog'iga urdi.

— Ha, yaxshi yuribsanmi? —dedi xolasi. Shu paytda nima qilarding kelib, degandek stolga do'qqillatib choynakni qo'yarkan. —Aksiga olib, uyda non ham qolmabdi. Jiyanlaring bir-biridan quloqsiz. Ertalabdan javrayman, magazindan non olib kelib, keyin ishingizga ketinglar deb, qani quloq solsa! Shuncha bola o'stirib, kunim qotgan nonga qolib o'tiribdi!

O'g'il-qizlar birin-ketin birovi o'qishdan, birovi ishdan kelishdi. Tog'ajon-tog'ajon, deb uning bo'yniga osilishdi. Onasi ularni birin-ketin imlab chaqirib, olib chiqib ketdi. Birozdan keyin ular lablari yog'dan yiltirab kirishdi.

Xolasining qilmishidan Nasibjonning dili vayron bo'ldi. Shu uyga ikkinchi qadam bosmaganim bo'lsin, dedi-yu, chiqdi-ketdi.

— Hoy, shoshma, hozir ovqatga unnayman! Quruqdan-quruq ketma, —degancha qoldi xolasi.

Mana, yigirma uch yil bo'pti uni ko'rmaganiga. Bugun jiyanim katta lavozimga o'tibdi, deb kelibdi.

— Xolaginang girgitton, gap mundoq. Kimsan, endi katta-kon ministrsan! Yot begonalar yoningda yeb-ichib yurmasin. Bosh yorilsa bo'rk ichida, degan gap bor. Jiyaningni yoningga ol. Pomoshnik qilib ol. Nima qilasan begonalarga sir berib. Iloji bo'lsa, jiyanlaringdan yana bittasini o'zingga shopir qil. Xudo xohlasa, ikkovimiz quda bo'lamiz. Kenja qizim oqi oq, qizili qizil bo'lib turibdi. Eshigimdan sovchilarning oyog'i uzilmay qoldi. Shu qizim o'g'lingga munosib. Otingni qamchila, bo'lmasa quruq qolasan!

Gapirganda yasama tishi shiq-shiq qilib turadigan Nurmat tog'asi salmoqlab gap boshladi.

— Xolang savodsiz bir narsa, ammo yurt ko'rgan xotin. Yetti yil poyezdlarda provodnik bo'lib, bormagan shahri qolmagan. O'zing bilasan, provodniklik og'ir ish, bir kunda necha-necha odam bilan gaplashadi. Xolang o'rischalab so'kkanida o'rislar ham qulog'ini bekitib qochib qolardi. Topmadi emas, topdi. Topganini bolalarini o'qishga joylashga sarfladi. O'zing yaxshi bilasan, hozirgi domlalarining nafsi hakkalak otib ketgan. Noinsoflar, peshona terini to'kkandek, berganingni barmog'iga tuflab sanab oladi. Xolang bechora bolalarining hammasini diplomli qildi. Uning gaplari qulog'ingda tursin, pomoshnik masalasi—o'ylab ko'rsa arziydigan masala. Endi mening gapimni eshit. Yoshim o'tib, kuch-quvvatdan qolyapman. Qariganda urug'laringni qo'msab qolar-kansan. Ko'rgim keladi. Endi qariganimda bir yaxshilik qilib ketay. Hali sen kelguningcha hovlingni aylanib chiqdim. Endi sen kimsan, ministrsan! Bunaqa uy, bunaqa hovli senga yarashmaydi. Oldingga o'zingga o'xshagan kazo-kazolar keladi. Ularni manavi chordevorga qanday olib kirasan? ! Endi senga obro'yingga yarasha uy kerak. O'zimcha chamalab chiqdim. Ikki qavatli uy quramiz. O'n ikki xona bo'ladi. Zal uyga eng kamida oltmish kishi sig'adi. Tagida bilyardxona, fin hammomi, sport zali bo'ladi. Menga qara, g'isht zavodlari ham senga qaraydi. Taxminan yetmishta g'isht zavoding bor deb eshitdim. Taxta iskalating ham yuzdan oshar emish. Har qaysisidan beshtadan taxta olganingda ham butun urug'-aymog'ingga yetadi. Direktorlaringga meni ko'rsatib, shu odam mening vakilim, deb qo'ysang, tamom, u yog'ini o'zim kelishtiraman...

Mehribon tog'asi uni ikkinchi kursni tugatib, endi ta'tilga chiqaman, deb turganda qidirib borgandi. Kimsan, kattakon bazoning mudiri katta boshini kichik qilib kelibdi.

— Hoy, sen kimga o'xshagan chiqding? Urug'imizda bunaqa odam bo'lmagandi-ku! Tog'am bechora uchastka quryapti, qiynalib ketgandir deb o'ylamadingmi? Sendan osh-non so'rayotganim yo'q. «Horma, bor bo'lga ham yaramaysanmi? Ertaga kanikulga chiqasan. Umringni bekor o'tkazma. Erta-indin qilichini ko'tarib qish keladi, ishlab besh-to'rt tangani belingga tugib qo'ysang, teshib chiqmaydi. Mardikor bozoriga chiqib, bizni uyatga qo'yma! Menikiga kel. Bitta student o'rtog'ingni yoningga olib, g'isht quyasan. Har kuni ovqatingdan o'zim xabar olib turaman. Uch oyda, o'h-ho', qancha g'isht quyish mumkin! Ertaga borib, mashinada olib kelaman. Ko'rib olasan, keyin o'zing bora-verasan.

Nasibjon qashqadaryolik hamkursi bilan tog'asining uchastkasida uch oyda, eh-he, qancha g'isht quyib tashladi! Sakson mingdan oshgan chiqar... Tog'a aytganini qilib, har kuni tushlikka ikkoviga to'rttadan somsa olib kelib, quyilgan g'ishtlarni ko'zdan kechirardi. Va albatta, balli, deb qo'yardi. G'irt piyozdan iborat somsa shunchalik Nasibjonning me'dasiga tegdiki, birov, somsa, desa, ko'ngli ayniydigan bo'lib qoldi. Tog'aning hisob-kitob qiladigan payti keldi. Negadir u shoshilmasdi. Nasibjon puldan gap ochgandi, jerkib tashladi.

— Uyalmaysanmi, begona emasman-ku! Qochib ketayotganim yo'q. Arzimagan shu xizmatini minnat qilib, haq so'ragani qandoq tiling bordi? Manavi bola, mayli, u begona. Uch-to'rt so'm bersam bo'ladi. Ammo sen o'zimiznikisan, jiyan! Hasharga haq so'rasa, ayb bo'ladi. Unaqa past bo'lma, jiyan. Shu gapni sen aytmadim, men eshitmadim.

Uch oylik mehnati kuygan Nasibjon hamkurs o'rtog'i oldida yuzi qora bo'ldi.

Nasibjon mehribon tog'asini shundan keyin ko'rmadi. Ko'rgani toqati yo'q edi. To'g'ri, bir marta ko'rdi. O'sha yili qish juda mijg'ov bo'lgandi. Qor yog'adi, eriydi, yog'adi, eriydi. Nasibjon brezent tuflida shilt-shilt ho'l qor kechib, poyabzal do'koniga bordi. Kecha olgan stipendiyasiga tufla olmoqchi bo'ldi. Bir tuflini qo'lga olgan edi, tanish ovoz eshitildi. Peshtaxta orqasida shu Nurmat tog'asi turardi. Demak, tog'asi bazani siliqqina topshirib, shu do'konga o'tib olibdi-da.

— Stipendiya tegibdi-da, jiyan? Diding durust, yaxshi tufla tanlading.

Nasibjon pulini sanasa uch so'm yetmayapti.

— Tog'a, uch so'm yetmayapti. Yetmaganini ertaga tashlab o'taman.

— Unaqa ernas-da, jiyan! Bu hukumatning moli. Reviziya bossa, shu uch so'm uchun meni nima qiladi, bilasanmi? Qo'y menga jabr qilma. Pulingni butlab, keyin tuflini olib ket.

Nasibjon tog'asiga «xayr» ham demadi, indamay chiqib ketdi. Mana, shundan beri «mehribon» tog'asini endi ko'rib turibdi.

— Endi mundoq qilsak, — dedi tog'asi yasama tishini shaqillatib. — Men ham qarib qoldim. Ketadigan vaqtim bo'lib qoldi, shekilli. Bittagina o'g'limdan ko'nglim notinch. Mendan keyin u nima bo'ladi, bilmayman. Mana, baxtimizga sen ministr bo'lding. Bu ham xudoning inoyati. Sulton suyagini xo'rldamas, deb bekorga aytmaganlar. Shu bolani yoningga ol. Eski shahar bozorini olib ber. O'zing bilasan, bozorda katta bo'lgan bola, eplab ketadi.

U yonida o'tirgan shirakayf yigitni turti.

— Tur o'rningdan, ministr tog'angga qulluq qil! Bozor seniki bo'ldi, nodon! Endi ko'pam ichaverma! Bunaqa ichish rahbar odamga yarashmaydi!

Ko'kragiga Brus Lining suvrati tushirilgan mayka kiygan, barzangi yigit o'rnidan turib, qo'lini ko'ksiga qo'yib qulluq qildi. Uning og'zi to'la tilla tish. Bo'yniga har donasi konfetdek tilla tross osib olgan.

Nasibjon hayron. Bu tilla trossning bahosi biron ming dollar tursa kerak, deb ko'nglidan o'tkazdi. Urug'larining hammasi tilla tishli, go'yo topgan boyligini og'ziga joylagandek. Ular bo'lar-bo'lmasga xandon otib kulishar, kulganlarida og'izlarida chiroq yonib turgandek bo'lardi. Xotinlarning bo'yni, qulog'i, bilagi, barmoqlari «archa bayrami»ni eslatardi. Bugun Nasibjonning uyiga urug'lari emas, «Yuvelirtorg» ning ko'chma do'koni kelgandek edi.

Nasibjonning tog'asi bilan xolasi shunchalik ishonch bilan gapirdilarki, nirnaiki so'ragan bo'lsalar og'izlaridan chiqmay turib, vazir jiyanlari bajaradigandek edi. Ammo Nasibjon bu gaplarga na «ha», na «yo'q» dedi. Nimaiki eshitgan bo'lsa, ichiga yutib o'tiraverdi. Hukumat unga bu lavozimni faqat urug'-aymoqlaringni ta'minla, deb bergandek edi.

Xolasi iymajib, qimtinib o'tirgan singlisiga achitma gap qildi:

— Boshqa ko'ylaging yo'qmi? ! Ministning uyiga shu alfozda keldingmi? ! Bu shtapel o'lgurni Achavotning lo'lilari ham kiyamaydi-ku!

— Qandoq qilay, opa, bir etak bola. Erim rabochiygina odam bo'lsa! Topganini bolalarning boshiga yetkazsam, egniga yetkazolmayman! —dedi Salima o'ksib.

— Ering ham o'zingga o'xshagan xudo urgan qaysar! Provodnik vaqtimda ikki-uch marta, yur, olib ketay, dedim. Ering ko'nmadi. Hamma tishlaringni tilladan qo'ydirib berardim. Mana yuribsan, itning keyingi oyog'i bo'lib.

Tog'asining qudasi—qo'ziqorindek pak-pakana, negadir bo'yini yo'q, boshi ikki yelkasi orasiga chaplab qo'yilgandek, yoniga qarash uchun o'midan turib buriladigan, ko'sanamo bir odam gap boshladi:

— Hoy, insoflaring bormi? ! Bola bechorani qo'y so'ygandek, nimta-nimta qilib bo'lib oldilaring-ku! Menga nima qoldi? Nuqul shaqur-shuqur suyagi qoldi... Endi gap bundoq, «Sabis» dagilar nomardlik qilib nafaqaning eng pastini berdilar. Bergani nos pulimga ham yetmaydi. «Sabis» boshlig'i bir gap aytdi, jon-jonimdan o'tib ketdi. «Senga nafaqa u yoqda tursin, eski paytava ham hayf», dedi. «Hukumatga sariq chaqalik foydang tegmagan, faqat zararing tekkan! », deydi. Qandoq qilay, bo'yim past, bo'ynim yo'q. Yonimga qarayman, desam, o'rnimdan turib burilishim kerak... Menga bittagina «Trudavoy» yozdirib ber! Nafaqamning bo'yini ham jichcha cho'zib qo'y. Sen eshitganmisan, yo'qmi, yaqinda meni mashina urib ketgan. Bo'ynim o'lgur burilmay qoldi-yu, mashina shartta urdi-ketdi! Ikki oy kasalxonada yotdim. Hozir o'sha urib ketgan shopirdan oyiga besh yuz so'lkavoydan xonaki nafaqa olib turibman.

Hovlida nimadir taraqlab ketdi. Mast odamning so'kingani eshitildi.

— Sharmandalarni nega uyga kiritding, kelin! Hayda ularni!

Xonadagilar pildir-pis bo'lib qolishdi. Tog'aning rangi quv o'chdi. Robiya xolaning o'sma tutashtirgan qoshlari ulangan joyidan uzilib ketgandek bo'ldi.

— Oshga pashsha tushdi, aka! —dedi qo'rqa-pisa... — «Devoriy gazeta» o'lgur keldi

«Devoriy gazeta»—bu Nasibjonning o'rtancha tog'asi Turg'unboy. Uning shunaqa ichadigan odati bor edi. Haftada bir ichadi. Ichganda ham birvarakay ichadi. Kayf qilib, hamma aka-uka, amma-xolalarinikiga boradi. Navbati bilan bo'ralab so'kadi. Kayfi tarqalguncha, o'zi charchaguncha so'kadi. Mahalla uni haftada bir chiqadigan «Devoriy gazeta» deb atardi.

Turg'unboy avvallari ichmasdi. Mo'min-qobil, yuvoshgina odam edi. Qo'li gul ganchkor usta edi. Shaharning muhtasham saroylari u chekkan ajib, chiroyli naqshlari bilan betakror mo'jizaga o'xshardi. Ro'zg'ori tinch shu odamning xonadoni birdan ag'dar-to'ntar bo'lib ketdi. Bittagina o'g'illarini yalab-yulqab, shamolni ravo ko'rmay, puf-pullab, unga oydin istiqbol tilab yashardilar. Er-xotin shu arzanda bolasini Afg'on urushiga kuzatar ekan, bag'rilaridan bir nima uzilib ketgandek bo'ldi. Tagli-taxtli oilaning eshigini ochib, qiziga non sindirishgan edi. Kelinning sarpolari ham taxt edi. Ota-ona orzusi cheksiz edi. Olisda—Afg'on zaminida portlayotgan bombalar ularning xonadonida ham portladi. Temir tobutda o'g'lining jasadi keldi.

Eshikdan soqchilar qurshovida tobutni olib kirishganda onasi faryod urib o'zini tobutga otdi. U qayta o'midan turmadi. Hovlida qiyomat qo'pdi. O'sha kuni eshikdan qo'sh tobut chiqdi.

Kelin tushadigan yasatug'li uy huvillab qoldi. Turg'unboyning yorqin orzulari qora yerga ko'mildi. To'yga atab qazilgan o'choqqa o't yoqilmay qoldi. Yigirma yetti yil «sen» demay, sizlab yashagan xotinidan, o'n sakkiz yil bag'riga, mehriga o'rab o'stirgan bolasi-dan tumanga qorishiq xotiralargina qoldi. U ichdi, ichaverdi. Yor-birodarlarining nasihatini olmadi. Tani boshqa—dard bilmas, o'zimdan o'tganini o'zim bilaman, dedi-yu ichaverdi.

Bugun dam olish kuni emas. Turg'unboy odati bo'yicha faqat dam olish kunlarigina ichardi, bugun u ichdi. Ichmasa bo'lmasdi. O'g'liga unashtirilgan qizni kecha dang'illama to'y qilib, yor-yor aytib, kuyovga chiqarishdi. Turg'unboy kechasi bilan mijja qoqmay, tebranib-tebranib o'tirdi. Sahar payti bir dunyo g'am bilan, sudralgandek qabristonga boradi. Qo'shmozor bo'lib yotgan xotini bilan o'g'li poyiga tiz cho'kkanicha ko'z yoshlarini tiyolmay uzoq tilovat qildi.

Go'rkov kelib qo'ltig'idan ko'tarmaganda hali-beri o'midan turmasdi.

—Bolam, o'zingizni qo'lga oling. Axir siz er kishisiz. Mana shu yotgan yuzlab marhumlarning ham ota-onasi, farzandlari bor. Qandoq qilamiz, bu xudoning irodasi.

Turg'unboy bir so'z demay, boshini eggancha darvoza tomon ketdi. Qaytishda u ichdi. To'yib-to'yib ichdi. Uning dardini aytadigan odami yo'q edi. Aka-ukalariga yorilmasdi. Umuman, ularni ko'rishga toqati yo'q. Qilayotgan ishlarini ko'rib bir otadan, bir onadan tug'ilganiga pushaymonlar yerdi.

Bir vaqtlar Nurmat tog'aning daranglagan paytlari bo'lgan. Poyabzal bazasida mudir paytlarida aytgani aytgan, degani degan, besh ming, o'n ming so'm degan gaplar og'zining yeli edi. Shaharda o'nta «Pobeda» bo'lsa, bittasi shuniki bo'lgan.

Uzoq-yaqin yurtlardan keladigan mijozlar shundoq shahri azimdan uning uyini topishi juda oson edi. Xo'roz tarmovli oq uy qayerda, desa bo'ldi, yosh bola ham mana, deb ko'rsatib berardi.

U qilgan to'ylar hali-hali og'izlarda doston. Uning to'yiga bir marta kelgan hofiz qistir-qistirdan tushgan pulga bemalol o'g'il uylasa bo'lardi. Otasiga, onasiga bag'ishlab o'tkazgan ma'rakalariga ham har ehtimolga qarshi ikki guruh hofiz aytib qo'yardi. Ashula aytasa aytar, aytmasa osh yeb ketaveradi, derdi.

Uning orqasida qancha ipirisqilar ro'zg'or tebratishardi. Shaharning pastqam mahallalarida xufiya «iskalat»lari bo'lardi. Nurmat tog'a bu joylarga biron marta bormagan. Bu ishlarni singlisi Robiya boshqarardi. Chex tufilari u vaqtlarda otliqqa ham yo'q, piyodalarga yo'l bo'lsin paytlar edi. Nurmat tog'a bazaga kelgan bu xil tufilarning hidini chiqarmay, o'sha birovning nazari tushmaydigan xufiya «iskalat» larga jo'natar edi.

Nima bo'ldi-yu mahallaning «qitmirlari» hid olib, hufiya ombor to'g'risida tegishli joyga xabar qiladilar. Kechasi melisa bosadi. Uyning egasi sakson yoshlarga borib, hilvirab qolgan kampirni so'roq qiladilar.

Yer tagida ilon qimirlasa biladigan Robiya bo'lgan voqeani o'sha kechasiyoq eshitadi.

Mahallaga bormay qo'yadi. «Ombor»da ming juft tufli bor edi. Yaxshiyam uch kun oldin olti yuz juftini olib ketgani, bo'lmasa salkam mingta tufliga kuyib qolardi.

Hovlining egasi Robiya qayerda turadi, asli oti nima bilmasdi. Ijara pulini vaqtida to'lab turganidan keyin surishtirib nima qilaman, deb o'ylardi.

Robiya u yerga borganda qora xalat kiyar, oq doka ro'mol o'rab qari xotinlarga o'xshab olardi. Kampirning nurdan qolayozgan ko'zlari uning yuzlarini durustgina ko'rmagan. Shu sabab hovli egasi bo'lmish bechora kampir militsiya savollariga tayinli biron javob berolmadi.

Shundoq shahri azimda Robiyani qidirish oson gap emasdi. Uni izlash qora po'stakdan burga qidirishdek gap edi. Hilvirab, omonat bo'lib, ana ketaman, mana ketaman, deb turgan kampir

uch kundan keyin jon taslim qildi. Sakson yil toat-ibodat qilgan, tong saharlarda xudodan imonimni salomat qil, deb iltijolar qilgan bir mushtipar kampir yuzi qaro bo'lib Alloh dargohiga ko'chdi. Militsiya tintuv paytida olgan tuflilarni egasiz mol sifatida davlat hisobiga o'tkazdi.

O'sha kezlari bayram arafasida militsionerlarga yangi yozlik forma berishga tayyorlanayotgan edilar. Faqat qora tufli topish muammo bo'lib turgan edi. Shahar militsiyasining boshlig'i yuqori idora-ning ruxsati bilan pul o'tkazib, tuflilarni o'zlariga olib qoldi.

Bayram namoyishini tartibga solib turgan militsionerlarning oyog'ida qora tufli ko'rgan Robiya, «qora tufli kiygan oyoqlaring sinsin», deb qarg'ardi.

U bo'ldi, bu bo'ldi, aka-singil bir mo'min-musulmon, mushtipar kampirning fojiaiy o'limiga sabab bo'ldi.

Bu sir sirligicha qoldi deb o'ylashadi. Ammo Turg'unboy bu gaplardan xabardor. Shuning uchun ham aka-singillarini ko'rishga toqati yo'q. Ko'rdi, so'kaveradi. Ayniqsa ichib olganidan keyin ularni charchaguncha, kayfi tarqaguncha so'kardi. Uning bunaqa chidab bo'lmas haqoratli so'zlariga chidamay ilojlari yo'q edi. Bu tentak piyonista ukamiz sirni ochib qo'yishdan ham toymaydi, deb mum tishlab o'tirishardi.

Avvallari oilasi jam, tinch paytlarida Turg'unboy jiyani Nasibjondan xabar olib turardi. Dam olish kunlari o'g'lini yuborib, uni oldirib kelardi. Ichiga issiq kirsin deb, o'zi osh damlab yedirardi. Ketayotganida cho'ntagiga zo'rlab pul solib qo'yardi.

Birgina Nasibjon xotini bilan borib, uyini yig'ishtirib, hovlisini supurib kelishardi. Uyda biron tansiqroq ovqat qilsalar nasiba olib borardilar. Turmushi tangroq Salima degan singlisi ham ko'p kelardi. U serfarzand, qurilishda betonchi bo'lib ishlaydigan erining topganini uchma-uch qilib ro'zg'or tebratadigan munglig'gina bir xotin edi.

U tez-tez kelib, javrab-javrab uyini supurib-sidirib ketardi.

— Agar shunaqa ichaveradigan bo'lsangiz, bilib qo'ying—kelmay qo'yaman! —deb tahdid qilar, baribir akasi ichishni, Salima esa kelishni qo'ymasdi.

Turg'unboy bo'lsa, ichib olib akasinikiga, opalarinikiga borib, erinmay so'kib kelishini qo'ymasdi. Shu «vazifasi»ni bajarib bo'lib, Nasibjonnikiga gandraklab kelardi-yu, chorpoyada oyog'ini osiltirib uxlab qolardi. Nasibjon uni to'shakka yotqizib qo'yardi.

Ertalab uygʻonib jiyanidan, kelinidan uyalganidanmi, ular turishguncha ketib qolardi.

Anzirat uning bu xil kelishlarini malol olmasdi. Faqat, «At-tang, shunday odam», —deb qoʻyardi.

Turgʻunboy urugʻlari oʻtirgan xonaga sherday oʻkirib kirdi.

— Nima qilib oʻtiribsanlar? ! Bu bolaga yetti yot begona edilaring-ku! Amaldor boʻlgandan keyin gʻimirlab qoldilaring-mi? Qani, joʻnalaring!

Aka-singillarning dami ichiga tushib ketdi. Suhbatning guli boʻlib oʻtirgan Nurmat akasi tilini yutib yuborgandek jim edi. Har haftada uyiga kelib, aytadigan sassiq gaplari opasiga yod boʻlib ketgan: «Chayqovchisan... Puldan boshqa darding yoʻq... Harom yemagan kuning uyqing kelmaydi... Sen odamxoʻrsan, aytaymi, qanaqa odamxoʻrligingni? Manavi sheriklaringga aytaymi? Qoʻrqasan-a! »

Turgʻunboy munkib-munkib choy hoʻpladi.

— Eshitdinglarmi, tish doʻxtirlarning omadi kepti.

— Nima balo boʻpti?! —dedi togʻasi, gap boshqa yoqqa burilganidan suyunib.

— Iya, hali xabarlarining yoʻqmi?! Shaharda yangi toifa yoʻltoʻsar-qaroqchilar paydo boʻpti. Tramvaydami, avtobusdami, koʻchadami—tilla tishli odamni koʻrsa, ogʻziga ombir tiqib, tishini sugʻurib olyotkanmish. Koʻchada doʻxtirxonada lunjini bogʻlab olganlarning son sanogʻi yoʻq!

— Gaping oʻlgur oʻzingdan ham sovuq!

Robiyaning gapi ogʻzida qoldi.

— Itiga tilla tish qoʻydirgan otarchi artist bor edi-ku, shu bechoraning boshiga qora kun tushib qolibdi. Itning kallasini kesib, olib ketishibdi. Itning kallasini olgan qaroqchilar tilla tishli odamni tinch qoʻyarmidi!

— Hoy, yaramas, topib kelgan gaping shumi?

— Gaping kattasini hozir eshitasanlar. Ketasanlarmi yo yoʻqmi? ! U atrofga alangladi. Tokchadagi dazmolni koʻrib, chayqala, chayqala borib qoʻliga oldi. — Ketmasalaring, shu bilan urib dabdala qilaman.

Qoʻziqoringa oʻxshagan mehmon birinchi boʻlib oʻzini eshikka urdi. Katta xolasi Robiya, dod, degancha yugurib hovliga chiqib ketdi. Birpasda uy boʻshab qoldi. Qoʻlida dazmol bilan hovliga chiqqan Turgʻunboy:

— O'rtoqlar, bugun tozalik kuni, ya'ni «sanden», uy dezinfeksiya qilinadi! — dedi tantana bilan. — Gap shu—bu uyga ikkinchi qadam bosmaysanlar! Qoralaringni ko'rmay! Sen qol, ketma! — dedi u Salimaga. — Sen bular toifasiga kirmaysan. Onam rahmatli o'rdakning tuxumini bosgan ekanmi, bilmadim, ochib chiqqanlarning bittasiga ham suv yuqmaydi-ya!

— Onam rahmatliga til tekkizma, diydoring qursin! ...

Opasi uni qarg'ay-qarg'ay, akasi esa so'ka-so'ka chiqib ketdi.

— Endi menam ketay, — dedi Salima. — Borib, bolalarga ovqat qilay.

— Nima qilasan ovqat qilib?! Mana, ko'ryapsanmi, bir qozon palov damlog'lik turibdi. Shundan bitta tog'oraga bosib beramiz! Opalaringni haydaganimga xafa bo'ldingmi? Qo'y, xafa bo'lma! Ular odammas. Achinma.

Turg'unboy har galgidek javray-javray chorpoyni uxladi.

Nasibjon yigirma yildan ortiq yo'q bo'lib ketgan, ochyalang'och qolganda, holi ne, deb bir marta xabar olmagan, bir kosa oshini ravo ko'rmagan, brezent tuflida qor kechib kulganda uch so'm pulini ayagan, sakson ming g'isht quydirib, haqqini bermagan, endi yurtga qo'shilib, mehnati bilan el nazariga tushganda, hukumat iltifotiga erishganda, vazirlik lavozimiga loyiq topilganda, go'sht isini sezgan aridek paydo bo'lgan urug'laridan nafratlanib ketdi.

Turg'unboy tog'asi mast bo'lsa ham, rost aytdi:

— E-e, jiyan, bularning gapiga kirma! Ularni qishdan qolgan qarg'alar deb, o'z ishingni qilaver! Bilib qo'y, saraton qancha qizisa, sovuq kunlarni sog'ingan qarg'alar shuncha qattiq qag'illaydi.

BUQALAMUN BILAN UCHRASHUV

Siz meni tanimaysiz, ukaginam. Ko'p joylarda jonfido qilib ishlaganman. Badbaxt sho'ro qadrimizga yetmagan. Ishla, desa ishlayveribmiz, ishlayveribmiz. Shuncha ishlab biron kun ro'shnolik ko'rmadik...

Ana shu «ro'shnolik» ko'rmagan odam hozirgina eshikdan kirib keldi. U ikki qo'llab ko'risharkan, qalamlariga qudrat, qalamlariga qudrat, deya barmoqlarimni birma-bir ezib chiqdi.

—Rivoyatlarda aytilishicha, Xizr boboning o'ng panjalaridagi barmoqlaridan birida suyak yo'q emish.

Uning bu ishidan ensam qotib, «Xotirjam bo'ling, men Xizr buva emasman», deya qo'limni siltab hovuchidan chiqarib oldim.

—Shunday deysiz-u, ammo yozuvchi xalqi yarim Xizr hisobida yuradi. Siz meni tanimaysiz. Bir chekkada qolib ketgan bandayi mo'mindirman. Kelmog'imdan murod shuldirkim, men bechorani «pensiya» masalasida bisyor ranjitdilar. Arzihol qilishdan murod yordamingizdan picha umidvorlikdir. Tanimasni siylamas, deganlaridek, avval kimligimni shoshilmay aytib bersam...

—Sizni juda yaxshi taniyman, —dedim.

Birdan uning popugi pasayib qoldi. Umidvor bo'lib turgan ko'zlari ma'yus tortdi. Ikki qoshi o'rtasiga tuguncha tushdi. Kimligini bilgan yozuvchidan madad kutish behuda ekanidan hafsalasi pir bo'ldi. Meni ham xayol tortdi. O'ylayapman. Ko'z oldimda tirikchilik deb harom-xarishdan hazar qilmagan, yetim-yesirning haqini seskanmay bimalol hazm qilib ketaveradigan bir kimsa paydo bo'ldi.

Siz ham albatta taniysiz. Bu to'g'rida gurunglarda ko'p gapirganman. U partiyaga o'tayotganda, dinga munosabatingiz qanday, degan savol tushadi. Shunda u javob o'rniga sumkasidan kolbasa chiqarib g'arch-g'arch tishlab ko'rsatgan.

Uning dinsiz ekaniga qanoat hosil qilgan majlis ahli ikkinchi savolga o'tdilar. Bu xiyla nozik savol edi.

—Otangiz o'ttizinchi yilda qayerda va nima ish qilgan?

Qahramonimiz pastki labini so'rib, andakkina shiftga boqib turgandan keyin dadil javob berdi:

—Iltimos, bunday savolni bermanglar. Mening otam hech qachon bo'lmagan.

Uning og'ziga shartta urishdi.

— Nima, Odam Atodek otasiz tug'ilganmisiz? Yoki onangiz tushlarida homilador bo'lganmilar. Aytavering...

— Men otamdan voz kechganman. Otam bosmachi bo'lgan. Shu gapni eshitishim bilan undan voz kechib familiyamni o'zgartirganman.

— Masalan, o'zingizga qanaqa familiya tanlagansiz?

U yana ostki labini so'rib, shiftga qarab o'ylandi. Oxiri aytish juda qiyin bo'lgan gapni zo'rlab tiliga chiqardi.

— Ikromov degan familiyani tanladim.

Partiya o'quvi kursining shtatsiz lektori—dahani kapgirga o'xshagan yigit so'radi.

— Hozir familiyangiz unaqa emas—ku...

— Ikromov xalq dushmani bo'lib ketgandan keyin noiloj Yusupov deb o'zgartirdim.

O'tirganlar orasidan kimdir piching qildi:

— Ko'p erga tegadigan xotinlar necha marta erga tegsa, shuncha familiya orttiradilar. Shu familiya bilan tinchib ketdingizmi yo yana o'zgartirdingizmi?

— Usmon Yusupov bilan Xrushchevning orasi buzilgandan keyin o'ylab-o'ylab o'zimga bir umrli familiya qo'ydim. Ya'ni Diyorov deb boshpurt oldim.

Bugungi yig'inga qatnashayotgan tuman partiya komitetining ideologiya ishlari bo'yicha sekretari Fatxullin o'tirgan joyida gapga qo'shildi. U o'zidan katta kishilarni ham malay deyaverardi.

— O'-xo', tolkoviy malay shul. Bundan otlichtniy kommunist chiqqa. Ul partiya uchun atisidan kechdi. Dinsiz ekanini dokazat etish uchun kolbasa yib kursatdi. Buni o'z ko'zingiz bilan ko'rdingiz. Tolko patriot kommunistgina kolbasani shulay yeyishi mumkin. Bravo, bravo!

Kolxoz raisi bugungi tuman gazetasi bilan o'zini yelpib o'rmidan turdi.

— Manavu gazetada sizning «Nechun men Islom dinidan voz kechdim» degan maqolangiz bosilibdi. O'qib chiqdim. Shu narsani yozishga sizni birov majbur qildimi yo o'z xohishingiz bilan yozdingizmi? Shunga javob bering.

— Dil amri bilan yozganman, —deb javob qildi Diyorov. — Jahon proletariatining otasi Karl Marks «Din xalq uchun afyundir», deganlar. Maqolamda Islom dinining reaksiyon mohiyatini fosh qilishga harakat qildim. O'sib kelayotgan sog'lom

avlodlarimizni eshon-u mullalar boshlayotgan xatarli yo'ldan ogoh qilishni niyat qilganman.

— *Vot molodes*, — deb yubordi zavqiga chidamagan Fatxullin.
— Partiya safiga fidoyi patriot kelib qo'shilayotganidan gorjus!

Majlis bir ovozdan Diyorovni Lenin partiyasi safiga qabul qildi. Majlis qarorini tuman partiya qo'mitasining byurosi hech qanday gap-so'zsiz tasdiqladi. Va uni qorako'lchilik sovxo'zi qabul punktiga mudirlik lavozimiga tavsiya qildi.

Diyorov bu lavozimda uch yildan mo'ltroq ishladi. Bu davr orasida tuman rahbarlarining xotinlari ikki juftdan Sur, Sheroziy terilaridan qalpoq kiyishdi. Faqat prokurorgina uni o'ziga yaqin yo'latmasdi. Diyorov yurak yutib prokurorning shofyoridan ikki xil antiqa teri herib yubordi. Prokuror shofyorini bo'ralab so'kib, terilarni qaytarib yubordi. Kechga yaqin prokurorning xotini kelib, qo'yavering, mulla aka, bizning xo'jayin shunaqalar. Biror nima beradigan bo'lsangiz o'zimga beravering, dedi-yu boya qaytib kelgan terilarni har biriga uch so'mdan to'lab olib ketdi.

Prokurorning xotini ishni pishiq qilishda eridan qolishmasdi. Maboda eri bu terilarni qayoqdan olding, deb so'rab qolsa, jaraq-jaraq pulini to'lab olganman, ishonmasangiz surishtiring, deydi. Har biri besh yuz so'mlik teriga uch so'mlik to'lab kvitansiya olmaganligi ham bir saxiylik alomati edi.

Ayyorlikni bilmagan sodda, halol cho'ponlar unga uch yil yem bo'lishdi. Boqimlaridagi qo'ylaridan tushgan terilarni mushuk terisi bahosida Diyorovga sotib ketishar, mushkullarini oson qilgani uchun unga qayta-qayta minnatdorchilik bildirishardi. Shunday qilib, Diyorovning itini tuvagi oltindan bo'lib ketdi. U Dog'iston, Checheniston, Avariston tomonlardan kelib ulgurji xarid qiladiganlarga teri tayyorlab qo'yardi...

Kosa kunda emas, kunida sinadi deganlari rost ekan. Diyorovning kosasi bemahal chil-chil bo'ldi. Ya'ni u chechen mijozi Ruslanga ellikta terini sotayotganda qo'lga tushdi. Ana shundan keyin u olti yilga qulog'ini ushlagancha qamalib ketdi. Tag'in ham uni kommunistligini inobatga olishdi. Bo'lmasa naqd o'n yilga ketardi. U olti yil bandilikda tuz-nasibasini tatib qaytib kelganidan keyin nima ishlar qildi, qayoqlarda yurdi, bilmayman. U bugun oldimda aftodahol bir alpozda o'tiribdi.

U uzoq sukutdan keyin, shunaqa deng-a, taniyman, deng-a, — dedi.

— Bu sho'ro degani menga ko'p azoblar bergan. Birimni ikki qilmadi. Yaxshiyam mustaqillik bo'lib, menga o'xshagan bekorga aziyat chekkanlarning ko'ksiga shamol tegdi. Yashaydigan zamon ana endi keldi.

— Unday demang, siz «fidoyi» kommunist edingiz. Shu partiya uchun dindan kechdingiz. Otangizdan kechdingiz.

— Zamon shunaqa edi, —dedi u afsus bir ohangda. —Endi ma'lum bo'ldi. Mening otam milliy qahramon ekan. Xalq ozodligi uchun kurashgan. Men shunday otam borligidan faxrlanaman.

Unga javob qildim:

— Lekin otangiz sizdek farzandi borligidan or qiladi. Siz qamoqdaligingizda kelib sizni surishtirdi...

— Tirik ekanmi? —dedi u shoshib.

— Ha, tirik ekan. Kanada degan mamlakatda yasharkan. Qarib qolibdi. O'zbekiston mustaqil bo'lganidan keyin qishlog'ingizga keldi. Rahbarlar uni izzat-ikrom bilan kutib olishdi. Sovg'a-salomlar berishdi. U ham kasalxona qurilishiga allaqancha ming dollar berdi. Sizning otadan kechganingizni eshitib, ko'p afsuslar qildi. «Bunday farzandim yo'q, oq qildim», dedi.

Diyorovning boshi egildi. Yerdan ko'z uzolmay qoldi.

— Meni otamdan kechishga majbur qilishdi...

Uning gapini shart bo'ldim.

—Yolg'on! Partiyaga o'tish uchun, hukumatdan amal ilinjlilik otadan kechgansiz.

—Ko'rasiz, men o'zimni oqlayman.

—Bunday qilishga endi umringiz yetmaydi. Otangizni ham endi bir umr ko'rmaysiz. Qandoq qilib o'zingizni oqlaysiz. Otangiz o'tgan yili qazo qildilar. Kanadadagi ukalaringiz qishloqqa kelib, yurtga osh berib aza ochdilar. Siz esa dindan kechdingiz.

—Ko'rasiz, hali o'zimni oqlayman.

—Nima, yegan kolbasani tuflab tashlaysizmi? Endigi umringiz azobda o'tadi. Axir, imonsiz yashab bo'ladimi?

Undan jirkanib ketdim.

—Meni uyimga nima istab keldingiz? —dedim ko'zlariga tikilib.

—Pensiya masalasiga yordam bersangiz. Atigi bir ming bir yuz so'm berar emish. Nimaga yetadi? Pensiya beradiganlarda insof bormi, o'zi?

O'rnimdan turib, jag'iga bir tushiray dedim-u, o'zimni bosdim. Shu isqirt bilan olishib o'tiramanmi? U sadqayi musht ketsin. O'zimni bosib, g'azab bilan gapirdim:

—Qaysi xizmatlaringiz uchun «pensiya» talab qilyapsiz? O'z otangizdan kechganingiz uchunmi, dinni haqorat qilganingiz uchunmi, umringizda atigi uch yil ishlaganingiz va uch yil surunkasiga davlat mulkini talon-taroj qilganingiz uchunmi?

Mendan biron ish chiqazishdan umidini uzdi shekilli tund bo'lib qoldi.

—Mustaqillik bo'lsa ham biz yorug'likka chiqmas ekanmiz-da, mayli asli sho'r peshona banda ekanmiz. Mustaqillik, mustaqillik, deysizlar, qani yuzaga chiqqanimiz. Bu mustaqillik menga nima berdi?

Yoshi katta odamni senlab yuborganimdan o'zimni koyidim.

—Sen mustaqillikka nima berding? Atrofqa qara, nimalar bo'layotibdi? Ko'chaga chiqib, uyoq-buyoqqa qara, osmono'par imoratlarni ko'r. Qullik yukini yelkasidan irg'itib tashlagan yurt-doshlarimizning yuzlariga, ko'zlariga boq.

—E, —dedi u qo'l siltab. —Bu imoratlarni yeb bo'lmasa. Quruq savlatning kimga keragi bor?

—E, noshukur banda. Qorindan boshqa tashvishing bormi o'zi?

—Meni senlama.

—Sizlashga arzimaysan. Qani, tuyog'ingni shiqqillat!

U o'midan turdi. Bir nima deb to'ng'illadi. Yo meni so'kdi, yo mustaqillikni so'kdi. Orqasidan itarib ko'chaga chiqarib qo'ydim-u, eshikni zanjirladim.

U ketdi. Mening ko'ksimda og'ir tosh qoldi. Bir yarim yildan keyin yangi asr boshlanadi. Nahotki, shu isqirt ham biz bilan yangi asr darvozasidan kirsas. Yangi asr ostonasida bu suprundilarni eski kalishdek yechib tashlab ketsak, qandoq yaxshi bo'lardi-ya.

Shu uchrashuvdan keyin uni ko'rmadim. Eshitishimcha, u qishlog'iga borib namoz paytida masjidga kirib, nomozxonlardan uzr so'ragan emish. Hech kim uning betiga qaramabdi... Boshini egib masjiddan chiqib ketibdi. Uch kundan keyin uning o'ligini adr orqasidagi tolzordan topishibdi. Masjid imomi janoza o'qishga ruxsat bermabdi. U musulmonchilikdan chiqib kofir bo'lgan, deb qishloq qabristoniga ko'mishga ham ijozat bermabdi. To'rtta odam uning o'ligini zambarda olib borib, chakalakzorga ko'mishibdi.

Menga faqat bir narsa taskin beradi. Shu isqirt biz bilan XXI asr darvozasidan o'tadimi, degan tashvishim bor edi. Xayriyat, u jag'i ayrilgan eski kalishdek darvozaning bu tomonida qolib ketdi.

AZOB

Viloyat hokimi Ergash Nosirov uyiga alla-pallada qaytdi. Bolalari uxlab yotishibdi. Xotini olib kelgan ovqat tomog'idan o'tmadi. Bir-ikki qoshiq tatigan bo'ldi-yu, kosani nari surib qo'ydi.

—Qayoqda edingiz? Xavotir olib uxlolmadim.

Ergashvoy javob o'rniga, soatiga qaradi: birdan oshibdi.

—Pochcham olamdan o'tibdilar, o'sha yoqda edim.

—Voy, o'lmasam, —dedi xotini tamoman uyqusi qochib. —Nega menga xabar qilmadingiz? Borardim. Axir, ota o'rnida ota edilar.

Ergashvoyning yoshligida ota-onasi olamdan ko'z yumib ketadi. Uni opasi o'zining to'rt bolasi qatori bag'riga bosadi. Pochchasi tinib-tinchimas odam edi. Imorat quradiganlarning hojati-ni chiqarardi. To'ng'ich o'g'lini yoniga olib, arrakashlik qilib, quchoqqa sig'mas g'o'lalardan taxta tilardi. Rom yasar, bitmagan imoratlarning tomini yopardi. Xullasi, qishin-yozin unga birdek ish topilib turardi. Ergashvoy shu mehnatkash odamning qo'lida muhtojlik nimaligini, yetimlik nimaligini bilmay o'sdi. Usta Turob o'z bolalari qatori uni kiyintirdi, yedirdi, ichirdi. Yoshiga yetib, institutda o'qiyotgan paytlarda Toshkentga borib, topgan-tutganini qo'lga berib kelardi. Ammo unga also nasihat qilmasdi. O'zining es-hushi joyida, nasihat ortiqcha deb bilardi. Shu yetimgina ukasiga mehribonlik qilayotgan eridan opasi minnatdor edi. Ba'zan ko'z yoshi to'kib, uni chin dildan duo qilardi.

Umri mehnat bilan o'tgan usta Turob olamdan o'tdi. Ergashvoy to'rt azamat jiyanlari yonida bel bog'lab, «voy, otam»lab tobut oldida bordi.

Xotini piq-piq yig'lab: «Ertaga meni ham olaketeng, yangam bechoraning yonida bo'lay!» —dedi.

—Xo'p, —dedi Ergashvoy. —Endi ozroq mizg'ib olay, juda charchadim.

U shunday dedi-yu yotoqqa kirib ketdi.

Ergashvoyning viloyat hokimi qilib tayinlanganiga atigi ikki oy bo'ldi. Hali tuzuk-quruq ish boshlagani ham yo'q edi. Viloyat katta, unda tog' ham, daryo ham, cho'l ham bor. Ilgarigi hokim

bir chiqib ketganicha ikki-uch kunlab uyga qaytib kelolmasdi. Ergashvoy avval ham hokimiyatda kichik lavozimlarda ishlagani sababli tumanlarni, xo'jaliklarni yaxshi bilardi.

Ergashvoyning endi ko'zi yumilganda sigir mo'rab uyqusini qochirdi. Bu qanaqa sigir bo'ldi? Qo'shnilarnikimi desa, ovozi hovli dan kelyapti.

Ergashvoy to'nini yelkasiga tashlab, ayvonga chiqdi. Xotini stolga boshini tirab yig'layapti. U oyoq tovushini eshitib, boshini ko'tardi. Uning ikki ko'zi jiqqa yosh edi.

—Bu qanaqa sigir? —dedi Ergashvoy xotiniga zardali tovushda.

—Qo'shtegirmonlik rais Normat aka tashlab ketdi.

—Hozir sigir olishga qurbimiz yetmaydi, deb aytmadimgmi?

—Aytdim. U esa «Ey, kelin, xotin kishisiz-da, erkaklarning ishini tushunmaysiz. Ergashvoy jigarimdek bo'lsa, undan pul olamanmi. Hokim bo'lganiga suyunchi bu, ya'ni podarka, sog'ib ichaveringlar, endi shu ona-bola sigir sizlarniki», —dedi.

Ergashvoyning peshonasi tirishdi. Bir so'z demay, yotoqqa kirib ketdi. Shu yotganicha soat beshdan oshganida uyg'ondi. Uyg'ondi-yu «uyali» telefon bilan Qo'shtegirmonga—Normat raisga qo'ng'iroq qildi. «Labbay» degan uyquli tovush eshitildi.

—Normat aka, hozir sizga mashina boradi, biznikiga keling, birga nonushta qilamiz.

—O'zimning mashinamda boraveraman, —dedi rais. —Shoforingizni ovora qilmang.

—Iltimos, xo'p deng. Boshqa gaplar ham bor, albatta ordenlaringizni ham taqib keling!

—Xo'p bo'ladi, hokim buva! Televizorga chiqamizmi? ...

Endi uning ovozi jaranglardi. Ona-bola sigir kuchini ko'rsatdi, deb o'ylayotgan bo'lsa kerak. Qalovini topsang qor yonadi, deb bekorga aytmaganlar, ilindi. Juda chiroyli bo'lib ilindi.

Qo'shtegirmon bilan viloyat markazining oralig'i atigi o'n to'rt kilometr, hozir yo'lga chiqsa, o'n besh minutga qolmay yetib keladi.

Ergash Nosirov DANGa telefon qilib, kim bilandir gaplashdi. Keyin hovliga chiqib, ona-bola sigirni ko'zdan kechirdi.

O'h-ho', bunaqa sigir bozorda falon pul bo'lsa kerak. Xotininig gapiga qaraganda, kuniga uch mahal sog'ish kerak ekan. Nechuk shuncha pulli narsani tekinga tashlab ketdi ekan? Axir, u Toshkentga qurultoylarga borishganda o'ziga o'xshagan serxarj rais-

lar bilan restoranlarga kirishardi, aqalli bir marta bo'lsin «Sen ham yur!» —demagan. Ergashvoyning hamyoni bunaqa xarjlarni ko'tarmasdi. Shuning uchun ham mehmonxona bufetida yengilgina ovqatlanib qo'ya qolardi.

Paxtakorlar qurultoyiga borishganda, Normat rais ordenlarini taqib olardi. Chiridan ham uning ordenlari ko'p edi. Yil ora orden olardi. Boshqa paislar hazil qilib, «Normatning ikki kostyumlik ordeni bor», —deyishardi. Sal og'zi botirroqlari: «Leonid Ilich bo'lib ket-e!» desa, boshqasi: «Yaxshi do'xtir tanishim bor, chap kokragingni kengaytirib beradi!» deb odamlarni kuldirardi. U yurganda jarang-jurung ovoz chiqardi, hatto qurultoyga raislik qilayotgan rahbar unga: «Normat aka, qimirlamay o'tiring, ordenlaringiz jaranglab doklad eshitishga xalaqit beryapti», —degandi. O'shanda qurultoy ahli gurra kulib yuborgandi.

Ergashvoy bir gal qurultoyga borganda, Normat rais mehmonxona pastida uni kutib turgan ekan.

—Mundoq qilsak, —dedi rais uning oldiga kelib, —ertalabki majlisga sen qatnashmasang ham bo'ladi. Chorva masalasi ko'riladi. Senga aloqasi yo'q gaplar.

U shunday deya turib, yonidan bir dasta pul chiqarib unga uzatdi:

—Taxtapuldagi choyxonaga borib, o'n kishilik osh buyur! Vodiy raislari bilan oshxo'rlik qilamiz. Xo'pmi, akasi? Masxaraboz Obid kaltani ham top, bir kulishib o'tiraylik.

Ergashvoy g'alati bir ahvolga tushdi. Bu rais meni kim deb o'ylayapti? Juda o'zidan ketibdi-ku!

U jahl bilan pullarni uning cho'ntagiga tiqib qo'ydi.

—Men sizga malay emasman! Qurultoyga sizning chamadoningizni ko'tarib yurishga, dastyorlik qilishga kelmaganman!

Rais undan bunaqa gap kutmagandi. Yuvosh, bo'sh-bayov bola deb bilardi.

—Seni o'sadigan kadr bo'ladi, deb o'ylagan edim. Shu fe'ling bo'lsa, ikki dunyoda ham kosang oqarmaydi. Yonimga olib, o'sishingga yordamlashmoqchi edim. Qo'limdan har ish kelishini bilasan-ku, endi o'zingdan ko'r! Shu kichkina amalingdan ham ayrilib qolasan.

Ergashvoy qat'iy qo'l siltadi:

—Peshonamdagini ko'raveraman, aka!

Normat rais bir zambar loy bo'lib qolgan edi, o'shanda.

Normat har qanday bir so'zli o'jar raykom kotibini ham o'ziga rom qilib olardi. Qishloq rahbarlarining, ayniqsa, raykom kotiblarining otpuskasi qish paytiga to'g'ri kelardi. Shunga qaramasdan, ular dam olish uchun Yaltagami, Sochigami ketishardi. Bu paytda na dengizda cho'milib bo'ladi, na sohilda o'zini oftobga toblab bo'lardi. Hech bo'lmasa muolajasidan foydalanaman, massaj, xilma-xil vannalarga tushib tarang asablarimni yumshatib kela-man, deb o'ylashardi.

Qaysi bir raykom kotibi kurortga ketsa, Normat rais ham orqasidan kassiri bilan yetib borardi. Sanatoriya yaqin joydan ijara uy olib, kotibning xizmatini qilardi. Qish, hammayoq qor, dam olish mavsumining eng zerikarli paytlari. Ana shunday paytlarda Normat ularning jonlariga oro kirardi. Kunora oshxo'rlik, norinxo'rlik kimga yoqmaydi, deysiz. Bir chemodan qazi, bir xalta O'zganning devzirasi, qog'oz qutidagi Dashnobod anori tuga-guncha har kuni qozon qaynab turardi. Ana shunday kurort mavsumlarida Normat ko'p ishlarini bitkazib olardi. Kotiblar yosh bo'lsa «ota-bola», o'rta yashar bo'lsa «qadrdon», keksaroq bo'lsa «farzand» bo'lib ketardi.

Bir gal Riskiyev degan raykom kotibining orqasidan borgan-da ishi yurishmadi. Uning oshqozoni kasalligidan faqat parhez taom yeyar ekan, shuning uchun «bazmi jamshid» ga bormadi. Ukol olib, dori ichib, sanatoriydan chiqmadi. Normat begonalarga yediradigan anoyilardan emasdi. Shuncha yo'l bosib, olib borgan narsalarini qaytarib olib keldi. Essiz shuncha pul. Ikki kishiga borish-kelish palon pul, deya afsuslandi.

Ba'zan u kayf qilgan paytlarida, «palonchi» kotibmi, nima deb o'tiribsan, gah, desam qo'linga qo'nadi, yo'rig'imga yurmay ko'rsin-chi, o'g'liga mototsiklni kim olib bergan, Normat akang olib bergan, deb maqtanardi.

Uning bu xil qiliqlarini Ergashvoy yaxshi bilardi. Shuning uchun ham undan uzoqroq yurardi.

Tashqaridan mashina ovozi eshitildi. Oltita sedonalik issiq non, shisha bankada asal ko'tarib, ordenlarini jaranglatib, xandon-xushon Normat rais kirib keldi. Egnida yangi kostyum, boshida taxtakachdan yangi chiqqan chust do'ppi. Soqoli hafsala bilan olingan. Ikki lunji xuddi archilgan shaftoliga o'xshardi. Budyonniy-nikiga o'xshagan shop mo'ylovi lak surtilgandek yaltirardi. Undan gup-gup atir hidi anqiydi. U yo'l-yo'lakay javrab kelardi:

—Qarang, rovna o'n to'qqiz minutda yetib kelibman, —dedi u bilagidagi soatiga qarab. —Uyingiz bilan mening uyim orasi 19 minutli yo'l ekan.

Normatning bilagidagi shu soat bir vaqtlar Ergashvoyniki edi. U bu soatni talabalik paytida, stipendiyasidan orttirib yig'ib yurgan puliga saudiyalik bir talabadan sotib olgan edi.

Bundan uch yil oldin kasaba soyuzlari qurultoyiga borganda, delegatlar uchun maxsus ochilgan magazinda Belgiyada tikilgan ayollar paltosi sotilayotgan ekan. Ergashvoy bittasini tanladi. Yonidan pul chiqazib sanagan edi, 40 so'm pul yetmadi. O'ylanib turgan edi, Normat rais kelib, birdaniga uchta paltoni qog'ozga o'ratdi.

—Bittasi xotinimga, beshik to'ylariga kiyadi. Bittasi kelinimga, yana bittasi... —rais ko'zini qisib qo'ydi, —bir jononga. Nega serrayib turibsan? Olmaysanmi?

—Ozroq pul yetmayapti, —dedi Ergashvoy.

—Puling yo'q ekan, nima qilarding magazinga kirib.

Ergashvoy bilagidan soatini chiqardi.

—Rais buva, shu soatni olmaysizmi, Shveytsariyaniki, aniq yuradi.

Normat soatni qo'liga olib, qulog'iga tutdi.

—Eh-he, haftaning hamma kunlarini, qaysi oyligini ham ko'rsatar ekan. Qancha beray?

—O'zim uch yuz ellik so'mga olgandim. Siz ikki yuz so'm bera qoling.

—Undoq emas-da, ukaginam, yuz so'm bersam ham bo'lardiyu senga jabr bo'lmasin, deb yuz ellik so'm beraman.

U shunday deb peshtaxta ustiga uchta ellik so'mlik tashladi.

Bu voqeadan Ergashvoy ranjimadi. Qo'lidan ketgan qadrdon soatiga achinmadi. Xotining paltoni ko'rgandagi quvonchi oldida soat nima degan gap...

Normatning og'zi gapdan bo'shamasdi:

—Bilardim, bilardim! Bir kuni jonajon viloyatimizga o'zingiz hokim bo'lishingizni bilardim! Viloyatimiz endi hokimga yolchidi, qo'rqmay ishlayvering. Yoningizda tog'day bo'lib, o'zim turib beraman! Qani, birortasi ko'z olaytirib ko'rsin-chi? Bizga o'xshagan ish ko'rgan, tajriba orttirgan akalaringizga suyansangiz, dog'da qolmaysiz. Hammaga ishonavermang. Kimga qanaqa muomala qilishni o'zim aytib turaman. Mana, nonushtaga Urgutning asalidan olib keldim. Ma'qul bo'lsa, ertaga bir flyaga tashlab ketaman.

Ular endigina bir piyoladan choy ichishgan edi, ko'cha tomondan DAN mashinasining tovushi eshitildi.

—Qani, ketdik, —dedi Ergashvoy.

Tashqarida viloyat shofyorlarining «ofati»—DAN inspektori kutib turardi. Sigir bilan buzoqni ham shu yerda ko'rib, Normat hayron bo'ldi.

—Normat aka, meni kim deb o'yladingiz? Sigiringizni olib keting! Men bunaqa suyunchilarga o'rganmaganman.

—Iya-iy, qiziq bo'ldi-ku! Men dildan chiqarib...

DAN inspektori sigir-buzoqning arqonini raisning qo'liga tutqazdi.

—Qani, ketdik, aka! Men yo'l boshlayman. Orqadan shoshilmay yetaklab kelaverasiz.

Normat iltijo bilan Ergash Nosirovga qaradi.

—Bu qanaqasi bo'ldi, ukam? Agar shunchalik bo'lsa, odam yuboraman, olib ketishadi.

—Yo'q, o'zingiz haydab ketasiz!

Ergashvoy shunday dedi-yu, ichkariga kirib ketdi. Mashina qo'zg'aldi.

—Orqamdan qolmang! —deb buyurdi inspektor.

Inspektor aytganini qiladigan qaysar odam edi. Uni gapga ko'ndirib bo'lmas edi. Normatning o'g'li yo'l qoidasini buzgani uchun hujjatlarini oldirib qoyganda, Rais olti marta yalinib borib ham uni gapga ko'ndirolmagan. Qaytadan imtihon topshirishga majbur qilgan. O'tolmagan. Hozir unga yalinib-yolborishdan ish chiqmasligini biladi. U imillab borayotgan mashina orqasidan sigirni sudrab borardi.

Ertalab ishga ketayotganlar, avtobusdagilar, mashinadagilar unga ajablanib qarashadi. Yo'lovchilar ko'kragi to'la orden, savlatli kishining sigir yetaklab kelayotganini ko'rib ajablanishardi. Odamlar ko'p sut beradigan sigirni viloyat ko'rik-tanloviga olib ketyapti shekilli, deb o'ylashardi. Ammo Normat, obro'li odamning jasadini qabristonga olib ketayotgandek, mashina orqasidan buyuk bir motamsarolik bilan borardi.

—Jon uka, birorta yuk mashinasini to'xtatib ber. Chiqazib olay.

—Mumkin emas, o'zingiz piyoda yetaklab borasiz!

—Hech bo'lmasa, sigir yetaklashga birorta odam topib ber, qancha so'rasa beraman!

—Mumkin emas. O'zingiz olib borasiz. Bilasizmi, sizning vazningizdagi odam kuniga o'n besh kilometr piyoda yurishi kerak. Boshingizni ko'tarib yuring, televizorga olishyapti.

Normat do'ppisi bilan yuzini berkitdi. U hech qayoqqa qaramas, yuzi yopiq bo'lgani uchun yo'lni ko'rolmay har qadamda qoqilardi.

Yo'lda uchragan odam borki: «Sigir necha pul bo'ldi? Yo sotgani olib ketyapsizmi?» —deb qayta-qayta so'raydi. Normatning tili gapga kelmaydi. Mum tishlagandek, gung bo'lib olgan.

Shahardan chiqish yo'li kavlangan, vodoprovod quvurini almashtirishayotgan edi. O'tib bo'lmadi. Taxminan bir yarim kilometr orqaga qaytib, boshqa yo'ldan keta boshlashdi.

—Jon ukam, shu sigirni ham olaqol, men ketdim! —dedi zarda bilan Normat rais.

—Menga sigir kerak emas, o'zingizga buyursin!

—Duch kelgan odamga tekinga berib yuboraman.

—Bo'lmaydi, —dedi inspektor. —Xalq mulkini ko'z qorachig'iday asrash kerak, rais!

Shu alpozda ular shahar chekkasiga chiqishdi. Inspektor mashinasini to'xtatdi. Ratsiya orqali allakim bilandir gaplashdi. Keyin:

—Bu yog'iga yo'lni o'zingiz bilasiz, men ketdim, —dedi-yu, mashina tezligini oshirib jo'nab ketdi.

Rais sigir-buzoq bilan ko'cha o'rtasida qoldi...

To'rt kundan keyin viloyat xalq deputatlarining sessiyasi bo'ldi.

Har gal shunaqa yig'in oldidan Normatvoy atrofiga odam to'plab, latifa aytib kuldirdi, ba'zi kichik rahbarlarning yurishini qilib ko'rsatardi. Bu gal Normat rais hammadan oldin zalga kirib, bir o'zi o'tiribdi. Boshqalar majlis oldidan gurunglashib turishibdi. To'rt kun oldingi voqea allaqachon ovoza bo'lib ketgan edi. Majlisga kelganlar, bugun albatta uning taqdiri hal bo'ladi, deb o'ylashardi. Zal odamga to'ldi. DAN inspektori hay'atda o'tirgan Ergash Nosirovga nimadir deb, orqaroqqa borib o'tirdi. Normat raisning ichida bir nima uzilib ketganday bo'ldi. Ko'zlari tinib, boshi g'uvilladi.

Hokim viloyatda chorvaga qishki ozuqa tayyorlash yomon ahvolda ekanligi to'g'risida aniq faktlarni keltirib, ma'ruza qildi. Ko'pgina xo'jalik rahbarlari ayovsiz tanqidga uchradi.

Normat, endi menga navbat keldi deganda, hokim boshqa masalani boshlaydi. Yuragi tars yorilayozgan Normat, mening masalam oxirida bo'ladi shekilli, deb hukm kutayotgan sudlanuvchidek karaxt bir ahvolda edi. Oxirida video ko'rsatib, sharmanda qiladi, deb atrofga javdirab qarardi. Ammo, majlisda Normat rais haqida gap bo'lmadi. Shu bilan qutuldimmikan, deb o'ylardi u.

Uch-to'rt oy vaqt o'tdi. Normat raisning viloyat markazi ko'chalarida sigir yetaklagani odamlarning esidan ham chiqib ketdi. Bu orada viloyat miqyosida qancha-qancha yig'inlar o'tdi, faollar majlisi bo'ldi, xalq deputatlari sessiyasi bo'ldi. Biroq hokim hamon jim edi. Shu yig'inlarning hammasida Normat rais yuragini hovuchlab o'tirdi. Chaqirishmasa ham bordi. Men yo'g'imda masalamni hal qilib qo'yishmasin, deb hadiksiradi. U ozib, shop mo'ylovlari osilib qoldi. Shu alpozda hadik bilan yashash raisning joniga tegdi. Shuncha yil raislik qildim, xudoga shukur, uyim bor, joyim bor, mashinam bor, bola-chaqamni uyli-joyli qildim, bas endi—ishni topshirishim kerak, degan fikrga keldi rais. U biror marta ariza yozmagan, xat bitmagan. Qog'ozlarga imzo chekib yuravergan ekan. Shu sababli, ariza yozish, nainki ariza, oddiy hat yozish ham shunchalar qiyin ekanini endi bildi. Ikki soat o'tirib, besh-olti varaq gog'ozni qoraladi, kelishtira olmadi. Oxiri kotib bolani chaqirib, ariza yozib berishni buyurdi.

—Charchadim, rahbarlik ishga chog'im kelmay qoldi. Vazifamdan ozod qilishingizni so'rayman, —deb yoz!

Kotib, nega, qo'ying, undaqa qilmang, demadi. U hamma vaqt rais nima desa, aytganidan ham afzal qilib qog'ozga tushirgan.

Normat rais ertalab soqolini qirtishlab, ordenlarini taqib, viloyat hokimligiga ariza topshirish uchun bordi. Hokimning oldida odam bor ekan. Kotibadan arizani kiritib yubordi. Ichkaridagi odam chiqib ketdi hamki, hokim uni chaqirmadi.

—Ey qizim, menga qara, men kelganimni hokimga aytding-mi? —dedi u toqati toq bo'lib.

—Yo'q, —dedi kotiba. —Arizangizni berdim, xolos.

—Jon bolam, kirib ayt, oldingizga kirmoqchi, deb ayt!

Kotiba ichkariga kirib, bir dasta qog'oz ko'tarib chiqar ekan: «Kiring, kutyaptilar», —dedi.

Normat rais jur'atsizlik bilan eshikni ochdi. U albatta meni bo'shatadi, bu dargohga oxirgi marta kirishim, deb ko'nglidan o'tkazdi.

Hokim qandaydir bir jiddiy hujjatni o'qiyapti shekilli, uning kirganini sezmedi. Ordenlarning jiringlashini eshitib, boshini ko'tardi.

Ergashvoy o'rnidan turib kutib oldi. U rais bilan kresloda o'tirib emas, divanda yonma-yon o'tirib gaplashdi.

—Nima bo'ldi? Ishlamayman, deb ariza yozibsiz?

—Ha-a, endi, —dedi rais. —Shuncha ishladim, yetar, endi bu azoblarga chiday olmayman.

—Sizga kim azob beryapti, ayting?

—Siz! —dedi Normat. —To'rt oydan beri kutaman. Necha-necha yig'inlar o'tdi, ammo mening masalamni majlisdan-majlisga qoldirasiz. Qo'ying, o'ladiganning o'lgani durust, uydagilarning tingani durust.

—Sizga kim aytdi, masalangiz ko'riladi, deb?

—Yosh bola emasman, o'zim bilaman.

Ergashvoy qizishib ketdi.

—Menga qarang, rais aka! Sizga hech kim azob berayotgani yo'q, siz o'zingizga o'zingiz azob beryabsiz. Bu yaxshi. Odam o'z qilmishi uchun o'zini o'zi jazolay olsa, o'ziga o'zi azob bera olsa, u odamga ishonsa bo'ladi. Siz yaxshi raissiz, ishni bilasiz, xo'jaligingiz viloyatda eng namunali xo'jalik. Bu jihatdan ko'nglim to'q. Siz ishlaysiz! Arizangizni o'zingiz yirtib tashlaysizmi yo esdalikka menga qolsinmi?

Raisning Budyonniynikiga o'xshagan mo'ylovi titradi. Nima uchun o'rnidan turganini o'zi ham bilmadi. Nima uchun hokim tomonga qo'l uzatdi—eslay olmadi. Arizamni qaytib bera qoling, demoqchi edi, shekilli. Ergash Nosirov uning ochiq kaftiga to'rt buklangan arizani qo'ydi. Normat qog'ozni burda-burda qildi-da, qayoqqa tashlashni bilmay, oxiri cho'ntagiga soldi.

—Kelishdik-a? —dedi hokim. —Har xil xayollarga bormang, ishingizni davom ettiravering!

Normat rais u bilan xayrlashayotganda negadir gavdasining og'irligini sezmad. Eshik tutqichiga endi qo'l uzatgan edi, hokim uni to'xtatdi.

—Sizga bitta gap aytay, aslo esingizdan chiqarmang, ko'kragingizdagilarni olib qo'ying. Bularni bergan hukumat al-laqachon yo'q bo'lib ketgan.

Oradan to'rt oy o'tib, viloyat hokimi Ergash Nosirov poch-chasining yil oshisini o'tkazdi. Odam ko'p keldi. Ular orasida Normat rais ham bor edi. Ammo unga hech kim e'tibor bermadi. Hatto tanishmadi ham. Ko'pchilik uning ko'ksidagi ordenlarga qarab, yuzining qanaqaligiga uncha e'tibor bermagan ekan. U el qatori osh yeb chiqib ketdi.

AZROIL O'TGAN YO'LLARDA

Zo'r kurash ko'ramiz, deb kelganlarning hafsalasi pir bo'ldi. Birinchi davradayoq kurash alanga olmay, cho'g'ligicha qoldi.

Ikki polvon yarim soatdan beri hadis olib, tomoshabinlarni zeriktirib yubordi. Davrada o'tirganlarning toqati toq bo'ldi.

—Ajrim qivoringlar, kurash ko'rgani kelganmiz!

—Jalol polvon chiqmasa kurash qizimaydi. Jalol chiqsin!

Jalol polvon yetmish yoshlarga borgan, ellik yillardan beri kurash tushadi, shu paytgacha kuragi yer ko'rmagan polvon.

Ishqibozlar uni behudaga kurashga chaqirishayotgan edilar. U davraga chiqqani bilan talabgor bo'lmagani uchun qayta joyiga borib o'tiradi. Kurashaman, deb kelganlarning ko'pchiligi undan yengilgan, hammasining alami ichida edi.

Ishqibozlar talab qilavergandan keyin bakovul uni davraga sudrab chiqdi. Qo'lidan ushlab o'rtada aylantirib yurdi.

—Mamlakatimizning mutlaq chempioni, yuzlab yosh chempionlarning ustози Jalol polvonga talabgor bormi? —dedi u davraga murojaat qilib.

Hech kim chiqmadi. U bilan bir bellashsam armonim yo'q, deb kelgan o'spirin polvonlar odob saqlab jim o'tirishardi.

Orqa qatorda o'tirgan yigirma besh yoshlar chamasi bir yigit o'midan turdi.

—Men bellashaman!

Hamma unga qaradi. U tanasi xuddi cho'yandan quyilgandek, miqti bir yigit edi. Yelkalari keng, bilaklaridan mushaklari bo'rtib chiqib turgan, ochiq kaftiga bitta odam bemaolol o'tirsa yana ikki barmog'i ortib qoladigan bo'z yigit edi. Davrada kimdir hazil qildi:

—Voy-bo', badaniga mix qoqsang qayrilib ketadi-ku!

Kimdir, Jalol uni ikki yamlab, bir yutib yuboradi, deb yubordi.

Jalol polvon, pisand qilmagandek, miyig'ida kulib turardi. Uning jilmayishi yosh polvonning nafsoniyatiga tegdi.

—Qo'y, bolam, men go'daklar bilan kurashmayman. O'z tenging bilan bellash, —dedi unga nasihat qilgandek.

—Yo'q, faqat siz bilan kurashaman. Bilib qo'ying, yengaman! Kuragingizni yerga ishqayman!

—Katta ketma, bola! Mening kuragim faqat o'lganimda—go'rda yotganimda yerga tegadi.

«Mayli, mayli, bellashsin, bolaning sazasi o'lmasin, xo'p deng, polvon buva!» degan ovozlari chiqdi.

Bakovul ikki tomonning roziligini olib:

«Bo'stonliqlik Jalol polvon yozovonlik Ermat polvon bilan bellashishga rozi bo'ldi!» —deb e'lon qildi.

Jalol polvon yerga o'tirib etigini yecharkan, qilayotgan ishi o'ziga kor qilib «endi kuning shu mishiqi go'dakka qoldimi Jalol, shu norasida bolani yengib, nima obro' topasan», —derdi ichida.

Ermat polvon esa uni pisand qilmay, yengaman, degandek mag'rur turardi. Uning bu «surbetlarcha» turishi Jalol polvonning g'ashini keltirdi. Endi o'zingdan ko'r, bola, deb o'midan turdi.

Bakovul ularning belbog'larini boshqatdan bog'lab, omin, deb fотиha berdi.

Jalol polvon beparvo edi. Qani, bir urinib ko'rsin, deb qo'yib berdi. Ermat uning belbog'i orqasiga qo'lini suqib, bilagiga uch marta o'radi. Jalol polvon xotirjam edi. Ermat: «Yo egam, o'zingdan madad!» —dedi, uni bir siltab ko'tarib, oyog'ini yerdan uzdi. Yana bir marta silkinganida ko'kragigacha chiqardi, turgan yerida ikki aylanib chap yonboshiga otdi. U bolalar choynak qopqog'ini burab qo'yib yuborgandek chir aylanib, yana qimirlamay turib qoldi.

—Endi, has, xumordan chiqdingmi, —dedi u raqibining qulog'iga. —Endi navbat menga! — U shunday deb, Ermatni bir siltab ko'tardi-yu yerga otdi. U yerga chalqancha tushdi. Jalol polvon tik turganча engashib, uning ikki yelkasidan bosdi. Ermat tipirchiladi. Raqibining chayir qo'llari hamon uning yelkasini yerga qapishtirib turardi.

Shunda... Shunda Jalol polvon raqibining o't chaqnagan ko'zida go'daklar yig'laganda oqadigan shaffof, bokira yoshlarini ko'rib, seskanib ketdi. Uning yelkasidan qo'lini olib, ajib bir mehribonlik bilan qo'lidan tortib turg'azmoqchi bo'ldi. Ammo Ermat uning qo'lini siltab tashladi.

Ermat o'kirib-o'kirib yig'ladi. Bu yig'i Jalol polvonning yurak bag'rini o'rtaб yubordi. Bolam, yig'lama, ko'z yoshingni yut, birov ko'rmasin, dedi uning qulog'iga shivirlab. Ermat shu zahoti

yaktagining yengini ko'ziga surtdi. Uvol-uvol, derdi Jalol polvon. Mana shu bola mening o'rnimga qoladi. Uyat ish qilib qo'ydim. Bolaning shoxini sindirdim. Attang, attang... Jalol polvon gulduros qarsak tovushlari ostida davradan chiqib ketdi. Etagini tutib pul yig'madi. Yong'oqzor oralab uyi tomon ketdi. Yo'l-yo'lakay bu yengganimmi, deb o'zidan-o'zi so'rab borardi. Yengilganim, yengilganim! Mayda bolalar bilan bel olishadigan bachkana polvon bo'lib goldingmi, Jalol, derdi boshini sarak-sarak qilib.

Ertaga javob bellashuvi bo'ladi. Nima qilay? Bellashmasam, polvonlik sha'nim tuproqqa qorishadi. Bellashsam-u, atayin yiqilib bersam, unda nima boladi? Polvonlik g'ururimni qayoqqa yashiraman...

Shunday hayollar bilan ketar ekan, yaqin orada ayol kishining qiqirlab kulgani eshitildi. Alanglab qaradi. Uch tegirmon suv oqadigan soy bo'yidagi xarsang ustida o'g'li Qo'chqorvoy Nurim sartaroshning kelini Odinani bag'riga bosib o'pyapti. Odina qiyshanglab kular, Qo'chqorning yuziga beozor shapatilardi. Soyning shovullashidan ular oyoq tovushini eshitmasdi. O'z ishlari bilan mashg'ul edilar. Qo'chqor Odinani tizzasiga o'tqazvolib yuz ko'zlaridan, lablaridan tinmay o'pard.

Jalol polvon nima qilishini bilmay serryayib turib qoldi. Qo'chqorning yerga tushgan do'ppisini olayotgan Odina sapchib o'midan turib ketdi.

— Voy, men o'lay... dadangiz! Sharmanda bo'ldik! — dedi-yu, tugmalari qadalmagan harir koftasini ochiq qolgan oppoq ko'kragiga bosganicha qochdi.

Qo'chqor nima qilishini bilmay, dadasiga qarab turgach...

— Yigitchilik—itchilik ekanda dada, — dedi. — Bu ahmoq, erimni turmadan chiqarmasang, o'zimni suvga tashlayman deb...

— Durust-durust... Bir odamgarchilik qilibsan-da, barakalla! Agar quchog'lab turmaganingda, bag'ringga bosib, tomog'ining tagidan o'pmaganingda, albatta o'zini suvga otardi. Menga qara, ko'ppak, xotiningni oldiga shu alpozda borma! Yuzingni artib ol, hammayog'ing qip-qizil lab bo'yog'i bolib ketibdi.

Jalol polvon g'udrana-g'udrana nari ketdi.

Polvon o'g'lining shu juvonga aylanishib qolganini bilardi. Odinaning eri qamalmasdan burunoq boshlangan edi bu savdo.

Nurim sartaroshning o'g'li Sobit zo'r Odinani Chustning Olmosidan olib qochib kelgandi. Husni bir dunyo, nizi sutga

chayqab olingandek, ko'zlarini ku... Bu dunyoda bunaqa ko'z bo'lmasa kerak. Mashhur rassom Chingiz Ahmarov uni Nanayda ko'rib qolganda, bu juvonning ko'zlarida lazer nuri bor, qaragan joyiga o't qo'yadi, degan edi. Qo'chqor ohudek hurkagich shu dilbarga ilakishib qoldi. Necha marta uchrashuvga chaqirdi, kelmadi. Eridan qo'rqdi. Eri uni haddan tashqari rashk qilardi.

Sobit zo'r qishloqda tizginsizligi bilan mashhur edi. Ko'ngliga kelgan har qanday ishni tap tortmay qilib ketaverardi. Ba'zan u ikki-uch oylab yo'q bo'lib ketar, poyezdlarda lo'lilarga qo'shilib qimor o'ynar, yo'lovchilarni karta o'yiniga tortib, cho'ntaklarini qoqlar edi. U yo'q paytlarida qishloq tinchib qolardi. Odamlar Sobit yo'g'ida qishloq dam oladi, deyishardi. Ba'zan u bor budshudini yutqazib, uyiga qorong'i tushganda maykachan qaytib kelardi. Besh-o'n kun uyida "mo'min-qobil" bo'lib yurardi-da, yana sigirmi, buzoqnimi o'g'irlab, lo'lilar to'dasiga qarab ketardi. Omda kelgan paytlarda bir xalta pul bilan qaytar, sigir-buzoq egalari-ni sahiylik bilan rozi qilib, o'z ko'nglida gunohlardan forig' bo'lardi.

Sobit zo'r Odinani Olmosdan olib qochib kelgandan keyin nomi o'ziga yarashmay qoldi. Xuddi onasi boshqatdan tuqqandek yaxshi bola bo'ldi-qo'ydi. Qo'ni-qo'shnilar Sobitga xudo insof berdi, deb sevinishdi.

Sobit otasiga qo'shilib to'y-marakalarga boradi. Nurim sartarosh ichkariga —qariyalar oldiga kirib ketganda Sobit tashqarida qolib, samovarchiga qarashar, keldi-ketdiga choy tashir, oshpazga o'tin yorib berardi. Uning bir chiroyli qobil bola bo'lganidan sevingan hamqishloqlar, "Qarang-a, xudo insof beraman, desa hech gap emas ekan", deyishardi.

Sobit Odinani yer-ko'kka ishonmasdi. Odina bo'lsa bu erkalashlardan taltayib ketgan edi. Ro'zg'or ishlariga qo'l urmasdi. Hatto yechib tashlagan kiyimlarini qaynonasining oldiga tashlardi. Ovqatni yeb, idish-tovoqni yig'ishtirmay indamay turib ketaverardi. Qaynonasi javrab-javrab kir yuvar, javrab-javrab hovli supurar edi. Ba'zan u eriga nolib qolardi:

—Nega indamaysiz, boshimizga chiqib oldi-ku, qaynotamiz, nimasiz? Men kimman? Qaynonamanmi, kelinmanmi? Mundoq nasihat qilib qo'ysangiz bo'lmaydimi?

Nurim sartarosh bosiqlik bilan javob qilardi:—Qo'y, xotin, ko'pam zorlanma. O'g'ling shunga andarmon bo'lib, qimorboz do'stlaridan kechdi. Yomon qiliqlarini tashladi. Shu kelin, deb

yurtga qo'shilib qoldi. Ikki marta juma namoziga ham olib bordim. Keliningdan nolima, unga rahmat de. O'g'ling hozir misoli majnun.

Sobit har kuni kechqurun jomda issiq suv olib kirib xotini-ning oyog'ini yuvib, oppoq sochiqqa artar, tirsillab turgan boldirlariga shapalatib urib qo'yardi. Keyin uni dast ko'tarib to'shakka yotqizardi. Odina bu xizmatlarga mukofot tarzida uzuk taqilgan barmoqlarini uning peshonasiga tekkizib o'pib qo'yardi.

Sobit hali tong yorishmay yelkasiga miltiq tashlab toqqa chiqib ketardi. Tun salqinida qanotlari karaxt bo'lib qolgan besh-to'rtta kaklik urib kelardi. Xotini uyqudan turguncha kakliklarning patlarini yulib, tozalab, tuzlab qo'yardi. Odina hovliga chiqqanda shamol uchirib yurgan patlarni ko'rib burnini jiyirardi. "Shu kaklik o'lgur ham jonimga tegib ketdi-da", deb nolirdi.

Sobitga otasi, bolam, o'rtoqlaring hasharga aytsa, qolmagin. Endi sen yurt ichiga kirib qolding. Keksalar oldidan salomsiz o'tmagin, o'tirgan bo'lsang, o'rningdan turib salom bergin, deb nasihat qilardi. Onasi bo'lsa uning ko'ylaklarini juhud domlaga olib borib dam soldirardi. U yozib bergan allaqanday qog'ozlarni choyga ivitib ichirardi.

Kunlarning birida eshik taqillab qoldi. Sobit eshikni ochsa, ostonada mashhur rassom Chingiz Ahmarov turibdi.

—Keling, mulla aka, —dedi Sobit unga hayron qarab.

—Kelinning suvratini ishlashga ruxsat bersangiz. Parij ko'rgazmasiga yuboraman.

Sobitning bundan besh oy oldingi qoni ko'pirdi. Panjalari mushtga aylandi.

—Qani, yaxshilikcha jo'nab qoling, bo'lmasa bir kor-hol bo'ladi. Meni kim deb o'yladingiz, xotinini tomoshaga qo'yadigan hezim-kashlardan deb o'yladingizmi?

Ahmarov bir so'z demay orqasiga qaytdi. U shunaqa javob bo'lishini avvaldan bilardi. Zora unga xudo insof berib rozi bo'lsa, deb o'ylagandi.

Lekin bu beqiyos iste'dodli rassomda bir-ikki marta ko'rgan odam qiyofasini yoddan chiza olish qobiliyati bor edi. Baribir ishlayman, deya diliga tugib qo'ydi.

Qo'chqor Odinaga yetishish uchun bor hunarini ishga soldi. Sobitni ho'kiz o'g'irladi, deb qamadi. Tergov paytida mototsikl ham o'g'irlagansan, deb soxta guvohga ro'para qildi. O'zi uning tomiga tashlab qo'ygan bir xalta ko'knorini ham "delo"ga yo-

pishtirdi. Sobit sakkiz yilni bo'yniga olib ketdi-yu, xotini mil-itsiya tergovchisi—kapitan Qo'chqor Jalolovga qoldi. Xohlagan paytida uchrashib, aysh-ishrat qilishga imkon yaratildi. Bir kuni Odina unga erkalanib, o'lsin, to'nka erimdan aynigan tuxumning hidi keldi, deb kuldi.

Yaqinda, bir haftacha bo'ldi, Sobit turma qorovulini o'ldirib qochgan emish, degan gap tarqaldi.

Bu gapni eshitgan Nurim sartarosh bolasidan umidini uzib qo'ydi. Endi uni eplab bo'lmaydi. Bu bola qon to'kib qo'ydi. Uning ichidagi ajdar uyg'onib ketdi. Endi u duch kelganga o't purkaydi, duch kelganni g'ajib tashlaydi, deb afsus-nadomatlar chekdi.

Shu tobda ko'zi oldida bo'lib o'tgan hodisa esa Jalol polvonga negadir ta'sir qilmadi. Uning xayoli ertaga bo'ladigan kurash bilan band edi. Nima qilsin, bellashmasa, Jalol polvon qochdi, deyishadi. Bellashsa, bir navqiron yigitning dili vayron bo'ladi. Ermat yengilsa kurashga qo'l siltab, ikkinchi davraga chiqmaydigan bo'lib ketadi. Agar unga yiqilib bersa, ellik yil yelkasi yer iskamay kelgan, shu oxirgi kurashdan keyin polvonlikni tashlab, umrining qolganini toat-ibodat bilan o'tkazaman, deb ahd qilib qo'ygan. Kurash—boshqalarga tomosha. Polvon uchun esa g'urur, nafsoniyat, ayniqsa, oxirgi jangdan to'ning changini qoqib, davradan bosh egib chiqib ketish Jalol polvonga o'lim bilan barobar edi.

U shunday deb o'yladi-yu darrov fikridan qaytdi. "Jalol, shunaqa past odammisan? Bir oyog'ing go'rda turibdi-yu, shonshavkatni o'ylaysan-a! Uyat, uyat!"

U bir-birini inkor qiladigan xayollar girdobida to'lg'anib-to'lg'anib uyquga ketdi.

... Bugungi kurashga kechagidan ikki barobar ko'p odam kelgan. Uch avtobusda shahardan ishqibozlar, yengil mashinalarda tumanlardan polvonlar kelishgan. Kechagi kurash televizor orqali ko'rsatilgan edi. Javob bellashuv qandoq bo'lar ekan, deb kelganlar son-sanoqsiz.

Kabobpazlar-u morojniychilarning qo'li-qo'liga tegmaydi.

Jalol polvon bugungi bellashuvga xushlamayroq keldi. O'ziga qolsa, men yengildim, deb qaytib ketishga ham rozi edi. Uni bu yerga oriyat olib kelgan edi.

Sakkiz bellashuvdan keyin Jalol polvon bilan Ermat polvonga gal keldi.

Ermat polvonning qovog'i soliq. Undan kechagi mag'lubiyatning zahri ketmagandi. U raqibiga tilar-tilamas, hatto, betiga qaramay qo'l berdi. Uning avzoyi buzuq. Agar bugun Jalol polvonni tuproqqa qorishtirmasam, falon-piston bo'lay, deb do'stlarining davrasida og'ziga yomon so'z olib qo'ygan. Polvon xalqi jazavaga tushganda bergan va'dasini unutadigan qavmdan bo'ladi. Kechasi bilan Jalol polvon o'ylab-o'ylab, Ermatga yiqilib beray, endi zo'r kelib qayoqqa borardim, shu yosh polvonga bugungi g'alabasi qanot bo'lsin, deb niyat qilgandi. Bellashuv paytida niyatidan g'ururi g'olib keldi. Bu o'jar, o'ziga ortiqcha bino qo'ygan polvonchani ta'zirini berib qo'ymoqchi bo'ldi. Ermat ham as-toydil edi. Unga aslo belini bermasdi. Jalol polvon uni o'ziga tortganda, bir kuchanib qo'lini chiqarib yuborardi. U ellik yil kurashib hali bunaqa beli baquvvat polvonni ko'rmagan edi. Ko'pdan sinalgan usulini qo'llamoqchi bo'ldi. Raqibini bag'riga qapishtirib ko'targanda har qanday polvon ham tob berolmasdi. Buning uchun avval Ermatni bag'riga tortishi kerak. Ammo Ermat sira belini bermasdi. Hamla bilan bir-ikki marta uni ko'ksiga qapishtirdi ham. Ammo Ermat bir kuchanganda Jalol polvonning baquvvat qo'llari uzilgan zanjirdek belbog'idan chiqib ketardi. Jalol polvon payt poylab uni bag'riga bosdi. "Yo tangrim! "deb oyog'ini yerdan uzdi. Hamma jim. "Jalol yutdi, Jalol hozir uni yerga qapishtiradi", degan ovozlari eshitildi. U raqibini endi yonboshiga otmoqchi bo'lib turganda yong'oqzordan ketma-ket ikki marta o'q tovuhi eshilib qoldi. Hamma yong'oqzor tomonga qaradi. Otilgan o'q go'yo Jalol polvonning qon tomiriga, baquvvat paylariga tekkandek bo'ldi. Bir dam qoni aylanishdan to'xtagandek, paylari dutorning tarang iplariga suv sepilgandek bo'shadi-qoldi.

—Ur, ur, bolam! —dedi Jalol polvon ingrab. —Shu topda yerga otmasang, keyin meni yengolmaysan!

Ermat nima bo'layotganini tushunmasdi.

—Ur, shoshib turibman! Zudlik bilan ketishim kerak, ur!

Ermat uni dast ko'tarib o'ng yonboshga otdi. Jalol polvon ikki qulochini yozgancha yerda yotar ekan: "Yengding, yengding, bola!" dedi.

Ermat uni qo'lidan turg'izib qo'ydi. Jalol polvon etigini ham kiymay yong'oqzor tomonga o'qdek uchib ketdi.

Davrada shivir-shivir gap aylanib qoldi: "Yong'oqzorda Sobit zo'r Qo'chqor bilan Odinani otib ketibdi..."

Ikki marta o'q otilgandayoq Jalol polvonning yuragi mudhish voqea yuz berganini sezgandi.

Sakkiz yil musichadek bir-birining patina yalab yashagan, eri ishdan kechiksa ostonada intizorlik bilan kutadigan, kelishi bilan bo'yniga osiladigan xotining bir daqiqada eridan ko'ngli qolishi mumkinmi?

Uyga olib kelishganda Qo'chqorning tanasi hali sovumagandi. Bilagidagi soati chiqillab yurib turibdi, millari beparvo aylanyapti. Undan dam o'tmay qandaydir sho'x kuy taraladi. Xotini Gulandom faryod urib o'zini unga otdi. Otdi-yu bir daqiqa o'tmay nafrat bilan sapchib o'midan turib ketdi. Murdadan fransuz atirining hidi kelardi. Uning yuzlarida, bo'yinlarida, ko'kraklarida qip-qizil lab bo'yog'ining izlari aniq ko'rinib turardi.

Shu topda o'lgan Qo'chqor emas, Gulandom edi. Orzulari, ko'ksida yongan olovdek muhabbat, erkalanishlari bir zumda jon berdi-qo'ydi.

Marhumning yigirmasi o'tguncha ham Gulandomning ko'zida hech kim yosh ko'rmadi. Go'yo u erining emas, begonaning ma'rakasida yurgandek edi. Qulog'idan ziragini, bo'ynidan shodashoda marvaridlarini, barmoqlarida chaqnagan uzuklarini olib qo'ymadi. U azador uy sohibasi emas, to'y egasidek edi.

Gulandomning boradigan joyi yo'q edi. To'yda kelin tomondan bironta tirik jon kelmagandi.

Polvon o'g'il uylasam, qudalarim bilan bordi-keldi qilsam, deb orzu qilardi. Afsus unday bo'lmadi.

Qo'chqor Ohangaron tomonlarda militsiya tergovchisi bo'lib ishlardi. Bir to'yda Gulandomga ko'zi tushadi-yu halovatini yo'qotadi. Yotsa ham, tursa ham ko'zidan Gulandom ketmaydi. Necha marta yo'lini to'sib, gapga solmoqchi bo'ladi. Ammo qiz yovvoyi kaptardek unga tutqich bermas, oshiq yigitning yolvorishlarini elamas edi. Oxiri Qo'chqor ko'pdan sinalgan usulini qo'llaydi. Gulandomning ukasini, mototsiklda odam urib yuborgan, deb qamab qo'yadi. Gulandom bosh egib, Qo'chqorning oldiga borishga majbur bo'ladi. U qiladi, bu qiladi, qizning uyog'idan o'tadi, bu yog'idan o'tadi, aldaydi, avraydi. Falon vaqt, falon joyga kel, ukangni ko'rsataman, deydi. Shunday uchrashuvlardan keyin Gulandomda Qo'chqorga moyillik sezila boshlaydi. Qiz tegadigan bo'ladi, Qo'chqor uylanadigan bo'ladi. Qo'chqordan qiznikiga sovchi keladi. Ota unamaydi. Jallodga beradigan qizim yo'q, deb uzil-kesil javob qiladi.

Gulandomning onasi eriga yotig'i bilan tushuntirmoqchi bo'ladi.

—Rozi bo'ling, dadasi, bo'lmasa, sharmandamiz chiqadi. Yigit o'lgur qizimizni boshqa erga tegolmaydigan qilib qo'ygan.

Xotinining gapi og'zida qoladi. Ota sapchib turib, ichkari uydin Gulandomning sochidan sudrab chiqadi. Ko'cha eshigidan itarib chiqaradi.

—Ikkinchi bu uyda qorangni ko'rmay! Oq qildim! —deydi...

Gulandom kechalari ayvon dahaniga o'tirib, shum taqdirini qarg'ardi. Begona xotin qo'ynidan chiqib kelgan naqs er bilan yotganiga o'ksib-o'ksib yig'lardi. Shunday paytlarda bu pushti kuygan, zurriyodsiz erining go'riga o'tlar qo'yib yuborgisi kelardi.

Jalol polvonning buyragiga birdan og'riq kirdi. Chidab bo'lmas bu og'riqqa Jalol polvon tishini tishiga qoyib chidab berdi. Uch kun ma'rakaga kim keldi, kim ketdi, bilmasdi. O'zi bilan o'zi ovora edi. Oxiri u belini ko'tarolmay bukchayib qoldi. Doktorlar og'riqni bosadigan ukol qilishdi, baribir sal fursatdan keyin yana og'riq boshlanaverdi.

—Bu uzoq davom etadigan dard, —deyishdi vrachlar. —Agar tezroq tuzalaman desangiz, Buxoroga boring. Davosi o'sha yerda. Buxoro sanatoriysidan shifo topasiz. Albatta boring, yigirma kunda tuzalib qaytasiz.

Og'riq chidab bo'lmas bir holga keldi. Polvon jiyanini chaqirtirdi.

—Jiyan, ahvolimni ko'rib turibsan. Og'riq zo'rayib ketdi. Kelgunimcha bola-chaqang bilan shu uyga kelib tur. Hovlini shundoq tashlab ketaversam ham bo'laverardi. O'g'ri oladigan hech vaqo yo'q. Bilasan-ku, mol-dunyoga hirs qo'ymagan odamman. Ammo uyda bironing omonati bor. Jiyaningni o'rtog'i chet elga ishlagani ketgan. Manavi mashina bilan bitta chamadonni tashlab ketgan. Omonatga hiyonat bo'lmasin, deb haligacha itdek qo'riqlab o'tiribman. U darvozasi ochiq turgan garajga qaradi. Ustiga brezent yopilgan "Volga" ning g'ildiraklari ko'rinib turardi. —Ehtiyot qil, bolalaring chizib-netmasin.

Qo'chqorning hovlisi polvonning uyidan olti eshik narida. Toshkentning eng yaxshi ustalari qurgan. Tagi yerto'lali sakkiz xona uy. Hammasiga cho'g'dek yonaman deb turgan gilamlar to'shalgan. Shiftlarida billur qandillar. Javonlarda yapon, xitoy, nemis chinnilari. Hovli o'rtasida favvorali to'rtburchak hovuz. Polvon xonlarning saroyidek hovlini ko'rganda, bolam, uch uy-

landing, xudo senga farzand bermadi. Bolang bo'lmasa, chaqang bo'lmasa, shuncha uyni nima qilasan, dedi. Er-xotinga ikkitagina xona bo'lsa yetardi-ku, deganda Qo'chqor gapga chap berib, ha endi, bu ham bir ishqibozchilik-da, degandi.

Ostonada eshik kesakisiga suyanib Gulandom turardi. U uzoqqa ketayotgan qaynotasi bilan xayrlashgani kelgan.

— Bolam, — dedi polvon unga, — azador xotinsan, bo'yningdan, quloqlaringdan anavi yaltur-yultirlarni olib qo'y. O'zbekchilikda ayb bo'ladi. Do'st bor, dushman bor, o'zingni ehtiyot qil. Endi seni qo'riqlaydigan ering yo'q. Hayhotdek hovlida bir o'zing qolyapsan. Qulog'ingdagi zirak juda qimmatbaho buyum emish. Samovardagi choyxo'rlar ermak qilib, polvonning kelini ikkita "Volga"ni qulog'iga ilib olibdi, deyishyapti. Uyda yolg'iz yotma. Xayr endi, sog'-omon bo'linglar. Sizlarni Allohga topshirdim. Men Buxoroyi sharifga ketdim.

Jalol polvon to'nini yelkasiga tashlab, kafti bilan o'mganini bosib, inqillab, safar anjomlari solingan xaltani arang ko'targanicha bu kuchayib chiqib ketdi.

Yetmish yil yashab, biron marta dardga chalinmagan, faqat bolaligida qizamiq bo'lgan, ko'kyo'tal bo'lgan Jalol polvon umrining qolganini ham ana shunday doktor-u dori bilmay o'tkazaman, deb o'ylagan edi. Bandasining aytgani bo'lmas ekan. Dard ham, darmon ham xudoning irodasidan. Hech kasal bo'lmagan odam dardni og'ir ko'taradi. Jalol polvon besh kun bosh ko'tarmay, shiftga boqib, oh-voh qilib yotdi. Umrida yemagan ukollarni yedi. Ko'ngli aynib-aynib, qo'lansa dorilarni yutdi.

Mana besh kun o'tib, endi ko'zini ochdi. Shunda qayerda yotganini bildi. Atrofiga qaradi. Palatada undan boshqa yana uch bemor bor edi. Ular yetmishga yetib-yetmagan, ko'p dard tortganliklari shundoqqina bilinib turgan kishilar edi. Birining iyagi asabdan ba'zi-ba'zida chap tomonga tortadigan, biri andak duduqlanadigan, biri oyog'i nogiron odam edi.

Yursa yer silkinadigan, orqasi bitta stul o'rindig'iga sig'maydigan Jalol polvon besh kunda bir burdagina bo'lib qoldi.

Tog'-u archazorlarning shaffof havosiga o'rgangan bu odam dard bilan bo'lib dori hidiga to'lgan palataning bo'g'iq, qo'lansa bo'yini sezmagani ekan. Joni sal orom olib, endi sezyapti.

— Mehmon ako, bizde judo qo'rqitib yubordingiz-ku! Xayriyat ko'zdi ochdingiz. Xudo xohlasa krizis o'tdi. Aparasiyaga ko'nmang. Buyrak sabel nozik narsa. Tig' tegizib bo'lmaydu.

Jalol polvon iyagi chap tomonga tortadigan bu odamning gaplaridan buxorolik ekanini bildi.

—Man kafil, ko'rmagandek bo'lib ketasiz. Tomiringizga besh kundan beri gimodez degan dori tomizishadi. Bu dori qonni tozalaydi. Yo'q demay bilagingizni tutib beravering. Bu yer kasalxona emas, sanatoriya. Sizni shahardagi katta kasalxonaga olib ketishmoqchi edi. Ahvolingiz og'ir bo'lgani uchun bezovta qilishmadi. Endi hammasi o'tdi. Buyog'iga o'zimizda qo'li yengil do'xtirlarimiz davolayveradilar.

Hamshira qiz Jalol polvonga dori ichirib, chiqib ketayotganda duduqlanadigan bemor uni to'xtatdi:

—Sangcha bonu, mehmondi gulaysaga olib chiqsak maylimu?

—Oytimullodan so'ray-chi, —deb chiqib ketdi hamshira. Jalol polvon: "Hamshiraning ismi qiziq ekan, bu Oytimullo kim bo'ldi ekan", —deb o'yladi.

Bir ozdan keyin oq xalati o'ziga yarashgan navbatchi vrach kirdi. U ellik yoshlarni qoralab qolgan, yuzida bitta ham ajini yo'q, ko'hlik ayol edi. O'ng chekkasida taroqqa so'z bermagan zulfi qulfnusxa ziragiga ilinib turardi.

Oyog'i nogiron bemor tilga kirdi:

—Qayerlarga yuribsiz, Oyti? Ishqingizga o'llik-ku!

Oyti uning haziliga hazil bilan javob berdi:

—Boshqa palatalarga ham jazmanlarim ko'p, akamullo!

—Ayoqim mundoqchikin bo'lmaganda sizni o'zim opqochib ketardim.

—Undoq bo'lsa, oyog'ingizni shu bugunoq tuzatib qo'yganim bo'lsin. —U shunday deb yonidagi hamshiraga yuzlandi. —Aravachani olib kelib otaxonni bir bog' aylantiring. Tog' havosiga o'rgangan odam palatada juda qiynalib ketdi.

U bemorlarning qon tomirini o'lchab, "Zo'r, zo'r, yurak emas, paravoz. Ovqatdan qismasak, quturib ketibsizlar", —dedi.

—Undoq bo'lsa bir kunga uyga javob bering, momoning qulog'iga sekretniy gapim bor edi.

Oyti, yomonsiz, yomonsiz, rais bova, deya chiqib ketdi.

Ayollar kirgan palata birdan yorishib ketgandek bo'ldi. Ulardan quvonch va nur qoldi.

—Baraka topkur, zap fayzli ayol-da. Bemorning og'rig'ini ikki og'iz so'z bilan tuzatvoradi-ya!

Jalol polvon o'zim yuraman, deyishiga qaramay, uch kishilashib uni aravachaga o'tqazib, tashqariga olib chiqishdi.

Havo ochiq, g'ir-g'ir shabboda esib turibdi. Qolida stakan, piyola ushlagan bemorlar suv ichgani buloq tomonga ketishyapti.

Bu yerdan chiqqan buloq suvi naq buyrak kasalining tayyor davosi edi. Juda ko'p odamlar buyrak og'rig'idan voy—voylab kelib, shu suvdan shifo topib, xandon-xushon uylariga qaytib ketganlar. Uchta chol polvon o'tirgan aravachani navbatma-navbat itarib xiyobon aylanishar edi.

—Bu yerda ayollarning ismi qiziq ekan, —dedi Jalol polvon hayron bo'lib. —Sangcha, Oyti... bu nima degani? —Qo'ltiqayoqda sudralib kelayotgan bemor tushintira boshladi:

—Sizning Toshkentingizga Toshxon, Toshbibi degan ayollar bormi? Bale, bizning Buxoro tiliga Sangcha degani Toshkent tiliga toshcha degani. Onalari boshing toshdan bo'lsin, do'xtarim, deb shunaqa ism qo'yadilar. Oyti degani asli Oyto'ta degani. Bu Oyxola degan ma'no beradi, o'rislarning "tyora" degan so'zi ham shundan olingan bo'lsa kerak. Sizlar erkaklarni mulla aka deysizlar, biz akamullo deymiz, opamullo deymiz. Do'xtir opaning ismi dokumentga boshqacha. Ya'ni Istat Fuzaylovna. Tushundirgizmi?

Polvon, tushundim, degandek bosh irg'ab qo'ydi. Ular so'limgina shiypunchaga chiqib chaq-chaqlashmoqchi bo'lishdi.

—Mehmon o'zlarini qayerdan so'raymiz? —dedi iyagi silkinadigan bemor.

—So'ramang, —dedi polvon. —Yurtim juda uzoqda, tog'lar orasida. O'zlaringdan so'ray. Sizlarga nima bo'lgan? Ko'p dard chekkanga o'xshaysizlar.

—Ha, nimasini aytasiz, Guloyanning toshkentlik ityalog'i uraverib, hammamizni invalid qilib ketgan. Balki eshitgandirsiz u itni? Qo'chqor Jalolov degan tergovchi, ha, onangni...

—Hoy, hoy, og'zingga qarab gapir, "Oyti" kelyaptilar. —Fuzaylovna o'tib ketgandan keyin u so'zini davom ettirdi: —O'sha padar la'nat ko'p ishlar qilib ketdi. Butun bir shaharni boqsa yetadigan boyluk olib ketdi o'sha itning bolasi.

—So'kinmay gapir, —dedi duduqlanadigan bemor arang gapirib.

—So'kinaman, nega so'kmas ekanman! U ablahning otasi eshak, onasi mochar!

Jalol polvonning vujud-vujudiga minglab igna sanchilgandek bo'ldi. U dunyoga kelib hali bunaqa haqorat eshitmagan edi. Tishini tishiga qo'yib chidadi.

—Guloyanning o'zi hafta-o'n kunda bir kelib Qo'chqorning yiqqan-terganlarini chamadoniga solib olib ketardi. Uning tergovchilari Farg'onada, Xorazmda, shu bizning Buxoroda ish olib borardi. U ablah juda ham shafqatsiz, jallod edi. Xotinlarimizni ham, kelin-u qizlarimizni ham qamagan edi...

Hamshira Sangcha Amonova ularni tushlikka chaqirdi:

—Qani, toychoqlarim, do'mboqlarim, avqotga.

Uning bu gapiga Jalol polvonning g'ashi keldi:

—Iya, biz uning bobosi tengi bo'lsak, bu tirranча qizaloq ermak qilyaptimi?

Uchala bemor barobariga xandon tashlab kulib yuborishdi.

—Shu qizaloqning ikki kuyovi, bir kelini bor. Saksoninchi yilda nevaram ko'richak bo'lib kasalxonaga tushib qoldi. Sangchani o'shanda birinchi ko'rishim edi. Qarasam, u til-jag'lj, oyoq-qo'li chaqqon, suxsurdek qiz. Kenja o'g'limga qiz qidirib yurgan paytimiz edi. Bosh vrach oldiga kirib, Sangcha degan hamshirangiz bor ekan, axloq-odobi qandoq, deb so'radim. Bosh vrach kuldi.

—Bu qizning birinchi eridan uch, keyingisidan to'rtta bolasi bor. Eri avariya uchraq qalok bo'lgandan keyin ota-onasining qistovi bilan erining yilini o'tqazib erga tekkan. Otasi bir yuz birga kirdi. Onasi to'qson olti yoshda olamdan o'tdi. Bitta opasi hozir sakson bir yoshda.

Jalol polvon bu gapga ishonqiramay "yo'g'-e", deb yubordi.

—U Oytimullodan uch yosh katta. Qarang, yuzida bitta ham ajini yo'q. Sochlariga haligacha oq oralamagan. Oyti ellik bir yoshda bo'lsa, u demak ellik to'rtida bo'ladi. Hali zuvalasi pishiq. Qizlariga sovchi kelsa, yanglishib, Sangchani qizlaridan bittasi bo'lsa kerak, deb gapga solib ko'rishadi.

Jalol polvon, yo alhazar, deb yuborganini bilmay qoldi.

—Buxoroning tagiga oltin bor. Mana shu ichayotgan suvimiz ham tillo qumlar orasidan o'tib kelayotgan bo'lsa ajab emas, — dedi qo'ltiqayoqda sudralib kelayotgan bemor. Poshsho-yu amirlar ham ahmoq emas. Tillo piyolada sharob ichishgan. Tillo me'dani tozalaydi. Odamlar bekorga tillo tish qo'ymaydi. Qaynotamning dadasi zargar edi. Yiliga bir marta bitta buxor tangani egovlab kukunini kap otardi. Ana shu odam bir yuz yetti yoshda olamdan o'tgan.

Kechqurun Sangcha Amonova dori ichirgani kirganda polvon unga razm solib qaradi. Uning jilmayishga moyil bo'lib turgan

ma'sum lablari, quyuq kipriklari qurshovida qolgan mastona ko'zlari, hali pardozi ko'rmagan yuzlari qaramaganni ham o'ziga qaratadi. Jalol polvon yetmish yoshli chol bo'laturib unga behayolarcha qarab turganidan uyali ketdi. Tangrim, o'zing kechir, tavba qildim, deb istig'for keltirganini o'zi ham bilmay qoldi.

Sangcha chiqib ketar ekan, bilib qo'yinglar, bolakaylarim, televizorni rovna soat o'nda o'chirib ketaman, dedi.

—Unday qilma, bolam. Bugun soat o'n-u o'nda Maryam bilan Gulbahorning konserti bo'ladi. Maryam "Qurbon o'lam"ni, Gulbahor "Barno yigit"ni aytadi. O'chirma, jon bolam —, deb yolborishdi chollar.

—Bo'pti, —dedi Sangcha rahmi kelib. —Mehmon, —dedi u Jalol polvonga. —Siz famil choy ichmay turing. Ko'k choy buyrakni yuvadi. Hozir aytaman, hammalaringga bir choynakdan ko'k choy keltirishadi.

Bir ozdan keyin patnisda choynakpo'sh kiydirilgan to'rtta choynak keltirib stol ustiga qo'yib ketishdi.

Iyagi silkinadigan bemor anchagina gapdon ekan.

—Mehmon, biz sizning ismi sharifingizni bilmaymiz, siz biznikini bilmaysiz. Keling, yaxshilab tanishib olaylik. Mening ismim Hamro Ochil. Mana shu joydagi kolxozga rais edim. Shu sanatoriyaga yerni men o'zim o'lchab berganman. Manavi langning, ya'niy cho'loqning oti Ixtiyor Kamol, qorako'l sovxoziga direktor bo'lgan. Anavu soqovning oti...

—Soqov dema, duduq de.

—Xo'p bo'pti. Uning oti Zulfiqor, fomilasi... —aytaveraymi, deb unga qaradi. Zulfiqor menga baribir degandek qo'l siltab qo'yadi. —Uning fomilasi Gadoyev. Paxta zavodiga direktor bo'lgan. Ana endi siz o'zingizning ismi sharifingizni ayting.

—Men unaqa mashhur odam emasman, po'ristoy bir polvonman, xolos. Polvon aka desanglar bo'ladi.

Oraga jimlik cho'kdi. Har kim o'z choynagidan choy quyib qaytara boshladi.

—Choyni bir qaytarsang choy bo'ladi, ikki qaytarsang moy bo'ladi. Uch qaytarsang, gijinglagan toy bo'ladi, —dedi Zulfiqor Gadoyev.

Jalol polvon yana Qo'chqor to'g'risida gapirib qolishmasin, deb, asli kamgap odam bo'lishiga qaramay, uzundan-uzoq gap boshladi:

—Ellik besh yildan beri kurash tushaman. Manaman degan zo'r polvonlar bilan bellashganman. Xudoning mehribonligidan o'rgilay, umrimda yengilish nimaligini bilmay o'tdim. To o'lgunimcha shundoq ketaman, deb o'ylagandim. Ammo bir yosh boladan yiqilib, sharmandai sharmisor bo'ldim. Kasalim ham shundan. Bola nihoyatda kuchga to'lgan, abjir, kurash hadisini olgan pahlavon ekan. Urdi, meni chalpak qilib yerga urdi. Belbog'imni tirsagiga o'rab qisganda belim chirt uzilib ketadiyov, deb o'yladim. Belbog'im xuddi sim arqon bo'lib suyak-suyaklarimgacha qisardi. Quymichim bilan yerga zarb bilan tushdim. Ichak-chavoqlarim aralash-quralash bo'lib ketdi, deb o'yladim. Davradan og'riq azobida, yurt ko'ziga qarayolmay, sharmandai sharmisor bo'lib chiqib ketdim. Do'xtirlar buyragingiz joyidan qo'zg'alibdi, deyishdi. Mana endi, qariganimda dardga chalinib o'tiribman.

Bemorlar uning bu gaplarini quloq qoqmay tinglashardi.

—Har bir odamning ichida dard bor. E, nimasini aytasiz, biravniki oshkora, biravniki pinhona. Mana bizdi olsak...

Hamro Ochil Zulfiqorning gapini bo'ldi:

—Yana anavu iflos, itdan tarqagan Qo'chqor Jalol to'g'risida gap boshlamoqchimisan, gadoyning bolasi? Qo'y, o'shaning harom otini og'zingga olma.

Polvon bir qizardi, bir bo'zardi. Noiloj chidadi. U shuncha, uzundan-uzoq gapirib ularni chalg'itmoqchi bo'lgandi. Baribir gap aylanib yana o'g'liga kelib to'xtadi...

—Ertaga biznikiga nonushta qilsak. Uyim yaqin, shu yerdan ko'rinib turadi. Bir yayrab saryog'li shirchoyxorlik qilsak. Tandirdan yangi uzilgan, ushlagan qo'lni kuydiradigan moyli patirni shirchoyga to'g'rab yegan odam prama jannatga tushadi. Nima deysizlar, jo'ralar?

—Bilmadim, —dedi polvon. —Bu yerning qoidasini unchalik bilmayman. Do'xtirlar ko'nisharmikin?

—Bildirmaymiz-da. Ular to ishga kelguncha biz nonushta qilib bo'lamiz. Shirchoy sahar paytiga ichiladi. Tushundingizmi, jo'ra?

Polvon yana gap Qo'chqordan boshlanmasin, deb darrov, xo'p, dedi.

Hamro Ochilning hovlisi katta, imoratlari ham raischasiga qurilgan. Xonalari keng, shifti baland. Qandaydir patnislarga qarab chizilgan gul, tarvuz, qushlarning suvratlari bilan bejalgan edi. Xona jihozlari nochor edi. Birov havas qilsa bo'ladigan gilam-u

javonlar yo'q. Bir kitob javonida besh-o'nta paxta gulli piyola bilan to'rtta choynak bor edi.

Polvon ko'p raislarning uylarida bo'lgan. Ularnikida qimmatbaho mebellar, devorlarda ham, oyoq ostida ham eron-u turkman gilamlari, yapon, xitoy, nemis chinnilari tokchalarda, javonlarda chaqna ko'zni olardi. Jalol polvon Hamro raisning zavqi pastroq ekan, degan o'ylarga bordi. Yo bo'lmasa ko'p qiz uzatgan-u har to'yda qizlar uyni bo'shatib ketavergan, deb dilidan o'tkazib qo'ydi.

Hamro Ochil uning ko'nglidan o'tgan gaplarni sezdi.

—Ajablanyapsiz-a, Polvon ako? Bu uydagi qimmatbaho buyumlar muzeylarda ham topilmasdi. Bebaho chinnilarning ko'pligidan yo'talsang chinni ovozi yarim soat jaranglab xonada aylanib yurardi. Men qamalganimda bolalarim bir chekkadan sotib o'sha onangni... Qo'chqorga oborib berishibdi, na gilam qopti, na chinni asbob.

Polvon hech bo'lmasa shu yerda Qo'chqorning nomi tilga olinmas, deb o'ylagan edi. Yo'q, bo'lmadi.

Dasturxonga ajoyib ne'matlar tortilgan edi. Katta qorg'onning ushlasi uqalanib ketadigan pashmagidan tortib, Buxoroning mashhur yog'li holvasigacha, har biri "Jiguli"ning g'ildiragidek yog'li patirlar...

Hovlida hech kim yo'q.

—Kelinlar, qizlar saharlab bu taomlarni tayyorlab birlari ishga, birlari esa o'qishga ketishgan.

Yoshi oltmishlarga borib qolgan ozg'in bir xotin patnisda to'rt chinni shirchoy ko'tarib kirdi. Hamro Ochil turib, patnisdagi chinnilarni olib dasturxonga qo'ydi. Shunda Jalol polvonning ko'zi xotinning barmog'iga tushdi. Uning o'ng qo'lidagi o'rta barmog'i xuddi ipga osib qo'ygandek salanglab turardi.

—Qani, shirchoy sovumasini. Patir qaynoqligida to'g'ranglar, mazasi boshqacha bo'ladi. Murch sepsakku, mazasi yanayam boshqacha bo'ladi-ya, ammo buyrakka achchiq narsa to'g'ri kelmaydi-da.

Mehmonlar nihoyatda totli shirchoy bilan ovora bo'lib, hech biridan sado chiqmadi. Hamro Ochil jimlikni buzdi:

—Polvon aka, xotinimning barmog'ini ko'rib hayron bo'ldingiz-a? Bu o'sha padarla'nat Qo'chqor tergovchining ishi. Men uylanganimda, onam rahmatli barmoqlaridagi uzukni

chiqarib, kelinga, holam bu uzukni katta buvim taqqanlar, u kishidan keyin men taqqanman, endi siz taqing, deb xotinimning o'rta barmog'iga taqib qo'ygan edilar. Uzukning ikkita moshdek olmos ko'zi bor edi. U paytda xotinim ozg'in, barmoqlari ham qalamdek ingichka edi. Ikki bola tuqqandan keyin et qo'yib, semi-rib ketdi. Barmoqlari ham yo'g'onlashib qoldi. U shu uzukni qirq yildan ortiq taqdi. Ammo qo'ldan qo'ymadi. To'ng'ichimni uylantirganimizda, xotinim kelinning barmog'iga shu uzukni taqib qo'ymoqchi bo'ldi. U ancha urindi, barmog'idan chiqarolmadi.

Uzuk go'shtdor barmog'i teri orasida qolib ketibdi. Kelinga Buxorodan boshqa uzuk opkelib bergandim. Men qamalganimdan keyin ham ablah Qo'chqor tergovchi uyni obis qipti. Kelinlarimning, qizlarimning hamma taqinchoqlarini opti. Xotinimning barmog'idagi uzukka ko'zi tushib, shuncha urinibdiki, chiqazolmapti. Oxiri uzukni ombur bilan qisib bor kuchi bilan tortibdi. Uzuk barmoqning terisini, go'shtlarini sidirib chiqibdi. Barmoq bo'g'inlari uzilib ketibdi. Hozir ko'rdingiz-ku, bitta barmog'ida jon yo'q, to'rtta barmoq orasida lattaga ixshab osilib qolgan. Kir yuvolmaydi, xamir qorolmaydi, igna ushlasa, joni yo'q barmoq xalaqit beradi.

Gap nimadan boshlansa oxiri Qo'chqor bilan tugardi. Jalol polvon Buxoroga kelganiga pushaymonlar edi. Ming o'lib, ming tirildi.

— Shu desangiz, — deya gapini davom ettirdi hamro Ochil. — Erta-indin pensiyaga chiqsam, kolxoz mashinasini topshirishim kerak bo'ladi. Har qalay o'ttiz-qirq yil mashinada yurgan odam piyoda qolmay deb, kenjamga bitta "Volga" olib berdim. Nomer oldik. Pravosi yo'q bola minib-netib yurmasin, deb kalitni xotinimga berib qo'ydim. Ablah Qo'chqor hali moyi artilmagan yap-yangi mashinani ham olib ketibdi. Iloyo buyurmasin, iloyo avariya uchrab o'ligi xor bo'lsin! Ota-onasi tobuti ketida faryod urib qolsin...

Jalol polvon dod devoray dedi. Birdan, kutilmaganda yuragiga sanchiq kirdi. Tomiri to'xtab-to'xtab ura boshladi. Hamro Ochildan yurak dorisi bormi, deb zo'rg'a so'rayoldi. Rais "hozir, hozir" degancha yugurib chiqib ketdi. Bir ozdan keyin dori solingan qutichani ko'tarib kirdi.

— Xotinim ham yuragi xuruj qilib turadi. Manavuni tilingizning tagiga tashlab oling, hozir o'tib ketadi. — U shunday deb polvonga validol tabletkasini uzatdi.

— Chaynamang, o'zi erib ketsin, — dedi Zulfiqor Gadoyev. Jalol polvon yurak og'rigi qandoq bo'lishini endi bildi.

— Doktor chaqiraylikmi? — dedi Ixtiyor Kamol.

— Yo'q, yo'q, hojati yo'q, hozir o'tib ketadi, — dedi arang o'zini tutib polvon.

Polvonni palataga opkirib o'miga yotqizib qo'yishdi. Sangchaxon uning qon bosimini o'lchab labini tishladi.

— Sizga nima bo'lli, qo'zichog'im? Biron nimadan diqqat bo'ldingizmi?

Polvon boshini sarak-sarak qildi. Istat Fuzaylovna Sangcha vahima qilyapti, deb boshqatdan qon bosimini o'lchadi.

Polvonni doktor ko'rayotganda boshqalar tashqariga chiqib turishgan edi.

— Bu odamning ichi to'la dard. Siz bilan bizdan ko'ra alamli kunlarni ko'rganga o'xshaydi. Og'ir, bosiq odam ekan, yorilib dardini aytmayapti.

— Sizga hayajonlanish mumkin emas. Ko'rgan yaxshi kunlaringizni eslang, — dedi Istat Fuzaylovna.

— Do'xtir opa, endi menga javob beraqoling. Xudoga shukur, buyragim durust bo'lib qoldi. Yurakni Toshkentda davolatsam ham bo'ladi.

Oyti boshini sarak-sarak qildi:

— Buyrak bilan hazillashmang. Hali tuzalgani yo'q. Bilsizmi, buyragingiz joyidan siljigan. To tuzalmagunizcha ketishni o'ylamang.

Polvon yana bir oy turishga ham rozi edi. Ammo sheriklari-ning gaplari uning jon-jonidan o'tib ketyapti. Ertalab turiboq bismillosini Qo'chqorni padarla'nat, deb so'kishadi. Kechqurun yotishda ham yana o'sha gap. Bu gaplarga qandoq chidaydi? O'sha ablahning padari menman, siz og'izga olib bo'lmaydigan uyat gaplar bilan so'kayotgan onasi mening xotinim, deb aytolmasdi.

— Zulfiqor Gadoyev bundan ikki oy oldin nevarasini kuyovga chiqazgan edi. Ertaga quda chaqiriq qilishyapti. Albatta boring. Ko'pni ko'rib dilingiz yorishadi. Yana o'n marta tomingizga gemodez yuborsak, ko'rmagandek bo'lib ketasiz. Endi aravachadan tushing. Piyoda yuring. Ammo oyoqni yerga zarb bilan tashlamang. Suvda suzgandek belga og'ir kelmaydigan qilib yuring.

Polvon lom-mim deyo'lmay qoldi. Tani boshqa dard bilmas ekan. Agar eshitayotgan yuzlab haqoratlarining bittasini u eshit-

ganda edi, hovli o'rtasida sochini yozib dod derdi. Bilmaydi-da. Buni polvonning o'zidan boshqa hech kim bilmaydi. Endi buyog'iga Polvon, ko'zim ko'r, qulog'im kar, deb yashashga majbur. Qiyin, juda qiyin bundoq qilish. Na iloj!

Ertalab nonushtadan chiqib, bir stakandan buloq suvi ichib, kundalik nasiba — ukol yeb, shiyponchada o'tirishgan edi, Zulfiqorning o'g'li kelib mashinada olib ketdi.

Oytimullo ko'pni ko'rib dilingiz yorishadi, degandi. Qayoqda, mehmonlar uchun dasturxon tayyorlangan xonaga qadam bosishlari bilan polvonni elektr toki urgandek bo'ldi. Ko'zlari tinib, boshi aylandi.

Devordagi qip-qizil cho'g'dek eron gilami o'rtasida ilib qo'yilgan zarrin ramkada nihoyatda ko'hlik ayol kishining kattalashtirilgan foto suratini ko'rgandayoq Polvonning rangi o'chdi. Suvratdagi ayolning qulog'ida kelini Gulandom taqib yurgan zirakni ko'rdi. Polvon Gulandomning qulog'idan olib, salmoqlab ko'rib, taqma, azador xotinsan, olib qo'y, degan edi o'shanda.

— Bu kimning suvrati? — deb so'radi Polvon Ixtiyor Kamoldan.

Ixtiyor qo'ltiqtayeg'ini devorga suyab, stul tomon intilar ekan, muvozanatini yo'qotib yonboshga og'a boshladi. Polvon ushlab qolmaganda yiqilishi aniq edi.

— Hozir so'ramang, Polvon aka, keyin aytaman, bu ayol o'ziga o't qo'ygan.

Ko'chadan qo'sh mashinaning ketma-ket signali eshitildi. Bolalarning baqiriq—chaqiriqlari boshlandi. Bunday paytlarda bolalarga xudo beradi. Quda taraf albatta bolalarga turli sovg'alar olib kelishadi. Biriga jevachka, biriga shokolad, biriga suvotar to'pponcha tarqatadilar.

Avval ayol qudalar hovliga kirishdi. Zulfiqorning xotini ularning oyog'i tagiga oq surp poyandoz yozdi. Kelinlik libosida yal-yal yonib kirgan nevarasini bag'riga bosib, ko'zyosh qilib oldi. Zulfiqor erkak qudalarga ham xuddi shunaqa oq surp poyandoz to'shadi. U oldiga kelib bosh egib turgan nevarasini Baxshanda kelinchakning peshonasidan o'pib: «Baxtli bo'l, bolam, borgan joyingda palak otib, uvali-juvali bo'l, — deb yelkasidan silab qo'ydi. — Endi dadang bilan ko'rish».

Baxshanda o'rik tagida o'pkasi to'lib, hiqillab turgan dadasi oldiga bordi. Dadasi qirq besh yoshlardagi jikkak, ko'zlari chaq nab

turgan chiroyli kishi edi. Baxshanda yuzidan to'r pardani olib, dadasining bo'yniga osildi. Bolalik paytlaridagidek. Xuddi birov ota bag'ridan tortib olmoqchi bo'layotganidek yopishib olgandi.

— Onang rahmatli ko'rmadi bu kunlarni, — dedi u bolasi-ning boshlarini, yelkalarini silab.

U o'zini tutishga urinardi. Ammo irodasidan hayajoni zo'rlik qildi. Yig'lab yubordi.

Kuzatib turganlar ham qattiq hayajonda edilar. Oxiri buvisi kelib Baxshandani otasi bag'ridan, bo'ldi, bo'ldi, duxtarim, bas endi, deya olib ketdi.

Ayollarni hovli etagidagi xonaga, erkaklarni kiraverishdagi mehmonxonaga olib kirishdi. Dasturxonga quyuq-suyuq tortildi. Zulfiqorning kenja o'g'li xokandozda isiriq tutatib chiqib ketdi. O'tirganlar baholi qudrat biri yuz so'mlik, biri ellik so'mlik uzatdilar. Udum shunaga, isiriq tutatgan odamga albatta pul berish kerak.

Zulfiqor qudalariga Polvonni tanishtirdi.

— Ixtiyorni ham, Hamroni ham taniysizlar. Polvon aka biz bilan sanatoriyada birga davolanayaptilar. U kishi ko'p yaxshi odam. Bosiq, mulohazali, andishali.

Polvon ichidan zil ketdi. U o'ylardi, shu andishali, shu mulohazali odamning farzandi bu oilaga cheksiz jafolar qilgan. Qarshingizda o'tirgan shu andishali odam — odam emas, bo'rining, shoqolning otasi...

— Hali bir-biri bilan tanishib ulgurmagan odamlar odatda u yoqdan-bu yoqdan gapirib, oxiri suhbat mavzuini topib oladilar.

Ayniy teatriga Obid qiziq bilan Mirza qiziq kelganini, rosa qiziq hangomalar aytib odamlarni kuldirganini, Bahovuddin pirim ziyoratidan qaytayotgan Erkin Vohidov bilan Abdulla Oripov Labihovuzga choy ichgani kelishganini, odamlar o'rab olganini, Devonbegi madrasasining gumbazigacha odam to'lib ketganini, ikki soatdan ortiq she'r o'qishganini gapirishardi.

Bu bo'layotgan gaplar Polvonning qulog'iga kirmas, ikki ko'zi devordagi suvratga qadalgan. Nazarida suvratdagi ayolning qulog'idagi zirak qimirlayotganga o'xshayverdi. Ixtiyor Kamol mehmonlarga mulozamat qilib, kirib-chiqib turgan Zulfiqorning qulog'iga nimadir dedi. U bosh iring'ab, xo'p, deb chiqib ketdi-da, bilagiga ikkita to'n tashlab kirdi.

— Qudajonlar, bu mehmonlarimizni, — u Polvon bilan Ixtiyor Kamolga ishora qildi, — do'xtirlardan qarzga olib kelganmiz.

Ketishmasa bo'lmaydi. Polvon akaning tomirlariga dori yuboradigan payt bo'ldi. Nima deysizlar? Javob beraylig-a...

Zulfiqor Polvon bilan Ixtiyorning yelkasiga to'n tashladi.

Ular ikkovlashib mashinada qaytishar ekan, Zulfiqorning uyidagi ayollarning pazandaligiga tasannolar aytishardi.

— Do'stim, dedi Polvon, palataga kirishgach, — o'ziga o't qo'ygan ayol to'g'risida keyin aytaman, degan edingiz. Ayting, nima bo'lgan?

— Xunuk ish bo'lgan, jo'rajon, juda xunuk, anavu yaramas, it emgan Qo'chqor Zulfiqorni qamab, ko'p azoblar berdi. Zulfiqor ham anoyi odamlardan emas. Xonning saroyidek uyni qurishga g'ishtni qaydan olding, taxtani qaydan olding, deb qiyin-qistovga tutaverdi. Zulfiqor imorat uchun nimaiki olgan bo'lsa, hammasiga g'isht zavodidan, taxta iskalatidan, semon-u tunukalgacha kvitansiya olib qo'ygan edi. Bundan ish chiqaza olmagan tergovchi, qancha paxta sotib olgansan, qancha sotgansan, deb qiynayveradi. Paxta zavodini uch marta reviziya qiladilar, pichoqqa ilinadigan biron ishal topolmaydilar. Tillangni, boyligingni qayerga yashirgansan, deb yana do'pposlaydilar. Zulfiqor menda bunaqa narsalar yo'q, deb azoblarga chidab beradi. Bu orada bir yarim yilga yaqin vaqt o'tib ketadi. Oxiri Zulfiqorning xotini bilan kelinini qamab tergov qiladilar. Guloyan Qo'chqor tayyorlagan hujjatlarni ko'rib, bo'lmaydi, dedi. «Uni shundoq qo'yib yuborsak gap tegadi. Hujjatlarni ikki yilga kesish mumkin bo'ladigan qilib tayyorla. Xotini bilan kelinini shu bugun qo'yib yubor», —deb o'zi qarshi tomonga o'tib ketadi.

— Qo'chqor Jalolov o'sha kuni Zulfiqorning xotinini qo'yib yuboradi. Uning yolg'iz qolgan kelini oldiga tun yarmida kiradi. Qo'llarini qayirib, uni zo'rlaydi. Qulog'idagi ziragini olib, tongga yaqin chiqarib yuboradi. Telba bo'lib qolgan juvon hali osmon oqarmay turib uyiga keladi. Holdan toygan qaynonasi uxlab yotardi. Hali uyg'onmagan qizi Baxshanda tepasiga kelib uzoq qarab turadi. Harom vujudi bilan unga yaqin kelolmaydi. Oshxonaga kirib kerosin to'la tunuka bankani ko'tarib chiqadi-yu boshidan quyadi. Gugurt chaqib yuboradi.

Tom bo'yi bo'lib yonayotgan olov hovlining u boshidan bu boshiga yugurar, shu olov ichidan ayol kishining bo'g'iq ovozi eshitilardi. Uyg'onib ketganlar unga yaqin borolmasdilar. Chelaklab suv sepsalar ham o't o'chmasdi.

Zulfiqorni turmaning ichida sud qilib ikki yil beradilar. Ikki yillik muddatni o'tab bo'ldi, deb chiqarib yuboradilar. U qamoqdan chiqqanda kelinining qirqi o'tib bo'lgandi.

Ixtiyor Kamol stoldagi allaqachon sovub qolgan choyni simirib, insonning boshi toshdan ekan, jo'ra, deb o'tirgan yerida qo'ltiqtayog'iga ko'ksini tiradi. Tashqaridan odamlarning ovozi eshitila boshladi. Bir ozdan keyin tomirga dori tomizadigan moslama ko'tarib Sangcha kirdi.

— Bugun vaqtida ukol olmadinglar, jujuqlarim, gemodez tomizish ham kechikib ketdi.

Sangcha Polvonga faqat quvnoqlikka yaratilgan bir malak bo'lib ko'rinadi. Yer yuzi shunaqa nurli odamlar bilan munavvar, deb o'ylardi u. Xudo jani go'zallarni odamlarni mahliyo qilish uchun, insonlar ko'nglidan badbinliklarni quvib, vujud-vujudini ezgulikka chulg'ab, yaxshiliklarga chorlash uchun yaratgandek edi.

Polvon salkam ikki soat bilagida igna bilan bir litrli shishadagi gemodez suyuqligining oxirgi tomchisi qolguncha qimirlamay yotdi. Ko'zini uyqu bosdi. Hamshira quymichiga ukol qilgandagina uyg'ondi. Hali oftob o'chmagan. Bemorlar kechki salqinda xiyo-bonlarda sayr qilib yurardilar. Ixtiyor Kamol hamon qo'ltiqtayog'ini iyagigatirab qimirlamay o'tiripdi. Polvonning uyg'onganini sezgach, tashqariga chiqmaymizmi, deya o'rnidan tura boshladi. Polvon ham turdi. Ikkovlashib hovliga chiqishdi. Buloqdan bir piyoladan suv ichib, o'zlari o'rgangan shiyponga chiqib o'tirishdi.

— Uch kundan keyin muddatim tugaydi. Ketsam, siz zerikib qolmasmiksiz, deb o'ylayman, dedi Ixtiyor Kamol.

— Men ham ketsam kerak, — dedi Polvon.

Aslini olganda, bu mehribon, qayg'ungga qayg'udosh odamga Polvonning mehri tushib qolgandi. Faqat, faqat Qo'chqordan gap boshlamasa bo'lgani. Baribir bo'lmadi. Qo'chqorning nomi aralashmagan suhbat suhbat o'rniga o'tmay qoldi.

— Oyog'ingizga nima qildi, deb so'ramadingiz, o'zim aytay. Tergovchi Qo'chqor Jalol meni qamoqqa olgan kuniyoq, oltinlaringni, boyliklaringni qayerga yashirgansan, deb kechasi-yu kundizi uxlatmay so'roq qildi. Menda bunaqa narsalar yo'q, desam, ishonmaydi. Uradi, tepadi, qo'llarimni qayiradi. Men bir chorvador odam bo'lsam, menda tillo nima qiladi, deyman, qani ishonsa! Ikki barzangi yerga yotqizib, qo'l-oyog'imni bosib

turdi, yana biri stulga chiqib, ikki tizzamning ko'ziga sakrab tushdi. Og'riq azobida hushimdan ketib qopman. Tizzalarimning oshiq-moshig'i joyidan qo'zg'ab qopti. Doktorlar gipsga solishdi, bo'lmadi. Oxiri romitonlik mosh tabibni chaqirib kelishdi. Qo'li yengil ekan, oshiq-moshiqni joyiga soldi. Og'riq qolgandek bo'ldi. Lekin tizzalarimdan pastida jon yo'qdek. Shu-shu, qo'ltiqtayoqqa osilib, sudralib yuribman. Qo'chqor Jalol haromi, g'arning bolasi bitta gapni biladi. Oltin, oltin qani? Yashirgan joyingni ayt. Aytmasang, qo'llaringni ham sindiraman, deydi. Bo'lmadi. Bolalarimni, kiyovimni chaqirtirdim. Ularni cho'ldan zudlik bilan olib kelishdi. Kenjam ahvolimni ko'rib dodlab yubordi. Ikki tarsakidan keyin bolam sho'rlik jim bo'lib qoldi. Ularning hammasi cho'pon. Sovxoz qo'ylarini boqishadi. Har birining xususiy ikki-uch yuzdan qo'yi bor. Bunga hukumat ruxsat bergan. Terisini, junini, go'shtini davlatga sotishadi. Bundan tashqari, plan ustiga qo'shimcha mahsulot bergani uchun yaxshigina mukofot puli ham olishadi. «Bolalarim, qo'ylaringni bitta qoldirmay sotinglar. Pulini manavularga keltirib beringlar», dedim. Bolalarim ota so'zidan chiqmaydigan qobil bolalar edi. Xo'p, deb chiqib ketishdi. Sovxoz qo'y sotib olmaydi. Olganda ham pulini bir yil sudrab chala-yarim qilib, kattagina soliq olib, barakasini ketqizib keyin beradi. Mingga yaqin qo'yni bozorga chiqarib bo'lmasa! Bolalarim nima qilishlarini bilmay ikki mototsiklda cho'ldagi cho'ponlar oldiga borishadi. Sovxozning qizilqumda bir yuz qirq ming qo'yi boqiladi. Ikki yuzdan ortiq cho'pon qishin-yozin saratonni saraton demay, chillani chilla demay, oltob tig'ida kuyib, cho'l bo'ylab qo'y haydashadi. Normengli degan cho'pon ularga boshchilik qiladi. U asli Surxondaryoning Shero-bod tumanidan. Yoshligida Shofirkonga kelib qolgan. Normengli halol, pokiza odam, chorvachilik unga otakasb bo'lgan. Bolalarim o'sha Normenglining oldiga borib, niyatlarini aytadilar. Normengli boshini qashlab uzoq o'tiradi. Yerga ko'zini qadagancha tinmay sigareta chekadi. Yarim soatcha shu alpozda o'tirib o'midan turadi, u yoq-buyoqqa yuradi. U nihoyatda asabiy, hozir birov bilan mushtlashmoqchidek mushtlarini tugadi. Normengli keyingi paytlarda uyqusizlik kasaliga muhtalo bo'lgandi. Ana olib ketadi, mana olib ketadi, deb o'tov oldiga chiqar, olisda to'zon ko'tarilsa, to yetib kelguncha o'zini qo'yarga joy topolmasdi. Mashinada yo zootexnik, yo vetvrach kelganini ko'rgandan keyin ko'ngli

joyiga tushardi. Normenglining tuman markaziga bormaganiga ham uch oydan oshdi. Guloyan ayg'oqchilarining ko'zi tushsa uni ham ro'yxatga tirkab qo'yishlarini biladi. Yaxshisi, yomon ko'zlardan yiroqroq yuray, deb cho'l kezgani-kezgan edi.

Normengli bir qarorga keldi shekilli, joyiga o'tirib: «Ketaveringlar, — deydi u, — hammang o'z otaringga bor. Ertalab oldilaringga odam boradi».

Ertalab Normenglining o'g'li to'ng'ichimnikiga mototsikl kajasida bir qop sabzi-piyoz, kartoshka tashlab ketadi. Ketar chog'ida kelinimga piyoz tagida pul bor, hammasini tergovchiga bermanglar, ellik mingi o'zlaringga qolsin, hali sizlarga pul ko'p kerak bo'ladi, deb jo'nab ketadi. O'g'lim Qo'chqor Jalolga pulni olib borganda u bola bechoraga baqirib beradi.

— Men senlarga pul deganim yo'q. Tilla tanga olib kel, deb aytganman, tushundingmi? — deydi.

— Bizda unaqa narsa yo'q. Umrimda bir donasini ham ushlab ko'rmaganman.

Qo'chqor tajang bo'ladi.

— Bunday qilasan. Hoziroq Buxoroga borib katta bozordan Ashot degan Armani kabobpazni topasan. Meni Qo'chqor Jalol yubordi, deb qo'liga pullarni berasan. Xushyor bo'l, oldida odam yo'q paytida u bilan gaplash. Nima qilishni uning o'zi biladi, — deb tushuntiradi.

Nafsingga o't tushgur Qo'chqor Jalol yuzta buxor tangani olgandan keyin, «Aybi isbotlanmadi», deb meni qo'yib yuboradi.

Uyni tintuv qilganda olib ketgan bitta qo'l soat bilan Parijda mukofotga berishgan oltin medalimni qaytarib bermadi. Uni «antika» teri uchun olgandim. Tanlov hakami bilagimga har o'n hesh daqiqada kuy chaladigan shveysar soatini taqib qo'ygandi. Afsus, juda qimmatli esdalik edi. Hay, janozasiga buyursin...

Chiqqanimning ertasi kech qorong'ida Normengli keldi. Qo'ylardan birontasini ham sottirmaganini, pullarni cho'ponlardan to'plab berganini aytdi. Bunaqa odamgarchilikdan ko'zlarimga yosh to'ldi. O'zimni tutolmay hiqillab yig'lab yubordim. Iflos Qo'chqor shuncha azob berganda ham mijjamga yosh kelmagandi. Cho'ponlarning odamgarchiligidan ta'sirlanib ketibman.

Kechqurun palatada ulfati chor bo'lib, choy ichib o'tirishardi. Televizor birinchi o'zbek kosmanavti Shari povning xonadonini ko'rsata boshladi. Qarindosh-urug'lari, qo'ni-qo'shnilari, yor-

birodarlari Shari povning ota-onalarini tabriklashyapti. Hovli odamga to'lgan. Hammaning qo'lida gul.

Choy xo'playotgan Hamro Ochil, qanday baxtli oila bu! deb yuborganini bilmay qoldi.

—Otasiga rahmat! —dedi Ixtiyor.

—Shundoq farzand o'stirgan onasiga ming-ming rahmat-ye! —deb yubordi Zulfiqor.

Faqat Jalol polvonning tiliga gap kelmasdi.

Hamro Ochilning faylasufligi tutib ketdi.

—Bilasizmi, inson nima uchun farzand o'stiradi. Mehnat qilib, topib kelgan osh-noni uchungina emas, o'lganingda go'ringga qo'yadigan marmar toshi uchungina emas, el-yurtdan olib keldigan otangga rahmat, degan birgina so'zni eshitish uchun o'stiradi. Otangga la'nat, padaringga la'nat, degan so'z olib keladigan farzandning yuzini xudo teskari qilsin!

Mana shu suhbat asnosida Jalol polvon ming o'lib, ming tirildi. O'zidan o'tganini o'zi biladi. Mum tishlagandek, tilini yutib yuborgandek zabun edi u.

—Mana, masalan, ablah Qo'chqor Jalolning otasiga hech kim rahmat, dermikin? Qani, aytinglar-chi? Nima deysiz, Polvon aka?

Jalol polvon nimalardir deb g'udrandi. Nima deganiga hech kim tushunmadi. Uning rangi oqarib ketgan, qoshlari o'rtasiga tugunchak tushib, bir nuqtaga tikilganicha telbanamo alpozda o'tirardi.

—Yo'q, —dedi Ixtiyor Kamol. —Hech kim rahmat demaydi. Shunday iflos bola o'stirgan sendek otaga ming, million marta la'natlar yog'ilsin, deydi.

Jalol polvon holsizlanib o'rnidan turdi, mast odamdek chayqalla-chayqala hovliga chiqib ketdi.

—Bechoraning yana qon bosimi oshib ketdi shekilli, —dedi Zulfiqor. —Yo yuragi xuruj qildimikin? U shunday deb cho'ntagini kavlab, validol qidira boshladi.

Jalol polvon kechasi uxlayolmadi. U yonboshidan, bu yonboshiga ag'darilaverganida karovat g'ichirlab, sheriklarini uxlatmadi. Oxiri o'rnidan turib, shippagini kiydi-yu tashqariga chiqib, har gal orom oladigan shiyponda o'tirib o'y-o'ylab ketdi.

Kecha sokin. Tiq etgan tovush yo'q, oy ham sindirilgan patirdek yarimtagina bo'lib qolgan. Polvonning holiga kulgandek yaqindagina baqa qurillaydi. Ketma-ket, cho'zib-cho'zib qurillaydi.

Polvonning ichida nimadir yonayotgandi. Ichidagi olov chiqib ketishiga yo'l izlayotganga o'xshardi. Oxiri bir xo'rsinganida bo'g'zini kuydirdi-yu, tashqariga chiqib ketdi. Odamning joni ham shunaqa chiqib ketarmikin? Yo'g'-ye, undaymasdir. Polvon jilmayib turib jon berganlarni ko'rgan.

—«E, attang. Esiz umr, esizgina umr-a! Xudo meni odamlarning la'natini eshitish uchun yaratgan bo'lsa ilojim qancha»— dedi u afsus-nadornatlar bilan.

Polvonning davolanish muddati tugadi. Uni kuzatgani aeroportga chiqishdi. Polvon samolyot trapiga oyoq qo'ya turib, kutinglar, bir haftaga qolmay kelaman, deb takrorladi.

Samolyot havoga ko'tarilganda polvon birdan yengil tortdi. Badbaxt o'g'li tufayli yog'ilgan qarg'ishlar, undan azob chekan alamzadada odamlar yerda qoldi.

Qishloq o'sha-o'sha, odamlar o'z tashvishlari bilan ovora. Chollarga har kuni bo'lmasa ham kunora nahorga osh bo'lib turibdi. Birov qiz uzatayapti, birov o'g'il uylayapti. Yana birov olamdan o'tgan otasi yo onasiga yigirma oshi berayapti.

Faqat Nurim sartarosh bu oshlarga borolmadi. Odamlardan yuzi shuvit. U do'konini ham ochmay qo'ygan. Qulog'iga bir xunuk gap kirdi-yu do'konga gulf soldi. «Nurim o'sha odam ovchisi Sobitning otasi-da, bolasidan o'tib qayoqqa borardi. Bo'yingga lungi boylab, kekirtagingga ustara tortib yuborishi hech gap emas. Hukumat yo'li bilan boshqa sartaroshxona ochish kerak».

Shu gap qulog'iga kirdi-yu Nurimning qirq yillik kasbi barham topdi. Ko'chaga ham chiqmay tomorqasida g'imirsib yuradi.

Kunduz soat birlarda samolyotdan tushgan Polvon qishloqqa kun botmay kirib keldi.

Nurim sartarosh eshigi oldida omborga tiqilib qolgan xashaklarni olayotgan edi. Jalol polvonning qorasi ko'rinishi bilan ishini tashlab shoshilganicha uyiga kirib ketdi. Uning Polvonga ko'rinishga beti chidamasdi. O'g'lini otib ketgan bolasi uchun albatta mendan qasos oladi, deb o'ylardi. Polvon esa unga qaray olmasdi. Shu tinchgina oilani xarob qilgan o'g'li uchun Nurim albatta mendan o'ch oladi, deb o'ylardi. Polvon Nurimdan, Nurim Polvondan qochib yurardi. Polvon shu topda, hozir Nurim ketmonnimi, boltanimi ko'tarib chiqadi, menga tashlanadi, degan o'yda sergaklanib kelardi. Nurim esa, Jalol hovlimga bostirib kiradi-yu hozirgina xashagi olingan omborga meni ikki

buklab tiqadi, deya qochish uchun devor nahrasini mo'ljalga olib, dag'-dag' titrab turardi.

Yo'q, Jalol polvon indamay o'tib ketdi.

U uyiga kelganda jiyani tomda kechagi shamol uchirib tushirgan tarnovni joyiga o'rnatayotgan edi. U tog'asini ko'rib, ishini shosha-pisha bitkazdi-yu, tomga engashgan tut shoxiga osilib pastga tushdi.

—Keldingizmi, tog'a? Ahvolingiz durustmi?

—Shukur-shukur, —dedi Polvon ayvon dahaniga o'tirar ekan.

—Bitta choy qo'yib ber. Buxoroning ta'amsiz suvini ichaverib tinkam quridi.

Jiyani gazga choygum qo'yib chiqdi.

—Jiyan, —dedi Polvon. —Shu mashinani yurg'izsa bo'ladimi, bir ko'r-chi.

—Akkumulyatori o'lgan, uni bir kun tokga qo'yish kerak.

Qo'chqor mashina akkumulyatorini chiqazib, suvini to'kib garaj tokchasiga qo'ygan edi.

—Zarur bo'lsa hoziroq ustaga berib kelaman, ertalabgacha tayyor qilib qo'yadi.

—Juda zarur. Buxoroga shu mashinada ketaman. Ustaga olib bor, o'shanaqasi akangni ham chaqirib kel. Gulandom uyda bo'lsa, ayt, tez kelsin.

Jiyani choy damlab chiqdi, keyin chang bosgan akkumulyatori velosiped orqasiga o'rnatib jo'nab ketdi.

Polvonning katta jiyani avtomobil nazorati boshlig'ining o'rinbosari edi. Buxoroga mashinani shu minib borgani durust. Yo'lda inspektorlar bo'lar—bo'lmasga to'xtatmaydi.

Polvon novvot suvidek totimli choyni huzur qilib icharkan, o'zingga shukur, o'zingga shukur, deb qo'ydi. Birpasda choynakni bo'shatdi. Peshonasidan terlarni sidirib yaktagining etagiga qo'lini artib, hovli pastidagi o'tinxonaga kirib ketdi. Ko'mir kukunlari o'rnatib asli rangi qandoqligi bilinmay ketgan chamadonni ko'tarib chiqdi. Supurgi bilan o'bdon changini qoqib, latta bilan artdi. Chamadon qulflangan edi. Urinib ocholmadi. Garajga kirib ombir bilan katta bir otverka olib chiqdi.

Shu payt Gulandom kelib qoldi. Qaynotasi bilan yig'lab ko'rishdi. U endi o'zini oldirgan, ko'zi taglarida, iyagining pastida mayda ajinlar paydo bo'lgan. Avvalgi shiddati yo'q. Yig'idan ho'l bo'lgan kipriklari orasida ilgari chaqnaq turadigan o't

so'ngandek edi. Ovozi ham so'lg'in. Shu bir oy ichida so'lib, ertangi taqdiridan umidini uzgan aftodahol bir alpozda edi. Polvon unga qarab rahmi keldi. Bechora...

Polvon uni bag'riga bosib boshlarini siladi. Yupatmoqchi bo'ldi. Nima deb yupatadi? Uni ovutadigan qandoq so'z bor dunyoda? Gulandom esa uning bag'rida o'ksib-o'ksib yig'lardi.

—Bolam, qandoq qilamiz, peshonamiz sho'r ekan. Baxt bizga betini emas, ketini ko'rsatgan bo'lsa, kimga zorlanamiz? Bor, bolam, muzdek ariq suvida betlaringni yuvib ol!

Polvon tugunchasidan bir surat olib unga uzatdi.

—Iya, ota, bu mening ziragim-ku! —dedi hayron bo'lib Gulandom.

—Yo'q, bolam seniki emas, shu kelinchakniki. Sen uning ziragini taqib yurgan eding. Ering ablah uni zo'rlab, keyin qulog'idan chiqarib olgan. Bu kelinchak hozir yo'q. Nomusi barbod bo'lganiga chidamay, o'ziga o't qo'yan.

Gulandom seskanib ketdi. Beixtiyor ikki qulog'iga qo'l yubordi. Shu topda uning ikki qulog'i o'tda kuyayotgandek edi.

Gulandom qaynotasi «taqma bu zirakni», deganda olib qo'yan edi.

—O'tir. Endi manavu chamadonni ochamiz.

U shunday deb chamadon qulfining tagiga otvertka tiqib ko'chirib oldi, qopqog'ini ochdi. Yelimxaltaga solingan bir zarbof to'nni olib xaltadan chiqazdi. Buxoro zardo'zlarining noyob bu namunasi aslida amir vazirlaridan biriniki edi. Polvon to'nni namatga tashlab, hind choyidan bo'shagan tunuka bankani oldi. U juda og'ir edi. Qopqog'ini ochib ichidagilarni dasturxonga to'kdi. Buxoro tilla tangalari jaranglab ketdi.

—Bilasanmi, bolam, shu tilla uchun ering sovxoz direktorining ikki oyog'ini sindirgan.

Polvon bir to'rvani oldi. Tugunini yechib ichidagilarni to'kdi. Ular ayollarning turli xil taqinchoqlari edi. Polvon qiyshiq bir uzukni qo'liga olarkan, ovozi titrab dedi:

—E xudoyim—a, bu qandoq ko'rgilik! Uzukka yaxshilab qara, bolam.

Gulandom uzukni qo'liga oldi. Uzuk negadir doira shaklida emas, tuxumga o'xshab uzunchoqroq edi.

—Bu uzuk bir xotinning qo'lidan ombirda tortib chiqarilgan. Bechora xotinning barmoq bo'g'inlari ajralib ketib, shalvirab

qolgan. Barmoq terisi shiliniib, go'shti chiqib qolgan. Ko'ryapsanmi, unda ombir izlari qolgan.

Uyulib yotgan tilla taqinchoqlarni titkilab bir medalni oldi.

—Bu uyingdagi ering taqib yurgan soatning egasiniki. Hali hayot. Bu soat bilan medalni Fransiyada mukofotga berishgan.

Gulandom sapchib o'rnidan turdi-yu ko'cha tomonga o'qdek otilib chiqib ketdi. Polvon taqinchoqlarni yana xaltaga soldi. Tilla tangalarni choy qutiga bitta-bittalab sanab tashladi. Buxor tanga roppa-rosa 100 dona chiqdi. Nikolayning surati solingan tanga bir yuz saksonta edi.

Polvon shu ishlar bilan band ekan, Gulandom kelganini sezmay qoldi.

—Mana, —dedi u, —zirakni chamadonga tashlar ekan. — Mana soat.

Gulandom yugurganda soat mexanizmlari ishlab ketgan edi. Bir-ikki daqiqadan keyin soat sho'x bir kuyni chaldi. Bu soat o'lib yotgan Qo'chqorning bilagida shu kuyni chalib turgandi.

Polvon chamadon tagida yaxshilab qog'ozga o'ralgan kitobchaga o'xshash qattiq bir narsani olib ochdi. Hali taxi buzilmagan, bankdan olingan dollarlar edi. Chamadonda bulardan tashqari sopiga olmos, brilliant qadalgan xanjar, tillo, kumush quyma naqshlar qadalgan qizil baxmal kamar bor edi.

Polvon buyumlarni joy-joyiga qo'yib, chamadon qopqog'ini yopti.

—Mana, bolam, —dedi Polvon Gulandomga. —Qo'ynimizda chayon bor ekan. Topgan narsasini iniga tayishdigan kalamush bor ekan.

Ko'cha tarafda mashina gurillagani eshitildi. Bir ozdan keyin eshikdan bir militsiya mayori bilan Polvonning jiyani kirib keldi. Bu marhum singlisining o'g'li Salohiddin edi.

U tog'asining ancha o'ziga kelib qolganidan sevindi. Hol-ahvol so'radi.

—Jiyan, sendan bitta iltimos. Boshlig'ingdan ikki kunga ruxsat so'ra. Manavu mashinada Buxoroga boramiz. Juda zarur ish bor. Yo'q dema, jiyan.

Salohiddin chakkasini qashlab turib javob qildi.

—Bizda yo'l harakati oyligi ketyapti. Mayli, bir kunga boray. Boraman-u yana samolyotda orqaga qaytaman. Maylimi?

—Mayli, —dedi Polvon jiyanidan xursand bo'lib.

Kichik jiyan mashinani yuvib, yog'larini tekshirib safarga tayyor qilib qo'ydi. Endi ertalab bitta akkumulyator qo'ysa bo'ldi. Bermalol ketaverasalar bo'ladi.

Polvon ertasi azonda Salohiddin bilan yo'lga chiqdi.

Gulandom eshik kesakisiga suyanib mung'aygancha mashina orqasidan qarab qoldi.

Polvon ertasiga samalyotda qaytib keldi. Uning chehrasi ochiq edi. U umrida bir marta savobli ish qildim, hamma vaqt kurashda polvonlarni yiqitib ranjitardim. Raqiblarim albatta yengilganlari uchun menga rahmat aytmagandirlar. Shunlarning uvoliga qoldim, deb o'ylardi.

Polvon qishloqda bir noxushlik ustidan chiqdi. Gulandom bir banka kerosinni Qo'chqorning go'riga sepib o't qo'yib yuboripti. Go'r lovullab yonipti. Tepasidagi daraxtlar ham kuyib ketibdi. Gulandomning o'zi allaqayoqqa g'oyib bo'пти. Qayoqqa ketgan, tirikmi, o'likmi, hech kim bilmasdi.

Polvon kechqurun samovarga chiqdi. Choyxo'rlar bilan hardamxayol, uzuq-yuluq gaplashib, qishloq xalqini ertalab uyiga taklif qildi. «Nima, Polvon aka, yurtga osh berasizmi?»—deb so'rashgandi, «Ertalab bilasizlar», —dedi u choyxonadan chiqib ketarkan.

Qishloqda osh berilsa, oqsoqollar sabzi to'g'rashga kirishadi. Masjid omboridan idish—tovoq olishadi. Stol—stul, dasturxon degan gaplar bor. Qiziq-ku, he yo'q, be yo'q, ertalab uyga chaqiryapti.

Polvon uyga kelib, jiyanidan suv isitib berishni so'radi. Yuvinib, toza kiyimlarini kiydi. Xufton namozini uzoq o'qidi. Ikki qo'lini ko'kka ko'tarib, Allohga iltijolar qildi.

—Tangrim, bu jenni o'zing bergansan. Endi omonatingni ol. Sen bergan jonga qasd qilib gunohga botishni istamayman. Jonimni o'zing ol.

Polvon bu gaplarni besh-olti martadan takrorladi. Tog' tepasida qimirlamay turib qolgan oyga uzoq tikilib o'tirdi. Tun osuda. Tiq etgan ovoz yo'q.

—Bergan ne'matlaringga ming bora shukur. Davri-davron surdim, kurashlardan yakkakift bo'lib chiqdim. Xorlik-zorlik ko'rmadim. Endi bas, qiynalib ketdim. O'z bolam meni yurt ko'zida sharmisor qildi. Omonatingni ol, Allohim. Bas, endi ketay. Bu dunyoda endi yaxshilar yashasin.

Tongotar mahali Jalol polvonning joni uzildi.

Janazaga qishloqning katta-kichik hammasi keldi. Faqat Nurim sartarosh kelolmadi. Yurt ko'zida uning yuzi shuvit edi.

Oradan to'rt kun o'tib, Chorvoq dengizida cho'milayotgan bolalar qirg'oqdan bir juft tufli topib oldilar. Bu Gulandomning tuflisi edi.

1999-yil, aprel.

Safarda yozilgan hikoyalar

SUMBUL

(«*Surxon hikoyalari*» dan)

Vahobjon Denovga bemahal kelganidan u yoq-bu yoqqa telefon qilib, hech kimni topolmadi. Oxiri o'ylab-o'ylab kolxoz mehmonxonasida tunab qolishni ma'qul ko'rdi. Mehmonxona qorovuli choponini boshiga yopib uxlab yotgan ekan, uning iltimosiga do'ng'illab-do'ng'illab zo'rg'a ko'ndi.

Vahobjon ishlagan paytlarda bunaqa joy yo'q edi. Mehmonxona ham keyin qurilibdi. Qorovul uni aylanma taxta zinadan boshlab chiqib, chiroqni yoqqanda, ikkovlari bir-birlariga tikilib qolishdi.

—Ko'zimga issiq ko'rinasan, uka. Qayerda ko'rganman? ..

—Men sizni taniyapman. Qosim aka emasmisiz? Bundan yigirma olti yil oldin ko'richagingizni kesib tashlagan edim.

Qosim akaning ko'zlari chaqnab ketdi.

—Anavuni qarang-a, anavuni qarang-a! Voy, joningdan...

Qosim aka uning qo'lidagi chamadonini olib, qayerga qo'yishini bilmay, xonani bir aylanib chiqdi. Oxiri stol ustiga qo'yib, unga qaradi. Keyin chamadonni yana olib, ushlab turgancha gapira boshladi:

—Tirik odam axir bir kun bir-birini ko'rar ekan. Tan-joninigiz sog'mi? Muni qarang-a. Hozir, hozir...

U gapini tugatmay, yigitlardek chaqqonlik bilan zinadan tushib ketdi. Sal o'tmay, pastdan to'q-to'q o'tin yorgan tovush eshitildi. Vahobjon derazani ochib yubordi. Kech kuz bo'lishiga qaramay, ko'klam havosi uyga yopirildi. Toshkentdan chiqayotganda izg'irin jonni achitar, allaqachon yalang'och bo'lib qolgan novdalarni buydalar edi.

Xurmozor orqasidan yarim pallatarvuzdek qip-qizil oy ko'tarila boshladi. Vahobjon papiros kulini tashlash uchun kuldon qidirib u yoq-bu yoqqa alanglagan edi, bufet ustida turgan kulrang narsaga ko'zi tushdi. Beixtiyor yaqin borib qaradi. Qaradi-yu, badani g'alati seskandi. Bu dur bog'lagan sumbul butog'i edi. Qo'lga oldi.

Panjadek butoqlar usti novvot duridek qalinlashib ketgan, soch tolasidek sumbul novdasi faqat durning singan joyidan arang ko'rinib turardi.

U sumbulni qo'liga olib, chiroq tagiga keldi. Qo'llari beixtiyor titradi. Shu payt Qosim aka patnisda xurmo, anor, olma olib chiqdi. Vahobjon unga yo'l beraman deb, qo'ldan sumbul durini tushirib yubordi. Sumbul polga tushib jaranglab sindi. Vahobjon afsuslanib, dur bo'laklarini terib olar ekan, Qosim akaga gunohkorona qaradi.

— Hechqisi yo'q, serob narsa. Xurmoni ermak qilib turing, hozir choy damlab chiqaman.

Vahobjon sumbul siniqlariga tikilib, o'ylab ketdi. U bu sumbullarning qayerda borligini biladi. Sumbulsoyda xayol surib o'tirgan kunlarini esladi.

Vahobjon urushdan oldin meditsina texnikumini tugatib, Sumbulsoyga yuborilgan edi. Sumbulsoy tog' oralig'idagi qishloq. Pastu baland tepaliklar, archa va qarag'aylarga burkangan yon bag'irlar, ko'z yoshidek tiniq buloqlar, mayda barg azamat tollar qo'ynida mudragan so'lim qishloq.

Qishloqning qoq belidan kesib o'tgan soydan kechib adirga ko'tarilsa, butun qishloq kaftda turgandek ko'rinadi. Adirning orqasida esa tik jarlik. Bu jarlikda faqat qushlarning chirqillashi-yu shamolning guvullashi eshitiladi, xolos. Jarlik tubida majnuntollar qo'yniga yashiringan Sumbulsoy bor. Qishloq yigitlari yozning jazirama kunlari adir oshib shu jarga tushishardi. Xuddi novvotdan yasalgan qasrdek, Sumbulsoyda bir tekis shuvullagan tomchilarga quloq solib, soatlab o'y surib qolishardi. O'ngirlardan osilgan soch tolasidek qora sumbul novdalaridan shudring tomadi. Yillar o'tib bu shudringlar toshga aylanadi. Sumbul tolalari yo'g'onlashib, ba'zan tok zangidek durga aylanadi.

Vahobjon ham Sumbulsoyda soatlab qolib ketardi. Shu yerda sumbul tolalaridan to'kilayotgan tomchilarning qo'l soat chiqillashiga o'xshash tovushiga quloq solib, ko'ngliga o't solgan qizning kelishini kutardi. Tog'liklarning odati yomon. Qiz bolaning yigit bilan xilvatda turishganini ko'rishsa, katta janjal chiqadi. Shunga qaramay, qiz kelardi. Adirlardan oshib, toshlar panasida biqinib, Sumbulsoyga yetib kelardi.

Gulsum qishloqning o'qimishli qizi edi. U ota-onasining qarshiligiga qaramay, Samarqanddagi hamshiralalar kursini bitirib

kelgan. Ambulatoriyada Vahobjonning qo'lida ishladi. U paytlarda qishloq ayollari erkak doktorga ko'rinmasdilar. Vahobjon uchun Gulsum nihoyatda zarur edi.

Vahobjon bilan Gulsum Sumbulsoyda juda ko'p marta uchrashishdi. Ishq-muhabbat o'rtagan yuraklarini bir-birlariga tikilib ovutishardi. Ammo kichkinagina qishloqda bunday sirning uzoq saqlanib qolishi mumkin emas edi.

Kimdir ularning Sumbulsoyda uchrashishlarini payqab qolgan. Ana shunday uchrashishlarning birida to'rt—besh yigit ularning yo'lini poylab, Sumbulsoyda tutib olishadi.

Qizni qo'yib yuborishadi-yu, Vahobjonni qishloqqa olib tushishadi. Betiga qora surtib, eshakka teskari mindirgancha qishloqdan chiqarib yuborishadi.

Cho'lda qo'li bog'liq, eshakka teskari mingan Vahobjonning qo'lini cho'pon chol yechib yuboradi, unga rahmi kelib, otida Denov yo'ligacha chiqarib qo'yadi. Cho'pon cholning gaplari hali ham Vahobjonning qulog'ida:

—Odatimiz qursin, bolam. Kelgindiga qiz bermaymiz. Qizimizga sal mundayroq qaraganiga ayamaymiz.

O'shanda Vahobjon Denovga tongotar paytida kirib kelgandi. Odamlarning ko'zlari besaranjom. Hamma tashvishda. Urush boshlanibdi.

Ertaga butun rayonda doktor bolaning betiga qora surtilgani, eshakka teskari minib, qishloqdan qochgani ovoza bo'ladi. Ketish kerak, butunlay ketish kerak. Urush boshlanibdi. Urushga ketgani ma'qul.

Vahobjon to'ppa-to'g'ri harbiy komissariatga uchrashdi-yu, ertasigayoq armiyaga jo'nab ketdi.

Qirq yil qirg'in bo'lsa, ajali yetgan o'ladi, deydilar. Vahobjon frontda to'rt yil kezdi. Qancha yaradorlarni jang maydonidan sudrab chiqdi. Qancha behol jangchiga qon quydi. Badanlari o'qdan ilma-teshik bo'lib ketdi.

Urush tugashi bilan tug'ilib o'sgan qishlog'i Chinozga qaytib keldi. Dunyo kezgan odam bir joyda turolmas ekan. Toshkentga keldi. Institutga kirib, yana o'qishga sho'ng'ib ketdi. U frontda ekan paytlarida ikki-uch marta Sumbulsoyga xat yozib, javob kutdi. Ammo Gulsum o'miga imzosiz javob keldi.

«Basharang qorakuya sog'ingan bo'lsa, kela qol...»

Ana shundan keyin xat yozishni to'xtatdi. Gulsumni ham, Sumbulsoyni ham unutdi.

Shu topda u dur boylagan sumbul siniqlarini ushlab turib, o'sha voqealarni bir-bir esladi. Ko'ngli ham quvonch, ham alam bilan o'rtandi. Qosim aka yelkada sochiq, qo'lida choynak bilan chiqqanda u ana shunday o'ylar bilan band edi.

— Obbo, do'xtir uka-ye, muni qarang-a, ko'risharkanmiz-a. Tinch-omonmisiz? Esingizdami, Sumbulsoydan qaytganingizda, biznikida tunagan edingiz, o'zim armiyaga kuzatib qo'ygan edim.

Qosim aka asli denovlik bo'lib, o'tin kesish uchun Sumbulsoyga atayin borardi. Bir kun yong'oqzorda sarjin kesayotganda qomini changallab yotib qoladi. Ikki yigit zambilda uni ambulatoriyaga olib kelishadi. Vahobjon qarasa, ko'richagi tutib qolgan ekan. U umrida operatsiya qilmagan. Ammo uni darrov operatsiya qilmasa, nobud bo'lishi aniq edi. Vahobjon tavakkal deb operatsiya qiladi. Qosim aka omon qoladi.

Vahobjon qishloqdan quvilganda Denovga kelib, shu kishi-ning uyida tunagan edi. Mana, bemahalda u bilan yana uchrashib qoldi.

— Sizdan o'la-o'lguncha qarzdorman. Qo'lingiz yengil ekan. Mutlaqo tuzalib ketdim. Urushga ham borib keldim. Ikki orden, uch medal oldim. Xo'sh, endi so'rab qo'yay: biz tomonlarga sizni qaysi shamol uchirdi?

— Qizim shu yerda. Ikki oy bo'ldi ishga kelganiga, Dushanbedan qayta turib, qizimni ko'rib o'tay, dedim.

— Shunaqami? Qani, choyga qarang. Siz bor paytlaringizda bunaqa xurmolar yo'q edi, shekilli. Hozir hammayoq xurmozor, limonzor bo'lib ketgan. Hali Sumbulsoyga yo'lingiz tushmagandir? Ha, ajab zamonlar ekan... Sumbulsoyda ham o'zgarishlar katta.

Telefon jiringladi. Qosim aka trubkani olib «yo'q» deb javob berdi-yu yana joyiga ilib qo'ydi.

— Raisni so'rayapti. Rais Oybarakka ketgan.

Vahobjon bir burda non ushatib, ikki-uch piyola choy ichdi-da, yana o'rmdan turib, tashqariga qaradi. Oydinda archalarning uchi baliq skeletidek taralib ko'rinadi. Semon ariqda suv shaldirab oqadi. Qaydadir sa'va sayraydi. Osmoni falakda chirog'ini miltiratib samolyot ketyapti. Uning ovozi eshitilmaydi.

Shu payt elektr lampasi sekin-sekin xiralashib, qizil ipdek bo'lib qoldi. Sal o'tmay u ham so'ndi.

— Shunaqa, dvijok o'n ikkigacha ishlaydi. Xudo xohlasa, biron haftadan keyin katta simga ulaymiz. O'shanda kechasi-yu kunduzi yonadigan bo'ladi. Sim Nurekdan kelyapti. Lampa yoqib beraymi?

— Yo'q, ovora bo'lmang, Yotaman. Yo'lda urinibman shekilli.

Qosim aka qorong'ida timirskilaniib, karavotga joy qilib berdida, gugurt chaqib, zinadan tushib ketdi.

Vahobjon o'miga yotib, ancha vaqtgacha ko'z yummay, o'y surib yotdi. Bu joylarda kechgan kunlarining hammasini esladi. Ko'ziga Gulsum ko'rinib ketdi. Endi u yoshligining unutib bo'lmas bir parchasi bo'lib ko'rinardi. Vahobjon o'ylab-o'ylab, oxiri uxlab qoldi.

Qizi xat yozganda, Denovdan qayerga yuborishlari ham noma'lum, degan edi. Ertalab u shu yerning o'zidan rayon sog'liqni saqlash bo'limiga telefon qildi. Qizini surishtirdi. Unga Zarofatning Sumbulsoy ambulatoriyasiga ishga yuborilganini aytishdi.

Ajab, o'zi yashagan qishloq, o'zi ishlagan ambulatoriyaga endi qizi kelibdi. Vahobjon ikkilanib o'tirmay o'sha yoqqa borishga qaror qildi.

Qosim aka bilan xayr-xo'shlashib, guzarga chiqdi. Kitob savdosi mashinasi Sumbulsoyga ketayotgan ekan, shofyordan iltimos qilgan edi, rozi bo'ldi.

Endi u bir vaqtlar eshakka teskari minib qochgan yo'llaridan ketyapti. Yo'l-yo'lakay shofyorni hayron qoldirib, goh kuladi, goh qoshlari chimirilib, jiddiy bo'lib qoladi.

Onda-sonda sel olib ketgan, tog'dan dumalab tushgan toshlar bo'lmasa, yo'l yaxshi bo'lib ketibdi. U yer-bu yerda yangi imoratlar uchrab qoladi. Olisda esa, qishloqni bag'riga olgan asriy qoyalar sadaf devor bo'lib turibdi.

Mashina aylanma, past-baland yo'llardan o'tib, tog' orasiga qarab o'rtnaladi.

Sumbulsoy hamon o'shanday. O'sha gerdaygan qoyalar, o'sha sharqiroq telba suvlar. Yon bag'irlarida o'sgan asriy archalar orasida ilashib qolgan bulutlar sokin sudraladi. Kiraverishdagi tepa ortida Qizqo'rg'on ko'kka intilgan. Qizqo'rg'onning uchini bulut

o'ragan. Uning qizg'imgir tanasida o'sgan gilyohlar yerga qarab osilgan.

Vahobjon tanish manzaralarga mahliyo bo'lib borarkan, xuddi yigitlik chog'i qaytib kelgandek entikardi. Go'yo hozir Gulsum jamalak sochlarini silkitib chopib kelayotgandek...

U shunday xayollar bilan ambulatoriyaga yetganini bilmay qoldi. Eshik oldida bir dam to'xtab, u yoq-hu yoqqa qaradi. Uning xuddi yonginasidan to'lagina bir xotin gursillab o'tdi. U zina oldiga kelib, tufilisining changini qoqib, kirib ketayotgan edi, Vahobjon gap qotdi.

— Zarofat Vahobovani chaqirib yubormaysizmi?

Xotinning ishi tig'izroq ekan shekilli, javob o'rniga bosh irg'ab kirib ketdi. Sal o'tmay oq xalat kiygan Zarofat chiqdi. Dadasining kutmaganda kelishiga hayron bo'lib, qoshlarini kerib qarab turdi-yu, birdan uning bag'riga otildi. Ota-bola shu ko'yi ancha turishdi, keyin Zarofat uni ichkariga undadi. Vahobjon ko'nmadi.

— Ishingni qilaver, bolam. Men qishloqni biron soat aylanib kelaman. Kechqurun yana qaytib ketaman. Yo'l ustida ko'rib o'tay dedim.

U, qizi harchand qilsa ham, ko'nmay, aylangani ketdi.

Vahobjon Sumbulsoyga borishga ahd qilgan edi. O'sha tarafga yo'l oldi.

Adir o'rtasidan ikki arava sig'adigan yo'l ochishibdi. Yo'l tepasida har joy-har joydan nov kesib o'tgan. Novning yorig'idan yo'lga suv tomib turibdi. Arava izlaridan pastga qarab suv siljiyapti. Vahobjon yuqoriga intildi. Tepaga chiqib, qishloqqa yana bir marta qaradi. Butun qishloqning yarmiga tog' soyasi tushgan. Qishloqning yarmida kechasi-yu, yarmida kunduzga o'xshaydi. Vahobjon suqlanib qarab turdi-da, yana ilgarilab adirning ortiga qarab ketdi. Jar yoqasiga keldi. Pastlikdan majnuntollar g'ujumi ko'rindi. U shitob bilan o'sha yoqqa qarab tusha boshladi. Bir gala qush chag'-chag' qilib ko'tarildi. Vahobjon zum o'tmay jarning tubiga yetdi. Majnuntollarning tanasi yanada yo'g'onlashib ketibdi. Yerdan sudralgan novdalarni ko'tarib, Vahobjon ichkariga kirdi. G'or ichi jimjit. Tepadan tushib turgan bo'yradek oftob nuri durdan yasalgan devorlarni g'alati yoritgan. Tarnovlar bo'yniga osilgan sumalakdek durlar uchidan suv tomchilaydi. Tomchilar durga sachraganda pashsha qanoti tekkan tanbur simidan nozik tovush

chiqaradi. Katta xarsang toshlar ustidan yopirilib, uchi suvga tegib turgan ho'l sumbul tolalari xuddi bosh yuvmoqchi bo'lib jomga engashgan xotinlarning sochiga o'xshaydi.

Devor toshlari dur bog'lagan bu g'or xuddi kattakon novvot qozoniga o'xshardi. Har bir dur bog'lagan sumbul tolasidan mayda, ko'zga ko'rinmas tomchilar sachraydi. Nafas olmay quloq tutgan kishi muttasil shovullagan tovush eshitadi. Go'yo olishda shivalab yomg'ir yog'ayotgandek.

Vahobjon xarsangga o'tirdi. Suvning shovullashiga quloq soldi.

U ertaklar olarniga kirib qolgandek, har bir tovushdan, har bir tomchining chaqnashidan, sachraganda jaranglashidan hozir qandaydir mo'jiza yuz beradi deb kutardi.

U Gulsum muhabbatini shu joyda, shu afsonavor tovushlar orasida tuygan ed. Qani u? Bormikan? Bor bo'lsa, hali ham o'shandaymikan?

Oradan yigirma olti yil o'tib, Gulsum hamon o'shanday qizaloq bo'lib turgandek tuyulardi unga.

Yigit-qizlarning qiyqirig'i uning hushini o'ziga keltirdi. Bosh ko'tarib, tolning ro'dapo novdalari orasidan tepaga qaradi. O'n chog'li qiz-yigit shu tarafga qarab yugurishadi.

Vahobjon qimirlamay o'tiraverdi. Biri fotoapparat, biri papiros qutisidek radiopriyomnik bilan g'orga kirib kelishdi. G'or ichi shovqin-suron bo'lib ketdi.

Radiodan taralgan qo'shiq dur devorlarida aks sado berib, chiqib ketolmay ay'anardi. Yigitlar tepaga tirmashib chiqib, g'alati dur haykalchalarini sindirib tushirishardi. Durlar har singanda jaranglab ketardi.

Vahobjon ularning o'yin-kulgisiga xalal bermaslik uchun g'or ichidan chiqdi. U endi ariqchadan hatlayotganida qorachagina qiz kelib, uning qo'lidan tutdi.

— Sumbulsoyga kelib quruq ketyapsizmi? Mana, buni oling.

U Vahobjonga xuddi oyoqlarini kerib turgan kiyikka o'xshash durni berdi. Vahobjon unga rahmat aytib, tepaga intildi. Uning bir qo'lida bir siqim qopqora sumbul, bir qo'lida dur qoplagan sumbul butog'i. Avaylab sindirib qo'ymaslik uchun, ehtiyot qilib tepaga chiqib oldi.

Zarofat eshik oldida uni kutib turardi.

— Qayoqda edingiz? Anchadan beri kutaman.

— Qizim, senga sumbul olib keldim.

Zarofat bu yoqqa yaqinda kelganidan Sumbulsoyni hali ko'rmagan edi. Shoshib dadasining qo'lidani sumbulni oldi.

— Sochga o'xshar ekan. Yuring. Birpas dam oling.

Vahobjon charchagan edi. Qiziga ergashib yana soyning narigi tarafiga o'tdi. Bir tavaqali eshikdan hatlab keng hovliga kirishdi. Bir kampir o'choq oldida nimadir qilyapti. Uyga kirishdi. Shifti toqili uy devorlari oqlangan, tokchalarda har xil kitoblar.

— Bosh vrachimizning uyi. Yaxshi odamlar. Mana shu xonani menga bo'shatib berishgan.

Boya ambulatoriya eshigi oldida uchragan xotin kirdi. Hali Vahobjon uning yuzini ko'rmagan edi. Endi ko'rdi. O'sha Gulsum. Ikkovlari bir-birlariga tikilishgancha qimirlamay qolishdi. Gulsum, oxiri ko'zini olib qochdi-da, titroq tovush bilan eshiklar-eshitilmas salomlashdi.

Gulsum chiqib ketdi. Shundan keyin Vahobjon ketar chog'ida ham ko'rinmadi. Vahobjon yo'lga chiqqanda ham, Denovga yetib kelganda ham uning oppoq sochlarini, ajin qopl原因 yuzlarini, ayniqsa, iyagidagi tirtiqni ko'z oldidan nari ketkizolmadi.

— Qarib qopti. Bemahal qaripti. Ko'zlari hamon o'shanday.

Oradan o'n besh kunlar chamasi vaqt o'tib, Vahobjon qizidan xat oldi.

«Dada, bosh vrachimiz o'sha kuni siz bilan xayrlasholmay qolgani uchun afv etishingizni so'radi. O'sha kuni bir bemorni ko'rish uchun toqqa jadal ketib qolgan ekan. O'zi juda yaxshi, mehribon xotin. Boshidan juda ko'p savdolar o'tgan, deyishadi. Qirq birinchi yilda eri otilgan emish. Bolasi yo'q. Ayniqsa, siz kelib ketgandan so'ng menga juda mehribon bo'lib qoldi. Ro'paramga o'tirib oladi-da ko'zimga tikiladi. Kecha yana shunday qildi. Ko'zimga uzoq tikilib turdi-da, yig'lab, bag'riga bosdi... »

Vahobjon xatni o'qib, og'ir uh tortdi. Bo'g'zidan nafas emas, olov otilib chiqqandek bo'ldi.

Siyna qishlog'i, 1965-yil, noyabr.

YALPIZ HIDI

Kupe eshigini ochishim bilan og'ziga so'rg'ich kiygizilgan sut to'la shishani kaftlari orasiga olib isitib o'tirgan xotinni ko'rdim-u nima qilishimni bilmay, turib qoldim.

Xotin ham avval esankirab, keyin mayingina kulib qo'ydi. Uning bu xil, har qanday erkak qonini ko'pirtiradigan shayton kulgisini ilgari ham bir ko'rgan edim. Tanimdan son-sanoqsiz chumoli o'rmalagandek, g'alati seskanish bilan chamadon-chamni o'rindiqqa qo'ydim-u yana xotinga qaradim. Uning tiz-zasida yo'rgaklangan bola. Poyezd g'ildiragining tovushiga quloq solib, nimalarnidir o'ylayotganga o'xshardi. U menga qaramay qo'lidagi sut to'la shishani stolchaga qo'ydi-da, bolani tizza-sidan olib, yoniga avaylab yotqizdi. Hamma yoqni yalpiz hidi tutib ketdi.

U yoq-bu yoqqa qaradim. Darhaqiqat, stolchada bir dasta cho'l yalpizi yotardi. Nima qilishimni, nima deyishimni bilmayman. Xotin ham betimga qarayolmaydi. Nazarimda, bu xotin-ning butun vujudi sirga, ko'zlari sehrga to'la edi.

... Men u bilan burnog'i yili saraton kunlarining birida avtobusda uchrashgan edim. Buvaydadan avtobusga chiqqanimda yonimda bir juvon o'tirardi. Sal yo'l yurishimiz bilan issiqqina nafas bo'ynimga urilgandek bo'ldi. Yo'q, nafas emas, atirgulning bag'ridan chiqadigan allaqanday beg'ubor hid edi u. Qarasam, yonimda o'tirgan xotin yelkamga boshini qo'yib uxlab qopti. Qo'lidagi shohi tugunchasi oyog'im tagiga tushibdi. Bir qo'limni arang cho'zib tugunchani yerdan oldim-u uni uyg'otib yubor-maslik uchun qimirlamay o'tiraverdim. Avtobus bir silkindi. Xotinning boshi sirg'alib ko'kragimga tushdi. O'rimga ilinmay qolgan soch tolalari tomog'im tagiga kelib qoldi. Shunda dimog'imga yalpiz isi urildi. Xotinning qulog'ida so'lib qolgan yalpiz shoxini ko'rib qoldim.

Ko'pchilik o'rtasida begona ayol ko'kragimga bosh qo'yib ketishidan xijolat tortib, uni uyg'otmoqchi bo'ldim. Sekin qulog'iga pichirladim:

— Ko'zingizni oching, yaxshi emas.

Xotin ko'zini ochmadi, ingradi. Ichidan alamli bir nido chiqqandek bo'ldi. Baxmaldek yumshoq lablari arang qimirladi-yu, suv, deya oldi, xolos.

Endi bildim. Xotin behush bo'lib qolgan ekan. Orqamda o'tirgan chol dashnom berdi:

— Uka, kelinni pastga olib tushing, ko'ngli behuzur bo'layotganga o'xshaydi.

Uylanmagan bo'ydoq edim. Bu gap qulog'imga ham g'alati, ham allaqanday hush yoqadigan bo'lib eshitildi.

Bu gap yon-verimdagilarning qulog'iga yetib, birpasda avtobus ichi shivir-shivir bo'lib qoldi. Kimdir tez ketayotgan avtobusda chayqala-chayqala oldinga intildi-yu, engashib shoferga nimadir dedi. Avtobus to'xtadi.

— Uka, kelinni issiq kunda qiynab qo'yibsiz. Pastga tushib, suv bo'yida picha dam olib o'tiringlar. Kelasi avtobusda yetib olarsizlar.

Nima bo'layotganini bilmasdim. Hammaning ko'zi menda. Beixtiyor xotinni suyab pastga olib tusharkanman, qulog'imga bir gap chalinib qoldi:

— Erining bedavoligini qarang, o'zi oydekkina ekan, dardi barga o'xshaydi. Eri o'lgur muncha lapashang bo'lmasa.

Hamma yog'imdan ter chiqib ketdi. Bu mening xotinim emas, sizlarga o'xshagan oddiy yo'lovchiman, deb baqirib yuborgim keldi. Ammo yelkamga osilgan nozik qo'llar bunga monelik qilayotgandek indayolmasdim.

Avtobus meni mutlaqo notanish, lekiniga qaraganning ko'zini kuydiradigan husni bir jahon ayol bilan yo'lga tashlab ketdi.

Saraton osmondan olov purkab turibdi. Uchko'prik yo'lidagi tollarni bilasiz. Oxiri ko'rinmaydigan asfalt yo'l xuddi poyoni yo'q soyabon aravaga o'xshaydi. Havoning dimligidan tol barglari ham qimirlamasdi. Belbog'imni yechib, ariq bo'yidagi chim ustiga yozdim—u, uni o'tqazdim.

Xotin eshitar—eshitilmas dedi:

— Nafas ololmayotibman. Shabadaroq joyga olib boring.

Bu tashvishni o'zimga qayoqdan orttirdim, dedim-u malol kelgandek, uning oppoq bilaklaridan ushlab turg'izdim-da, bir qo'limni belidan o'tkazib (boshqa ilojim ham yo'q edi), suv yoqalab olib ketdim.

Atrof jimjit. Na qush uchadi, na odam o'tardi. Bo'y baravar qamishlar qilt etmaydi. Yalanglikroq joyga kelib to'xtadik. Xotin sal o'ziga keldi.

— Voy-ye, ko'kragimga shamol tegdi-ya!

Uning tilga kirishidan sevinib ketib, asta o'tqazdim. Ammo u hali ham astoydil o'ziga kelmagan edi. Oyoqlarini sal bukib, tizzamga bosh qo'yib, yarim ochiq ko'zlarini so'ngsiz osmonga tikkanicha qimirlamasdi. Kishi bilmas unga qarayman. Kiprik demagan qora duxobaning o'zi. Ayniqsa, chinnidek oppoq yuzida yanada qorayib turardi. Qoshi to'mtoqroq. Oralig'idagi bilinar-bilinmas o'sma izi, iyagidagi tariqdek xoli, bo'ynida qimirlamay turib qolgan ter tomchilari bemalol ko'rinib turardi. Ich-ichimdan, bu baxt qaydan keldi, deb qo'yaman.

Ayolning qo'li qimirladi. Giyohlarni timirskilab, birini uzdi. Bu cho'l yalpizi edi. Uni dimog'iga olib bordi-da, bir hidlab, menga uzatdi. Hildladim. Ana shundagina men baxtni emas, baxt meni topganiga ishondim. Butun olam yalpiz hidiga to'lib ketdi. Bir-birimizga tikilamiz. Ammo na undan, na mendan sado chiqadi. Bir-birimiz bilan ko'zlarimiz gaplashayotganga o'xshardi. Uning ko'zlarini ko'rmagansiz. Hali hech bir inson bolasi bunaqa ko'zni ko'rmagan.

Ko'zlarimiz gaplashardi.

Bilmadim, shu alpozda qancha vaqt o'tirdik. Har qalay, podadan mollar qaytayotgan mahal edi. Buzoqlarning ayanchli ma'rashi qulog'imga eshitilgandek bo'ldi.

Nima bo'ldi-yu, xotin sapchib o'midan turib ketdi. Tugunini qo'liga oldi.

Endi uning qoshlari chimirilgan, qilmishidan alamzadadek ko'rinardi. Bilanman, behushlik begona kishining tizzasiga bosh qo'yishga majbur qilganidan qattiq iztirob chekyapti. U kimningdir xotini.

Bu behushlik uni ne kunlarga boshlashi mumkin. Ammo u mening unaqa bema'ni kishilardan emasligimni bilganda edi, bu

xil xayollarga bormasdi. Bola bo'lib nomard xayollarga bormaganman. Shaytonning so'ziga kirmaganman. Buni xotin bilmasdi. Ko'zida qo'rqinch va andisha olovi yonyapti.

Ketdik. Tol tagida avtobus kutyapmiz. U betimga qaramaydi. Qovog'i soliq. Unga hatto jahl ham yarashardi. Har zardali qarashida vujudim o'rtanib ketardi.

Avtobus kelganda pillapoyaga oyoq qo'yar ekan, yana bir marta qaradi. Bu qarashda meni ermak qilishmi, rahmat aytishmi — bilib bo'lmaydigan bir ifoda bor edi.

U ketdi.

Hali-hali bu qarashning ma'nosiga yetolmadim. Bugun vagon kupesida unga yana duch keldim. U yana kuldi. Bu mayin kulgisi meni yana xayolga soldi. Nega kuladi? Ermak qilyaptimi?

Provodnik ikkalamizga ham bir stakandan choy keltirib qo'ydi. U stakandan choy xo'plab turib, vagon silkinishidan qalqib ketdimi, kulaman deb shunday qildimi, har qalay, atlas ko'ylagiga choy to'kildi. Menga qaradi.

— Eslab hali ham kulib yurgandirsiz?

Bu gapning ma'nosiga yetdim.

Yana jim ketdik. Derazadan bog'lar o'tyapti. Simyog'ochlar bir-birini quvyapti. Ikkovimiz o'tmish xayollari bilan bandmiz. Oxiri sabrim chidamay so'radim.

— Endi tuzalib ketdingizmi?

— Ha, tuzalib ketdim. Buning uchun sizga rahmat aytishim kerak edi. Hali ham bo'lsa aytib qo'yish — qiyomat qarzim. Rahmat. Vijdonli yigit ekansiz. Bilasizmi? — U menga bir oz tikilib turdi-da, kulimsirab qo'ydi. — Siz o'shanda baxtingizni yo'qotgansiz.

Hayron bo'ldim. Unga savol nazari bilan boqdim.

— Bilmadim, — dedi u ko'zlarini yerga qadab. — Balki adashayotgandirman. Ehtimol, bir falokatdan qutulgandirsiz? Ehtimol, men baxtimni topgandirman? Ehtimol, baxtimni yo'qotgandirman? Bilmayman. Har qalay, o'shanda yo men sinovdan o'tdim, yo siz sinovdan o'tdingiz. O'sha paytda men odam bolasiga ishonmas edim. Tasodifdan o'rgilayki, o'shanda

sizga yo'liqdim. Agar boshqa kishining qo'liga tushganimda bir umr vijdon azobida qolib ketarmidim...

Xotinning ko'zi jiqqa yoshga to'ldi. Bir kiprikqoqsa, oppoq yuzlarini yosh yuvib ketadi. Ammo u kiprikqoqmadi. So'ngsiz qora kechalarni bag'riga sig'dirgan baxmal ko'zlar bu yoshlarni shimib ketgandek bo'ldi.

Endi u ko'zyoshsiz, unsiz yig'lardi.

U yana tilga kirdi. U gapirardi-yu, ovozi titrardi.

— Bolam hurmati, ishoning, men o'sha kuni yomon niyat bilan ko'chaga chiqqandim. Meni siz o'limdan qutqardingiz. Qat-tiq alam o'tgan edi o'shanda.

Uning tushurib bo'lmaydigan gaplari yana hayron qilib qo'ydi meni.

— Hayron bo'lmang. Xotin kishi qattiq o'ch oladi. Siz erkak-lar ayol zotining irodasi bo'sh bo'ladi, har qanday xo'rlikka chidayveradi, deb o'ylaysiz. Yo'q, aslo unaqa emas. Men ham erimdan o'ch olmoqchi edim.

Xotin deraza tarafga qarab jim bo'lib qoldi. Poyezd katta bir ko'prik ustidan guvillab o'tib ketdi. Sal nariroq borib gudok berdi. Yo'l pastlashayotganidan kupe eshigi sirg'anib ochilib ketdi. O'rimdan turib berkitib qo'ydim. Xotin yana o'girildi.

— Bilasizmi, o'rtada hurmat, andisha bo'lmasa, er-xotinlik uy zindon bo'ladi. Ayniqsa, oraga xiyonat oralasa tamom.

U ham alam, ham iztirob bilan menga ikki yildan beri jum-boq bo'lib, xayolimni band qilib yurgan sirni ocha boshladi.

— Erimni yaxshi ko'rib tekkanman, chiroyli yigit edi. Ko'p qizlarni kuydirgan. Uncha-muncha o'rtacha qizlarga qayrilib ham qaramasdi. Ertalab uydin chiqib ketayotganida orqasidan tomosha qilib qolardim. Kechqurunlari ikki ko'zim ko'chada edi. U eshikdan uyimga oftobga o'xshab kirib kelardi.

Ana shundoq er menga xiyonat qildi. Jazman orttirdi. Bila-sizmi, sevgan kishing, dunyoda yagona baxtim deb bilgan kishing xiyonat qilsa chidab bo'ladimi? Axir butun umrimni unga bag'ishlagan bo'lsam-u, kelajak baxtimni usiz tasavvur qilolmasam-u, menga xiyonat qilsa. Bunga chidab bo'larmidi. Lekin butun kuchimni, butun sabrimni bir joyga jamlab

chidadim. Uni insofga chaqirdim. Bo'lmadi. His-tuyg'ularimni oyoq osti qilgan kishi oldida ko'z yoshi to'kishga g'ururim yo'l bermadi. Bunday qilolmasdim ham. Uning jazmani oldiga borib, erimni tinch qo'y deyishga ham g'ururim yo'l bermadi.

Butun vujudimni o'ch olish hissi qamrab oldi. O'zimni o'ldirmoqchi bo'ldim. Mayli, shu o'limim bilan uni vijdon azobiga tashlab ketaman. Bu dog' uni o'la-o'lguncha qiynasin, dedim.

Shu niyat bilan uydan chiqdim. Yo'lda keta turib har xil xayollarga boraman. Nimani o'ylasam ham, erimdan qasos olishga borib taqalar edi. Ana shunda siz paydo bo'ldingiz. Bo'lmasa, bilmadim nima bo'lardi. Qabrimdan shu paytgacha ikki marta giyoh ko'karib chiqarmidi.

U yuzlarini ikki qo'li bilan to'sib, o'ksib yig'lab yubordi. Uni yupatishga so'z topolmasdim.

Xotin ingragan tovushda dedi:

— Kechiring. Sizdan umr bo'yi minnatdor bo'lib yashayman. Xotiningiz qandoq baxtli ekan, — uning bu gaplari juda uzoqdan eshitilayotganga o'xshardi. Jahl bilan uning ko'zlariga qaradim. Endi u ko'zlarda andisha izlari yo'q edi. Allaqanday nur porlab turardi.

— Qaysi baxtli qiz ekan u sizni sevgan. Bu gaplarimga hayron bo'lmang. Men eng avval vafodor odamni, nomusli odamni baxtli deyman. Baxt tushunchasini o'ylaganimda dastavval nomus, vafo ko'rinadi. Mana shu ikki narsa bo'lmasa do'st do'stning, er xotinning, xotin erning ko'zini o'yadi. Agar men shoir bo'lsam, yozuvchi bo'lsam, vafo haqida, inson nomusi haqida kitob yozib charchamasdim.

Bu xotinning gaplari meni o'ylantirib qo'ydi. Uning bu gaplari chin haqiqat edi. Insonni jasoratga, xayrli ishlarga yetaklaydigan shu emasmu?!

U kichkinagina razyezdda tushib ketdi. Ko'nglida tugilib yotgan armonini to'kib, bag'rini ezib yotgan toshni irg'itib tashlab, qushdek yengil bo'lib, manzilida tushib qolgan edi.

Kupega qaytib kirdim.

Stolcha ustida yalpiz yotardi. Olib hidladim.

Anna shundan beri qayda yalpiz ko'rsam, u keksa tollar soya tashlagan Buvayda yo'llarini ko'raman. Bu yo'llar bir nopok er jabrini tortgan, shu jabr-alam qasosga yetaklagan dilbar, dilbar-u qaysar, bir so'zli juvonni eslatadi.

U erini tashlab ketdimikin? Tashlab ketgandir. Undan qasos oldimikin? Tashlab ketishdan ortiq qasos bo'lmaydi-ku!

Yalpiz hidi menga ana shularni eslatib qo'ydi.

Farg'ona, 1960-yil.

TAKLIFNOMA

Uyga kelsam, birov xat tashlab ketibdi. Shoshib konvertni ochdim. Taklifnoma. Foto qog'oziga ko'chirilgan taklifnomaning ikki chetida menga notanish bir qiz bilan yigitning suvrati. Bular kelin bilan kuyov bo'lsa kerak. Ammo ular kim? Suvratga shuncha tikilaman-u taniyolmayman. Konvert ustidagi yozuvga qaradim. Bekmurodov deb yozilgan. Endi tanidim. Bekmurodov bilan o'tgan yili dam olish uyida tanishgan edim. U kamgap, birovga aralashmaydigan kishi edi. Demak, Bekmurodov qizini kuyovga chiqazayotibdi, bechora!

O'z umrimda ko'p odamlarni ko'rganman, ko'plarning sarguzashtlarini eshitganman. Ammo shu kichkinagina, qo'y og'zidan cho'p olmagan kishining boshiga tushgan savdolarini eslaganimda, butun vujudim larzaga tushadi, dod, deb yuborgim keladi. Odam bolasining o'tda kuymasligiga, suvda cho'kmasligiga qoyil qolaman.

Bekmurodov boshidan o'tgan voqealarni o'zi aytib bergan edi. U hech kimga aytmagan sirni aytgan edi. Menga ham aytmas ediyu, bir sabab bo'lib aytib qo'ydi. O'sha kuni xotini qazo qilganiga o'n besh yil to'lgan ekan. Men bu gapdan bexabar edim. Sharsharaga yuvingani kelsam u suv to'zoniga tikilib o'tiribdi. Mendan papiros so'radi. Ikkalamiz sharshara shabadasida jimgina o'tirib chekishdik. U juda to'lib turgan ekan, o'zi gap boshlab qoldi:

— Bilaman, shuncha kun bir joyda turib, tuzukkina gaplashmaganimizdan, o'zimni olib qochishimdan hayron bo'lyapsiz. Qandoq qilay, shunaqa odamman. Yolg'izlikka o'rganib qolganman. Kechirasiz, bugun ko'nglim odam xohlab qoldi. Gaplashgim kelyapti. Gaplashib, ko'nglimni yozgim kelyapti. Vaqtingiz bo'lsa, birpas gaplashaylik. Bugun xotinimning vafot etgan kuni...

U gapini davom ettirolmay, yuzini teskari o'girib oldi. O'z holiga qo'yib berdim. U papirosni oxirigacha chekib, oyog'i-

ning ostiga tashladi-da, shippagining uchi bilan ezg'ilab o'chirdi.

Men uning holatidan nimadir ichini kuydirayotganini, birovga aytmasa tanasi kuyib ketadigan darajada ekanini bilib turardim.

— Menga qarang, Bekmurodov, unaqa qilmang! Nimadan-dir qiynalyapsiz, ayting menga. Yengil tortasiz. Birovga aytmaslikka so'z beraman. Ishoning menga.

U ancha vaqtgacha yerga qarab o'tirdi. Uning ko'ziga qaramaslik uchun sharshara quyilayotgan tepaga qaradim. U shunchalik balanddan quyilardiki, suv to'zonlari orasida ko'rinmasdi. Xuddi bizning tepamizdagi oppoq cho'qqi bir parcha uvada bulutga san-chilib turardi.

— Xotinimni nihoyatda yaxshi ko'rardim. Bilmadim, boshqa erkaklar ham xotinini shunchalik yaxshi ko'rolarmikin. Urushdan oldin u ikkovimiz o'ninchini birga bitirgandik. To'y qilmoqchi bo'lib tayyorgarliklarni ham ko'rib qo'ygandik. To'yni o'zim qoldirganman. Bunga ham Zarofatni yaxshi ko'rganim sabab bo'lgan. Endi o'ylab qarasam, o'shanda chakki qilgan ekanman. Kallamga o'shanda nima o'y kepti deng, urushda o'lib-netib ketsam, Zarofat beva qoladimi, depman. To'yni qoldirib, urushga ketdim. O'q tegmagan joyim qolmadi. O'q oladi-yu, o'lim olmaydi. Tirik qaytib keldim. Rahmat, kutib o'tirgan ekan. To'y qildik. Armiyada tank mingan edim, kelganimdan keyin shofyorlik qildim. Shofyorlik nozik ish, o'zingiz bilasiz. To'yimizdan yetti oy o'tgandan keyin ikki yilga kesilib ketdim. Zarofatning tug'ilgan kuni edi o'shanda. Ertalab mashinada uni uncha-muncha xarajat uchun bozorga oborib qo'ygan edim. Yor-birolarlarni ham kechqurunga xabarlab qo'ygandim. Nima bo'ldi-yu, o'sha kuni ish ko'payib, sovxozga yuk ortib ketib, kech qoldim. Qorong'i tushib qolganda sovxozdan qaytdim. Mashinani yeldirib kelyapman. Bir mahal qarasam, ko'cha o'rtasida bir mast gandiraklab kelyapti. Shoshib rulni chetga burdim. Terakka kimdir ot boylab qo'ygan ekan. Qoq belidan uribman. Mashina o'tib, moychining budkasiga tiraldi. Faner budka parcha-parcha bo'lib ketdi. Tushib qarasam, otning qornini yorib yuborgan ekanman. Uyga borolmadim, militsiya olib ketdi. Yosh kelin yasatilgan dasturxon tepasida chirqillaganicha qolib keta-

verdi. Zarofat advokat soldi. O'shanda oldimga kirgan advokatga, urinmang, qonun nimani buyursa, shu bo'laversin, deganman. Xullas, ikki yilni tishimni tishimga qo'yib tamomlab qaytib kelyapman. Nazarimda, Zarofat hali ham dasturxon ustida meni kutib turgandek. Keldim. Xotinim uyda yo'q. Ko'chib ketibdi. Qidirib daragini topdim. Boshqa mahalladan joy olgan ekan. Eshikni taqillatganimda o'zi chiqdi. Betimga bir qaradiyu, boshini egganicha indamay kirib ketdi. Avvaliga, mendan qattiq xafa bo'lgan ekan, deb orqasidan xijolatlik bilan qaradim. U birdan o'kirib yubordi. Hayron bo'ldim! Bir mahal qulog'imga g'alati tovush kiradi. Alanglab qarasam, tut shoxiga osilgan belanchakda chaqaloq...

Bekmurodov o'rnidan turib ketdi. Sharshara to'zoni orasiga kirib, ko'zlari qizarib, qaytib chiqdi. Bilib turibman, yoshlarini artish uchun atayin shunday qilgan.

— O'zimni yo'qotib qo'yibman, — dedi u ovozi titrab. — Ko'rpacha ustida to'lg'onib yotgan xotinimning sochidan sudrab hovliga tortib tushibman. Xotin bo'lsa qo'limdan qochib, belanchakdagi bolani oldi-yu, burchakka suqilib, dag'—dag' titrayverdi. Ko'zimga dunyo qorong'i bo'lib ketdi. Boshim aylanib, ayvonning labiga o'tirib qolibman. Kallamni changallab o'tiraveribman, o'tiraveribman, bir mahal qarasam, qorong'i tushib qolibdi. Zarofatning qo'lidagi bola uxlabdiyam, uyg'onibdiyam, bilmabman.

Boshimni ko'tarib, u yoq-bu yoqqa qaradim-u sekin o'mimdan turib, eshikka qarab yura boshladim. Zarofat, to'xtang, dedi. To'xtadim.

— Meni o'ldirib, keyin keting! O'z qo'lingiz bilan o'ldiring. Bo'lmasa hozir ko'zingizning oldida o'zimni pichoqlab tashlayman.

Hushyor tortib ketdim. Bu nimasi, qo'rqqan oldin musht ko'tarishmi?

Qaytib kelib yana o'tirdim. Zarofat bolani belanchakka yotqizib, oshxonaga kirib ketdi. Nimanidir jaz-buz qilib pishirardi. Bola yig'ladi deguncha yugurib chiqadi-da, yana oshxonaga kirib ketadi. Bir payt laganda qovurilgan kartoshka olib chiqib, oldimga qo'ydi. Tomog'imdan ovqat o'tarmidi.

— Uy sizniki, — dedi Zarofat, — hovlingizni sotib, shu uyni olganman. Qo'shnilaringizdan nomus qilib ko'chib ketdim.

U boshqa hech narsa demay, bolani ko'targancha uyga kirib ketdi. Bu benomus xotinga nima deyishimni bilmayman. Qorong'i tushdi. Qo'ni-qo'shnilarning uyida chiroqlar yondi. Ichkari uydan bolaning ijirg'anib yig'lagan ovozi eshitildi. Seskanib ketdim. Derazadan Zarofatning boshi ko'rindi.

— Joy qilib beraymi, yotasizmi?

Indamadim. Saldan keyin deraza tagiga bordim.

— Ayt, yaramas, nima qilib qo'yding? To'g'risini aytsang, churq etmayman.

Bola uxlab qolgan shekilli, Zarofat oyoq uchida yurib, ayvonga chiqdi. Ustunga suyangancha bo'lgan voqeani yig'lab-yig'lab gapira boshladi. Qorong'i bo'lganidan uning basharasi qay ahvoldaligini bilmayman. U gapirishdan ko'ra ko'proq yig'lardi.

— Sizni deb ne kunlarni ko'rmadim. Tezroq chiqarisharmikin, deb bormagan joyim qolmadi. O'zingiz afv so'rashdan bosh tortib-siz, eplolmadim. Advokat soldim. Bo'lmadi. Biron yili o'tsin, keyin harakat qiling, deb maslahat berishdi. Yil o'tib, bir advokatni yolladim. Bor-yo'g'imni qo'lga to'kib soldim. U yoqbu yoqqa boshlab olib bordi. Allakimlar bo'shatishga va'da berishayotganini aytdi. Oxiri bir kuni uyga kelib, prokuror chaqiryapti, deb qoldi. Shoshib tayin qilgan joyiga bordim. Prokuror uyiga ketib qolgan ekan. Uyiga yo'l oldik. Bemahal bo'lib qolgandi, pastqam ko'chalardan bir uyga bordik. U meni aldagan ekan. Boshqa uyga olib borgan ekan. Qo'rqib ketdim. Devdek odamga qandoq kuchim yetadi. Huvillab yotgan kimsasiz katta hovlida ovozimni kim eshitadi...

Shundan keyin mahallada turishga nomus qildim. Oy-kunim yaqinlashib qoldi. Ko'chaga chiqmay qo'ydim. Oxiri hovlini sotib, shu yoqqa ko'chib keldim.

Zarofat jim bo'lib qoldi. Dod, deb yubora yozdim, qo'llarim beixtiyor mushtga aylandi. O'zim dag'-dag' titrayman. Qani insof, qani odamgarchilik, qani diyonat, deb hovlini boshimga ko'tarib baqirgim keladi.

Shu payt birdan shu qizib turgan tanamga kimdir muz parchasini bosgandek sovib qoldim. Bilmadim, bu o'tni uyda o'qtin-o'qtin ingalayotgan chaqaloqning ma'sum tovushi o'chirdimi, bilmayman, bilmayman.

Zarofatni bag'rimga bosib ovutgim keldi. Ammo yigitlik g'ururi zo'r kelib, shashtimni qaytardi.

Bekmurodov titrab—qaqshab papiros so'radi. U gugurt chaqayotganida qo'llari tinimsiz titrardi. U bir oz xomush o'tirgandan keyin xo'rsinib, gapini davom ettirdi.

— Ketmadim, uyda qoldim. Yigitlikning bema'ni g'ururiga uchib, ketib qolsam nima bo'lardi? Eshlasam, qo'rqib ketaman. Zarofatda nima gunoh? Birga yashab ketdik. To umrining oxirigacha Zarofatning chehrasida kulgi ko'rmadim. Hamisha xijolatlikda yashadi. Rangi siniqib, ozib, cho'p bo'lib ketdi. Yalindim, yolvordim, bo'lib o'tgan ishlarni bir umr unutib yuborganimni aytdim, bo'lmadi. O'zini siqaverdi. Doktorga qaratsak, sil bo'lib qolgan ekan. Uch marta kurortga olib bordim, bo'lmadi. Umri qisqa ekan, qazo qildi. O'lyapti hamki, ko'zlarimga javdirab qaraydi. Bilib turibman, afv etishimni so'rayapti.

Bekmurodov ho'ngrab yig'lab yubordi. Uning ajin bosgan oriq yuzlaridan qaynoq ko'z yoshlari dumalardi.

— Uch yarim yoshga kirib qolgan qizchani qo'limga oldim-u Zarofatning ko'zi oldida bag'rimga bosib o'pdim. Shunday qilishimni kutib, ilhaq bo'lib yotgan ekan, so'nayotgan ko'zlarida yilt etib bir nima ko'ringandek bo'ldi-yu, yumildi.

U tizzasiga tushgan sap-sariq bargni olib suvga tashladi. Barg girdobda aylanib-aylanib, o'pqonga sho'ng'ib ketdi.

— O'n besh yil bo'ldi Zarofatni tuproqqa berganimga.

Oftob qoyadan hatlab o'tib, sharsharada kamalak paydo qildi. o'mimizdan turdik. Cho'qqiga chiqqunimizgacha na undan, na mendan sado chiqdi.

— Ertaga ketaman, — dedi u toliqqan tizzalarini ishqab, — kechirasiz-da, qayoqdagi gaplarni aytib, dilingizni xira qilib qo'ydim.

— O'sha advokatni uchratmadingizmi? — bu gap beixtiyor og'zimdan chiqib ketdi.

Odam bolasining miyasiga bir gap keldimi, so'rab bilma-guncha ko'ngli o'rni-ga tushmaydi. Bilmadim, shu gapni so'rab to'g'ri qildimmi yo uning qalbini kemirib yotgan ilonni uyg'otib yubordimmi, bilmayman.

So'rog'imga Bekmurodov darov javob bermadi. Achchiq narsa yegandek, basharasi bujmayib ketdi. Nazarimda, javob berishga qiynalayotgandek...

— Yo'q, — dedi u zarda aralash.

Ma'lum bo'ldiki, u qotilni qidirmagan, sevgan kishisidan judo qilgan, umriga og'u tashlagan yaramasni jazolashdan bosh tortgan.

Bilaman, u nechun qotilni qidirmagan. Kim biladi, balki bola otasiga o'xshar? Agar uni Bekmurodov ko'rsa, tanisa, Zaro-fatdan yodgor qolgan bola unga omonat bo'lib qolmaydimi? U holda Bekmurodov bolaga ma'naviy otalik hissidan mahrum bo'lib qoladi. Shuning uchun qidirmagan.

Ertasiga Bekmurodov jo'nab ketdi. U ketdi-yu, yuragimga mehrmi, achinishmi, bilib bo'lmaydigan g'alati his tashlab ketdi.

Atrofga qor purkagan qish bo'ronlari tinganda, tarnovlar bo'yniga osilgan qahrabo sumalaklar chak-chak tomib, qishning so'nggi damlarini sanab tamom qilganda, shamollarni yirtib, bulutlarni tilka—pora qilgan olis cho'qqilarga tikilaman. Qoya-lardagi ayoz kunlaridan yodgor qolgan sadaf siniqlariga boqa-man-u beixtiyor Bekmurodovni eslab ketaman.

Nahotki shuncha mehr-u muhabbatni sig'dirilgan ko'krakda qahr-u g'azab uchun joy qolmagan bo'lsa?! Axir uning umriga og'u tashlagan yaramas o'z qilmishlarini eslarmikin? Qayerdadir farzandi borligini bilarmikin? Yo'q, bilmas? U balki yangi qur-bonlar izlayotgandir? Ana shunisi alam qiladi! Bekmurodovga o'xshash qalbida yaxshilikdan o'zga niyati bo'lmagan kishilar esa shunday qotillarning umrini uzaytiryapti. Ana shularni o'ylaganimda ovozimning boricha:

— Hoy odamlar, yaxshilik ham evi bilan, yomonga yomon bo'lishni ham unutmanglar! — deb qichqirgim keladi.

Bugun qizining to'yiga taklifnoma tashlab ketgan kishi o'sha Bekmurodovmikin? Agar o'sha bo'lsa, qandoq yaxshi bo'lardiy!

To'yga albatta boraman.

Andijon, Kuygan yor.

TOG' AFSONASI

Mashina xo'p yaxshi narsa-yu, uning ham o'ziga yarasha nag'malari bor-da! Mashina olgan odamlarning xotinlari hazil aralash, bu mashina emas, kundoshim, deyishar ekan. Sababi, er ishdan kelib o'vqatga ham qaramay, mashinasining tagiga kirib ketganicha yarim kechada moyga qorishib chiqar, azonlab yana mashinaga unnab ketarkan.

Vahobjon rayvodxoza texnik. Uning ham o'ziga yarasha ko'rimsizgina «Moskvich»i bor. O'zi haydaydi. Eski mashina mingan odam yaxshi shofyor hisoblanadi. Hadeb buzilavergandan keyin u yog'ini kovlaydi, bu yog'ini kovlaydi, xullas, ichida nimasi bo'lsa, barini bilib oladi. Yaxshiyamki, Vahobjon hali uylanmagan. Uylanganida, albatta, xotini chidamasdi, yo meni deysan, yo mashinani deysan, deb turib olardi. Rost-da, u bo'sh qoldi deguncha mashinani kovlaydi. Uni gurillataverib qo'ni-qo'shnilarining joniga tegdi. Qo'shnilar, shu Vahobjon uylana qolsaydi, o'zidan tinchib ketarmidi, deyishadi. Ammo Vahobjonning hali-beri uylanadigan niyati yo'qqa o'xshaydi. O'zi mundoq birortasini topmaydi, qarindosh-urug'lar topganini yoqtirmaydi. Kampir oyisi nolib qolsa, hazilga oladi-da, yana mashina tagiga kirib ketadi. Oxiri jonidan bezor bo'lgan qo'shnilar kampirga chiqib yalinishadi:

— O'g'lingiz mashinani kechasi garajga oborib qo'ysin. Uxlatmayotibdi.

Rayvodxoza garaji yo'q, qayoqda qoldiradi. Undan tashqari, o'zingizga ma'lum, Vahobjonga kechalari ham u yoqni suv urib ketdi, bu yoqqa suv kerak, deb raislar telefon qilib turishadi. Shofyor olaylik deyishsa, qaysi shofyor bunaqa shaloq mashinaga — bunaqa bezovta ishga ko'nadi. Bita-yarimta yanglishib kelib qolgan shofyorlar ham ikki kunga chidamay tashlab qochishadi. Xullas, bu ishga Vahobjonning o'zidan boshqasi to'g'ri kelmaydi.

Mana shu Vahobjon bahor toshqinida suv olib ketib, hali-gacha tuzatilmagan kanal to'g'onini tuzatirishga bir haftadan beri ovora edi. Shu paytgacha raislar shox bostirib, bu yog'iga shag'al

to'ktirib eplab kelishayotgan edi. Shu alpozdada paxta sug'orib bo'ladimi, kim qancha suv olayotganini bilib bo'lmasa! Raislar bay-baylab vodxoz masalasini byuroga qo'yib qolishdi-ku. Ana vodxoz boshlig'ining tipirchilab qolishini ko'ring. Ikki kunda sement ham topildi, buldozer ham, beton plitalar ham topildi. Kechasi-yu kunduzi ish. Kolxozlar odam ham topib berishdi. Dorotdel yo'lga «o'tilmasin!» degan belgi qo'yib, mashina va avtobuslarni vaqtincha boshqa yo'ldan qatnaydigan qilib qo'ydi.

Soch-soqoli o'sib ketgan Vahobjon, projektor yonida turgan montyor bolaga baqiradi, shag'al to'kayotgan samosvalga chiroqni to'g'rila, kabelni tort, suv tegmasin, deb qichqiradi. Orqasiga tisarilib, shag'alli mashinaga yo'l ko'rsatadi. Ish qizigandan qizib ketgan. Yoz kechalari shunaqa ishlashlik bo'ladi. Ayniqsa, bu tomonlarning oqshomiga hech narsa teng kelolmaydi. Daryo shovullaydi, tog' orqasidan osmonga sut purkagandek bo'lib, avval oy shu'lasi ko'rinadi, keyin o'zi salmoqlab osmonga ko'tariladida, tog' cho'qqisiga ayri minib, turib qoladi. Biram chiroyli, biram yoqimli shamol esadi. Saraton dazmoldek qizdirgan toshlarni shu shabada puflab sovutadi. O't-o'lanlarni silkitadi. Jo'jasi hali uchirma bo'lmagan ona o'rdaklarning allaga o'xshash g'alati g'aqillashini uzoqlardan olib keladi. Kanalning beto'siq-beto'lqin suvi oydinda xuddi poyonii yo'q yaxlit oynadek yaltiraydi. Quloq boshida suv ochayotgan miroblarning tovushi eshitilib qoladi. Ayniqsa, bittasi ezib-ezib ashula aytadi. Kechasi olisdan kelgan qo'shiq g'alati bo'larkan. Odamlarning tomir-tomiriga kirib ketaman deydi. Betonchi bola ham qo'shiqqa ishqiboz ekan, ovozi biram do'rillagan. Qo'shiq so'zlarini poyma—poy qilib xonish qilib qoladi. Quruvchilar atayin uni mayna qilib «yana bo'lsin», «do'st» deb qo'yishadi. Yigit ham ularning «iltimosi»ni yerda qoldirmay, ashulaga ashulani ulab ketadi:

Toshga yomg'ir kor qilurmi,
Muttasil yoqqan bilan...

— Do'st, bu Navoiydanmi?

— Yo'g'-e, Mashrabnikidir.

Qiyqiriq kulgi.

Shu zaylda kulgi bilan, qo'shiq bilan ish davom etadi. Vahobjon u yoqdan-bu yoqqa zir yugurib, ishni jadallatadi. Kattakon bak oldida choy damlangan tunuka choynakni cho'g'ga qo'yib o'tirgan cholning yoniga tushib ketayotgan edi, uzoqdan mashina

chirog'ini ko'rib to'xtadi. Mashina «O'tilmasin!» belgisi qo'yilgan muyulishdan o'tib, to'ppa-to'g'ri kelaverdi. Vahobjon ijrokomdan birov kelayotgan bo'lsa kerak, deb o'yladi. Tikilib qarasa, tangadek zangori chirog'i bor. Nechuk taksi mashinasi bu tomonlarga o'tdi ekan, deb yo'lga chiqdi-da, qo'lini ko'tarib uni to'xtatdi.

— Mumkin emas, belgini ko'rmadingizmi, qayting!

Shofyor kabinadan bosh chiqarib, qo'lini ko'ksiga qo'yib, uzr aytgan bo'ldi.

— Ko'ktoshga ketayotgan bo'lsanglar, Xonimobod tomondan aylanib o'tasizlar.

Xonimoboddan aylanib o'tish uchun ortiqcha o'n to'qqiz kilometr yo'l yurish kerak. Har qanday odamga ham taksida borish jabr bo'ladi!

Shofyor kabinadan tushdi. Ikki qo'lini beliga qo'yib, u yoq-bu yoqqa qaradi-da o'tib ketishning sira iloji yo'qligini bilgandan keyin, noiloj orqa eshikni ochib, ichkariga qarab yelkasini qisdi.

— Iloji yo'q, opajon. Buyog'i ko'p qolmadi. Piyoda yigirma minutda yetasiz. Xonimoboddan borsangiz qimmatga tushadi. Mayli desangiz, yana o'zingiz bilasiz. Menga bari bir.

Mashinadan chamadon ko'targan bir ayol tushdi. Vahobjon qorong'ida uning yuzini aniq ko'rolmadi. Ayol shofyor bilan ancha vaqtgacha nimanidir gaplashib turib qoldi. Keyin mashina orqasiga qaytdi. Ayol bitta-bitta bosib Vahobjonning oldiga keldi. Ko'ktoshga qaysi tomondan borishni so'radi. Tavba, ovozi tanish. Qayerda eshitgan bu tovushni? Shu payt shag'al to'kib bo'lgan samosval keskin burilgan edi, uning o'tkir chirog'ida ayolning yuzi bir dam yorishib ketdi.

Sochlari boshiga chambarak qilingan, lablariga bilinar-bilinas qizil surtilgan, yigirma-yigirma ikki yoshlardagi kelishgan qiz. Vahobjon uni tanidi. Bu qizni u bir marta, atigi bir marta ko'rgan. U bilan yonma-yon o'tirib choy ichgan. Shu qizning o'zi unga choy quyib bergan. Ammo, Vahobjon, to'g'risini aytganda, u quyib bergan choyni qiynalib ichgan, negaki, bu qizning bir qo'lida odamning kalla suyagi bor edi. Vahobjon o'tgan yilning avgustida sirtqi institutga imtihon topshirgani Toshkentga tushgan edi. Konsultatsiya o'tkazadigan o'qituvchining tobi qochib qolib, institutga kelolmay qolibdi. Dekan Vahobjonga o'qituvchining uyiga borishni maslahat bergan edi. Bordi. U

Chilonzordagi katta ko'cha betidagi uyning ikkinchi qavatida yasharkan. Kirib gaplashdi. Bilmaganlarini so'rab oldi. O'qituvchi Vahobjonga imtihonga kirsangiz bo'ladi, deb maslahat berdi. U xursand bo'lib chiqsa, mashinasining bir g'ildiragi shalpayib yotibdi, kameraning zolotnigini birov burab olib qo'yibdi. Asfalt yo'lkada «bosdimmi» o'ynayotgan qizchalar unga qarab turishardi. Ularning biri yaqin kelib shivirladi.

— Akbar minnarsangizni burab olib qo'ydi.

— Qanaqa Akbar?

— Hu anavi uyda turadi. Hozir qochib chiqib ketdi. Inobat opamlarning ukalari.

Vahobjonning juda jahli chiqib ketdi. Bu qanday gap! Zapas g'ildirak bo'lganda ham boshqa gap edi.

Vahobjon boyagi qiz ko'rsatgan uy eshigining tugmasini bosdi. Javob bo'lmadi. Yana qo'ng'iroqni tugmasini bogan edi, ayol kishining: «Hay Akbar, eshikni och, birov keldi» degan to'vushi eshchitildi. Hadeganda eshik ochilavermadi. Anchadan keyin shippak to'vushi yaqinlashdi-da, eshik qarsillab ochildi. Vahobjonning qarshisida odamning kalla suyagini ushlagan ko'hlik bir qiz turardi. Vahobjonning yuragi orqasiga tortib ketdi. Qiz qoshlarini kerib, kimda ishingiz bor edi, degandek hayron bo'lib turibdi.

— Akbarda ishim bor edi. Chaqirib bersangiz.

Qiz ermak qilayotgandek orqasiga qarab qichqirdi:

— Hoy, Akbar, o'rtog'ing keldilar, bu yoqqa chiq!

Ichkaridan trusichan, olti yoshlardagi bir bola burnini tortib chiqdi. U Vahobjonni ko'rishi bilan to'xtadi. Keyin Vahobjonning o'rtog'i birdan orqasiga tiraqaylab qochib qoldi. Qiz nima gapligiga tushuna olmay hayron. Vahobjon bo'lgan gapni aytib berdi. Qiz xijolat bo'lib, undan uzr so'radi-da, hozir o'sha buyumni olib beraman, deb orqasiga burildi. Keyin to'xtab, qo'lidagi kalla suyagini Vahobjonning qo'lga tutqazdi.

— Hozir, hozir olib beraman.

Akbar vannaxonani ichidan berkitib olgan ekan. Qiz yalindi.

Oxiri Akbar eshikni ochdi. Vahobjon qarasa, u vannaga suv to'ldirib, ming yamoq bo'lib ketgan avtokameraga nasos bilan yel berayotgan ekan.

— Bu o'lgur cho'milishga kerak-da. Suzishga o'rganayotganmish. Qani, ber, kim o'rgatdi senga birovning narsasini olishni?!

— Magazinda yo'q-da, bo'lmasa olarmidim, — dedi Akbar burnini tortib.

Shunday dedi-yu, vannadagi ilma-teshik kamera og'zidan zolotnikni chiqarib berdi. Vahobjon qizga rahmat aytib, tashqariga chiqdi. Ust kiyimini yechib, mashinaga domkrat qo'yib, g'ildtrakni ko'tardi, uni chiqarib olib, boshqatdan yel bera boshladi. To u ishini bitkazguncha qora terga tushib ketdi. Ancha kech ham bo'lib qolgan edi. Uning qiynalayotganini balkondan ko'rib turgan qiz:

— Kirib yuvinib oling, — dedi.

Vahobjon bir so'z demay qaytib kirdi. Qiz yelkasida sochiq, qo'lida sovun bilan uni kutib turardi.

U yuziga sovun surtayotganida ham, oppoq, kraxmallangan sochiqqa artinayotganida ham bir o'y kallasidan ketmasdi: «Qanday chiroyli qiz-a, ammo qo'lidagi odamning kalla suyagi nimasi».

— Choy damlab qo'ydim, ichib ola qoling, qorningiz ham ochgandir.

Vahobjon uzr aytsa ham qiz qo'ymadi. Choy quyib uzatdi. Bola bechora ichishni ham, ichmaslikni ham bilmay hayron edi. Ichdi-yu yana boyagi kallani esladi. Oxiri, u qizga rahmat aytib ketar ekan, Akbarga zolotnik keltirib berishga va'da qildi.

Anna shu voqeadan keyin Vahobjon qizni uchratmadi. Uyiga, Akbarga va'da qilgan narsani olib borganda qiz yo'q ekan. Mana, oradan bir yil o'tdi. U o'sha qizni eslaganida nihoyatda ko'hlik bir qizning yuzi, ko'zi, kelishgan gavdasi ko'z oldiga kelardi-da, zum o'tmay, bu go'zallik o'rmini tirjaygan kalla suyagi egallab olardi. Shuning uchun ham Vahobjon uni eslamaslikki tirishardi.

Mana bugun daryo shovullagan, shag'allar qaldiragan tog' oqshomida ikkovi yana baqamti kelib turishibdi. Qiz uni tanimagan bo'lsa kerak. Negaki, Vahobjonning soch-soqoli o'sib ketgan, kiyimlari chang, tuproq edi.

Ularning har ikkovi bir-birlariga qarab ancha turib qolishgandan keyin Vahobjon gap boshladi:

— Ko'ktoshga ketyapman deng. U yerda qarindoshlaringiz bormi?

— Yo'q, — dedi qiz. — Ishga shu yoqqa tayin qilishdi. Rayzdrav ixtiyoriga...

Qizning ovozi biram yoqimli, biram jarangli. Vahobjon seskanib ketdi. Demak, bu rayonga doktor bo'lib kelyapti. U doktorlikni bitirgan. Odamning kalla suyagini bekorga ko'tarib yurmagan ekan u...

— Meni taniyapsizmi? — dedi Vahobjon.

— Yo'g'-e, — dedi qiz yelkasini qisib.

— Uyingizga borgandim Akbarning orqasidan vannaga kirganim...

Vahobjonning gapi og'zida qoldi.

— A-a-a, o'sha sizmidingiz, buni qarang-a, tanimapman. Uyimizga yana bir kelgan ekansiz. Yo'qligimni qarang-a.

Buldozerchi Vahobjonni chaqirib qoldi. U qizga: «Hozir kela-man» deb chopganicha ketdi.

Allamahol bo'lib qolgan edi. Vahobjon prorabga topshiriqlarni berib, qizning oldiga qaytdi.

— Qani, mehmon, ketdik. Ko'ktoshga o'zim oborib qo'yaman.

Qiz qarshilik qilmay, «Moskvich» eshigini ochdi. Yo'lga tushishdi. Oy xuddi mashina bilan yonma-yon ketayotganga o'xshaydi. Soyadek bo'lib ko'rinayotgan tog' tizmalari biram ajoyib, biram ajoyib.

Vahobjon rul boshqarib borarkan, o'y o'ylardi:

«Qani endi shu qizga uylansam, menga tegarmikan? Tegmas, balki sevgani bordir...»

Mashina motori bir-ikki yo'talib o'chdi. Vahobjon shoshib tushib, kopotni ochdi. Ventilyatsiya tasmasi uzilib ketibdi. Zapasi yo'q. Endi nima bo'ladi? Shu yerda tunab qolishdan boshqa iloj yo'q! Ularning ikkovi ham hafsalarini pir bo'lib, toshga o'tirishdi.

— Qiziq bo'ldi-ku! — dedi Vahobjon xijolat chekib. Qiz indamadi. U azamat tog' tizmalariga, qoya uchiga jig'a bo'lib qo'nib turgan baldoqdek oyga jimgina qarab o'tirardi.

— Bilasizmi, men hech toqqa chiqmaganman. Buni qarang, kechasi, ayniqsa, oydinga juda g'alati bo'larkan. Biram yaxshiki.

Qizning tovushidan sovuqqotganligi shundoqqina bilinib turardi. Vahobjon mashinani ochib, old suyanchig'ini tushirib, ketidagisiga yondashtirib qo'ydi.

— Siz kirib bir oz mizg'ib oling.

Qiz avvaliga ko'nmay turdi. Keyin sovuqdan titrab ichkariga kirib ketdi. Vahobjon radioni sekinlab burab qo'ydi.

Tog' o'ngirida yoqimli kuy oqar, kichkinagina, ko'rimsiz mashina ichida esa husnda yagona bir qiz uxlardi.

Vahobjon uning atrofida papiros chekib aylanib yurdi.

Bu holat gerdaygan tog' etagida tug'ilayotgan yangi doston, yangi afsonaga o'xshardi.

Kim biladi, balki Vahobjon afsonavor bu oqshomda o'z baxtini, muhabbatini qo'riqlayotgandir.

Zora shunday bo'lsa!

1969-yil.

MEHRIBON

Poyezd Toshkentga yaqinlashgan sari Qunduzxonning yuragi qattiqroq ura boshladi. Bundan ikki yil avval shu stansiyadan unga oq yo'l tilab qolgan ona endi yo'q. U o'tgan yili bahorda tug'ruqxonada o'lgan. Qizning nazarida, ona perronda hamon ro'mol silkitib turgandek edi.

Poyezd stansiyaga kirib keldi. Perron to'la odam. Hamma vagon eshigiga qarab yuguradi. Ular orasida faqat ona, Qunduzxonning onasi yo'q, xolos.

Qiz chamadonchasini ko'tarib vagondan tushdi, odamlar orasidan turtina-turtina chetga chiqib, dadasini qidira boshladi. «Telegramma yetib kelmaganmikin» deb dilidan o'tkazdi Qunduzxon. Yo'q. Dadasi odamlar orasida ko'rinmadi. Onasi bo'lsa, albatta, chiqar edi. Gul tutib kutib olardi. Qizning atrofga javdirab turgan ko'zlari xomush yerga boqdi. Qiz ko'ngli o'ksidi.

Ne-ne orzu-umidlar bilan o'stirgan farzandining balog'at yoshini ko'rolmagan onalar, farzandlik qarzini o'tolmay armonda qolganlar qalbini tirnab kelgan dard-u alamini ifoda qilib bo'larmidi.

Atrofni quvnoq kulgiga to'ldirgan mana shu odamlar orasida Qunduzxon bundan ikki yil avval yo'qotgan onasining mehribon-munis siymosini qidiradi. Qani u, ko'zi yorib, bir parcha etda o'z istiqbolini ko'rolgan va unga baxt tilagan ona! Yoshlik yillari uning sochlarini mayda qilib o'rib qo'yadigan mehribon qo'llar qani? U endi abadiyan yo'qlikka ketdi.

Qunduzxon bo'shashib chamadonchasiga o'tirdi. Iyagini kaftiga tirab, bir nuqtaga tikilganicha xayolga soldi.

Ona o'ldi. Tug'ruqxona doyasi qo'lida yig'lab turgan chaqaloq hali ko'z ochmay ona sutidan, visolidan begona bo'ldi. U kunlari Qunduzxon Moskvada o'qishda edi. Bu qayg'uli xabarni qiziga qanday qilib bildirishni bilmagan ota uzoq vaqt sukut saqladi. Oxiri yozishga majbur bo'ldi.

Qunduzxon o'zini har qancha tutishga urinmasin, og'ir yo'qotishning azobi uni qiynar, ezar edi. Yozgi imtihonlar boshlandi, bir fandan yiqildi. Qayta topshirish uchun yoz bo'yi tayyorlandi. Yana o'qish boshlanib, Toshkentga kelolmay qoldi. Uni faqat singlisi, hali na onasini va na opasini ko'rmagan chaqaloqning ahvoli qiynar edi. «Onasiz holi nima kechdi ekan?» Qunduzxon faqat shu haqda o'ylardi.

Qunduzxon bosh ko'tarib atrofga qaradi, odamlar allaqachon tarqab ketgan, uni to'rt sutka yo'l bosib olib kelgan poyezd bir zumda bo'shab qolgan. Gazeta kioskasi oldida sochiga oq oralagan, o'rta yoshlardagi bir xotin unga qarab turardi.

— Siz Qunduzxon emasmisiz? Darov tanidim, suratingizga o'xshar ekansiz. — Xotin tez-tez yurib kelib, u bilan quchoqlashib ko'rishdi. Hali o'zini o'nglab olmagan Qunduzxon bu xotinning bag'rida ko'pdan unutilgan o'z onasining isini tuydi.

Bir eslab ko'ring! Onalarda qandaydir bir is bo'ladi. Bolalik yillarimizda ona bag'rida erkalanib yotarkanmiz, dimog'imizga o'mashib qolgan o'sha ona isini katta bo'lganimizda ham unutilaymiz.

— Dadangiz zarur bir ish bilan idorada band bo'lib qoldilar. O'zim chiqdim.

Qunduzxon bir so'z demadi. Bu xotin kim, nima uchun u Qunduzxonni kutgani chiqdi. Bu to'g'rida o'ylab ham ko'rmadi. Ona isidan mast bo'lgan qiz itoat bilan uning ketidan shahar maydonchasiga chiqdi.

Havo ochiq, kuz oftobi tilla rang yaproqlar ustida chaqnar, tiniq osmonda kumushdek yaltirab kaphtarlar uchardi. Mashina asfalt yo'ldan tekis suzib, kuz shamoli to'kkan barglarni ikki tomonga uchirib borardi. Mashina oynasidan baland, xushqomat imoratlar lip-lip o'tib turibdi. Ko'chalar gavjum, tug'ilib o'sgan, go'daklik yillarining eng beozor kunlari o'tgan «Sharq» kinoteatri oldidan o'tarkan, Qunduzxon ko'z oldida yana o'sha munis-mehribon onaning yoqimli siymosi gavdalandi.

Mashina kurant ro'parasidagi uch qavatli bino oldida to'xtadi. Xotin chamadonni qo'lga olib yerga tushdi-da, Qunduzga yo'l

berdi. Katta darvoza oldidagi sahnda o'rtoqlari bilan o'ynab yurgan ikki yoshlardagi qizcha yugurib kelib xotinga tashlandi.

— Taniyapsizmi? — Xotin Qunduzga o'girildi, — singlingiz Lolaxon.

Qunduzxon qizning ko'ziga qaradi-yu, unda o'z onasining ko'zini ko'rdi. Yuragi urib ketdi. Qizchani ko'tarib bag'riga bosdi. Lola yotsirab o'zini chetga tortdi va xotinga qarab talpindi.

— Voy, opanglar-ku, Moskvadagi opanglar-ku, — dedi xotin Lolani bag'riga bosib.

Lola ko'zlarini katta-katta ochib Qunduzga qaradi.

— Menga nima olib keldingiz?

— Sengami, ancha narsa olib keldim.

— Uxlaydigan qo'g'irchoq ham olib keldingizmi?

Qunduz javob o'rninga uning yuzidan o'pdi.

Uyga kirishdi. Xotin ichkari xonaga kirib yo'l-yo'l xalat kiyib chiqdi-da, stol ustiga yoyib qo'yilgan dasturxonni ochib yubordi.

— Qunduzxon, avval bir dushga tushib olasizmi-a?

— Mayli, — Qunduzxon go'yo sehrlangandek javob berdi.

Vaqt juda tez o'tardi. U dushdan chiqib artinayotganda ham «bu xotin kim, nega muncha mehribonchilik qiladi?» degan savol miyasidan nari ketmasdi. Xotin kirdi, qo'lidagi xitoy shohisidan tikilgan xalatni uning yelkasiga tashlar ekan, qo'shib qo'ydi:

— Razmeringizni bilmadim. Kengroq bo'lsa tuzatib berarman.

Shu payt Lolaxon hali yengi o'rnatilmagan ko'ylakni etagidan sudrab kirdi.

— Opa-chi, opa, ayam menga ko'ylak tikib berdilar. Jundayam ko'yilgim ko'p. Qizil ko'yilgimni ko'rsataymi?

Xotin yugurib kelib uning qo'lidan ko'ylakni oldi.

— Voy, qizim tushmagur-e, hali bitgani yo'q-ku.

Qunduzxon turgan yerida qotib qoldi. Singlisining «ayam», bu xotinning «qizim» deyishi uning qulog'iga o'qdek qadaldi. Demak, demak, u...

Qunduz yuzini panjalari bilan berkitib, ichkari uyga yugurdi, o'zini karavotga tashlab, yig'lab yubordi. Uning ko'zi oldida yana ona gavalandi. U qiziga xomush termular, nimadir demoqchi

bo'lgandek lablarini juftlab turardi. Qunduz ko'z yoshlaridan ho'l bo'lib ketgan yostiqni surib qo'yib, o'ng yonboshiga ag'darilgan edi, devorda, zarhal ramkadan kulib qarab turgan onasining suratiga ko'zi tushdi.

Eshikdan mo'ralab turgan Lola hayronlikda ko'zini pirpiratib, orqasiga qaytdi.

— Aya-chi, aya, opam yig'layaptilar.

Xotin xomush o'tirib qoldi. Elektr choynagining jo'mragidan parillab bug' ko'tarilar, to'lqini adashgan radiopriyomnik muttasil xirillar edi.

— Siz ham yig'layapsizmi? — Lola xotinning yelkasiga osildi. Xotin qizchani tizzasiga o'tqazib, uning boshini siladi.

— Boshingiz og'riyaptimi?

— Ha, qizim, boshim og'riyapti.

Xotin mashaqqat bilan o'rnidan turdi-da, asta-sekin yurib Qunduzxon o'tirgan uyga kirdi. Qunduzxon hamon onasining suratiga termilib, xomush o'tirardi. Xotin ham suratga qaradi.

«Qani edi, o'z bolalaringga o'zing bosh bo'lsayding, baxtini ko'rsayding. Men sening baxtingga sherik bo'lmoqchi emasdim... Sening yo'qligingni bildirmasam, bolalaring ayozda sovqotmasa, kiri yuvuqsiz, qozoni osiqsiz qolmasa, deyman. Ularni o'zing niyat qilgandek tarbiya qilsam, deyman. Bayramlarda, to'-yu tamoshalarda o'ksinmasa, yetimligi bilinmasa, deyman...»

Xotin ro'molining uchi bilan ko'z yoshlarini artib oldi-da, qo'lini Qunduzxonning yelkasiga qo'ydi.

— Hammasiga tushunaman. Og'ir, juda og'ir, Biroq menga ham... O'zganing farzandiga ona bo'lishdek og'ir ish yo'qligini bilaman.

Xotin yuragini to'lqinlatib turgan fikrlarni aytish uchun so'z topolmadi. Xo'rsindi.

Darhaqiqat, ona o'z bolasini sho'xlik qilganda urushadi, vaqti kelganda jazo beradi. Ammo o'zganing bolasiga shundoq qilib bo'ladimi. Ularga onalik qobiliyatining eng nozik voqitalari bilan yondashmoq kerak.

O'gay onalar haqida el og'ziga tushgan turli-tuman latifalar, chidab bo'lmas ta'nalar tushunchamizga yelimdek yopishib qoldi. Bu munosabatlar hamon ular xizmatini kamsitib keladi.

Qunduzxon kechki ovqat vaqtida ham xomush o'tirdi. Yechinib o'rniga yotarkan, tomog'ini bo'g'ib kelayotgan alam va iztirobni qaytarmoqchi bo'lib harchand urinsa ham bo'lmadi. Begona xotinni ona deb atashga tili bormas, bunga uni mutlaqo huquqsiz deb bilardi.

Qo'shni xonada chiroq o'chdi. Devordagi soat o'n bir marta zang urdi. Xotin hamon uxlolmay, uy ichida kuymalanib yurardi. Lolaning ijirg'anib yig'lagan ovozi eshitildi. Yana chiroq yondi.

— Voy, qizim, isitmang bor-ku. — Bu xotinning ovozi edi.

Qunduz shoshib, yostiqlardan bosh ko'tarib, quloq soldi. Shkaf eshikchasi g'iyqillab ochildi. Oyoq tovushi. Lola hamon ingrardi.

Qunduz qiya ochiq eshikdan qo'shni xonaga qaradi. Xotin Lolaning qo'ltig'iga qo'ygan termometrni olib chiroqqa solib qaradi-da, uni bir silkib stol ustiga qo'ydi. Lolaning karavotchasi ga engashib, uning ko'z milkarini yirib ko'rdi va uni ko'tarib, uyning u boshidan bu boshiga yura boshladi.

Qunduz o'miga kelib yotdi. O'zganing farzandida o'ziga nisbatan farzandlik hissini qo'zg'atolgan xotonga yuragining allaqayerida muhabbat uchquni yilt etib ketganini sezmay qoldi.

Ko'zini uyqu bosdi.

Dadasi ishdan kech qaytdi. U ish kiyimini yechib, bolalarini uyg'otib yubormaslik uchun oyoq uchida yurib Lolaning karavati tepasiga kelib engashdi.

— Qunduzxon keldi.

—A? ! — U xotinining ko'ziga qaradi.

Uning bu qarashida uch ma'no bor edi. Biri, ko'pdan sog'ingan qizini ko'rishga shoshilish, ikkinchisi, sevgan onasidan ajralgan qizning iztirobi holatini ko'rishga yuragi dov bermaslik, uchinchisi o'gay onaga bo'lgan munosabatda biron ko'ngilsizlik bo'lmagan-mikin degan shubha edi.

— Uxlayapti, — dedi xotin u yotoq eshigini ochayotganida, — bezovta qilmay qo'ya qoling, charchab kelgan, uxlasin.

U ovoz chiqarmay bir yo'talib oldi-da, ichkari kirdi. Stol ustidagi ko'k abajurli chiroqdan Qunduzxonning yuziga havoyi

bir nur tushib turardi. «Onasining o'zi, ko'zi ham, yuz tuzilishlari ham xuddi onasi...» deya dilidan o'tkazdi ota.

Er-xotin allavaqigacha uxlayolmadi. Er tez—tez papiros chekar, xotin esa Lolaning tepasidan nari ketmasdi.

Qunduzxon uyg'onganda, dadasi katta toshoyna oldida yuziga sovun ko'pigini surib, soqol olayotgan edi. U apil-tapil kiyinib dadasining oldiga chiqdi.

Ota oynadan qizining aksini ko'rishi bilan qo'lidagi buyumlarini tashlab, uni bag'riga bosdi.

Qunduz, guyo shu ikki yil ichida hech qanday voqea bo'lmagandek, o'zini quvnoq tutdi.

— Qizim, dadangdan xafa emasmisan?

— Nega xafa bo'lay, juda to'g'ri qilgansiz...

Ular stol atrofiga o'tirishdi. Dasturxonda xonaki pechenyelar, atirgul nusxa tort va turli xil mevalar bor edi.

— Ayang sening kelishingga uch kundan beri tayyorlanadi.

Ayang so'zi Qunduzxonning qulog'iga g'alatiroq eshitildi. Lekin ota oldida o'zini tutdi. Sezdimadi.

— Ishga ketadigan vaqtim bo'lib qoldi, ayang Lolani doktorga olib ketgan edi, sen bir oz dam ol, hozir kelib qolar.

Ota tez-tez kiyinib, uydan chiqdi. Qunduzxon yolg'iz qoldi. U bir oz xayol surib turgach, ichkari uyga kirib, garderozni ochdi. Kichik ilgakehalarda Lolaning tekis dazmollangan ko'ylaklari, kichik uyga kirdi, unda Lolaning o'yinchoqlari. Xonalarning hammasi ozoda, deraza pardalari oppoq, uy anjomlari yiltirardi. Hamma yoqda didli, mehribon xotinning qo'li sezilib turardi.

Qunduzxon yo'qotgan onasini yana topgandek bo'ldi, bu xotinda o'z onasini — uning mehr-u muhabbatini ko'rdi.

Narigi uydan Lolaning ovozi eshitildi. Qunduzxon yugurib chiqdi. Xotin qo'lidagi buyumlarni stolga qo'yayotgan edi.

— Dadangiz ketib qoldilarmi?

— Hozir ketdilar. Lola tuzukmi, ayajon?

Xotin turgan yerida dong qotib qoldi. Qunduz uni ayajon deb atadi, u yo yanglish eshitdimi? U xursandligidan entikdi.

Bu soʻz uning yuragiga iliqqina borib tegdi. Ona koʻngli togʻdek koʻtarildi. U baxtdan entika-entika Qunduzxonning boshini silar, erkalardi.

Qunduz uning ogʻushida ona isidan mast boʻlib koʻzlarini yumdi.

1955-yil.

MUNDARIJA

Qorako'z majnun	3
O'n sakkiz yoshing	17
Ko'zlaringda o't bor edi	23
O'rik domla	29
Ot bilan suhbat	35
Sarob	40
Rostgo'y posbon	54
Uchinchi minora	58
Qishdan qolgan qarg'alar	67
Buqalamun bilan uchrashuv	78
Azob	83
Azroil o'tgan yo'llarda	92
Sumbul	123
Yalpiz hidi	131
Taklifnoma	138
Tog' afsonasi	145
Mehribon	152

SAID AHMAD

QORAKO'Z MAJNUN

“O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti
Toshkent 700129, Navoiy ko‘chasi, 30.

Muharrirlar *Z. G‘ulomova, Z. Karimova*
Rassom *A. Bobrov*
Badiiy muharrir *A. Burxonov*
Texnik muharrir *M. Olimov*

21.12.2004-yil bosishga ruxsat etildi. Qog‘oz bichimi 84×108^{1/32},
8,4 shartli bosma taboq. 8,13 nashr bosma taboq. Adadi 10100 nusxa.
Bahosi shartnoma asosida. Buyurtma № A-6019 .

“O‘zbekiston” nashriyot-matbaa ijodiy uyi. Toshkent 700129,
Navoiy ko‘chasi, 30

РАССЫЛКА